

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний, Науковий
і Літературний місячник

7

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
науковий і літературний
місячник

Видає

Українська Інформаційна Служба
Передплатний індекс – 74173

LIBERATION PATH

Ukrainian Political
Social, Scholarly & Literary
Journal

*Published monthly by
The Ukrainian Information
Service Ltd.*

ISSN: 0042-9422

Реєстраційне свідоцтво – серія KB № 1693

Головний редактор – Степан Олесків
Заступник головного редактора – Лариса Йолкіна
Адміністратор в Україні – Микола Кузів

Редакційна колегія:

Іван Білас, Степан Галамай, Ярослав Дашкевич, Григорій Дем'ян, Ілля Дмитрів,
Віталій Дончик, Святослав Караванський, Сергій Квіт, Омелян Коваль,
Володимир Косик, Омелян Кушпета, Любомир Наконечний, Василь Олесків,
Мирослав Панчук, Володимир Погребенник, Анатолій Погрібний, Тарас Салига,
Володимир Сергійчук, Петро Цимбалістий, Микола Шатилов.

Редакція і адміністрація

01034 м. Київ, вул. Ярославів вал, 9, пом. 5, 6
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Great Britain

Телефони: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6266

Факс: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6737

Матеріали, підписані прізвищем чи псевдонімом авторів, не завжди відповідають поглядам Редакційної колегії. Редакція застерігає собі право скорочувати матеріяли і виправляти мову. За достовірність надрукованих матеріялів відповідальність несуть автори. Надіслані матеріяли редакція не рецензує і не повертає. Листування з читачами та авторами – тільки на сторінках журналу.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 2000 РІК

Країна	Річна передплата	Піврічна передплата	Окреме число
Україна	14 грн. 40 коп.	7 грн. 20 коп.	1 грн. 20 коп.
Австралія	100 дол.	60 дол.	10 дол.
Австрія	900 шіл.	500 шіл.	100 шіл.
Аргентина	50 дол.	30 дол.	5 дол.
Бельгія	2.500 б. фр.	1.300 б. фр.	300 б. фр.
Велика Британія	ф.40.00	ф.23.00	ф.4.00
Канада	100 дол.	60 дол.	10 дол.
США	85 дол.	50 дол.	8 дол.
Німеччина	150 н. м.	80 н. м.	15 н. м.
Франція	450 фр.	250 фр.	40 фр.
Швеція	600 кор.	300 кор.	50 кор.

В інших країнах – рівновартість американських доларів.

Передплату просимо ласкаво вносити наперед безпосередньо на адресу адміністрації «Визвольного Шляху» в Лондоні або на адреси наших представників.

Чеки виставляти на: The Ukrainian Information Service, Ltd.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Зміст

Про авторів 2

Наука

Володимир Баран. Процеси культурно-етнічного розвитку на території України в I тисячолітті 3

Віктор Поломарьов. Побузька Січ і Северин Наливайко 16

Гейнріх Стродс. Цілком таємна операція МГБ СРСР з депортації населення балтійських країн 25 лютого – 23 серпня 1949 року 27

Олександр Висоцький. Виникнення та ідейно-ціннісні засади діяльності українських соціал-демократів та есерів 41

Володимир Рожко. Найбільш шановані відпустові місця Волині і Полісся 70

З історії боротьби ОУН-УПА

Григорій Дем'ян. Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА. Нарис історії та фолкльористики (Частина 5) 77

Культура

Євген Дацюк. Поетові сходні 88

Література

о. Зиновій Карась. Життя, покладене за інших 94

Василь Соломко. Крик в тумані (Баляда) 97

Роман Андріяшиук. Диво орхідеї. Календар долі (Частина I) 100

Огляди, рецензії

Григорій Дем'ян. Невідкладна проблема історії України 119

Бібліографія одержаних видань 127

Про авторів

Володимир Баран

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
лауреат Державної премії України,
завідувач відділом археології слов'ян
Інституту археології НАН України

Віктор Поломарьов

працює на кафедрі історії України
Південноукраїнського університету

Олександр Висоцький

аспірант Дніпропетровського
державного університету

Володимир Рожко

історик-архівіст, м. Луцьк

Григорій Дем'ян

кандидат історичних наук,
старший науковий працівник Інституту
народознавства НАН України

Євген Дацюк

політв'язень большевицьких
концтаборів, м. Львів

о. Зиновій Карась

священик Коломийсько-Чернівецької
єпархії УГКЦ

Роман Андріяшик

письменник, член Спілки письменників
України, м. Київ

Процеси культурно-етнічного розвитку на території України в I тисячолітті

Вивчення етнокультурного розвитку слов'ян у I тис. н. е. на території України найдоцільніше починати з його середини, коли дані археології можна співставити з писемними джерелами. Визначивши археологічні пам'ятки історичних слов'ян, можна шляхом ретроспекції встановити їх більш ранні прототипи. На сьогодні виділено чотири ранньосередньовічні слов'янські культури: колочинську, пенківську, празьку та дзедзіцьку (рис. 1). Визначення їх характеру, географії та хронологічного співвідношення не дало однозначної відповіді на питання, де, коли й на яких основах вони сформувалися. На нашу думку, пошуки якоїсь одної археологічної культури, яка становить основу всіх названих старожитностей, наприклад пшеворської (І. Русанова),¹ або київської (В. Даниленко, П. Третьяков, Й. Вернер, К. Годловський, М. Парчевський),² не може дати вичерпної відповіді на поставлені запитання. Вже сам факт того, що київська культура займає регіони з балтською гідронімією, а визначені І. Удольфом найбільш архаїчні слов'янські гідроніми виявилися в Північному Прикарпатті та Посянні,³ вказує на те, що зводити пошуки під основи всіх слов'янських ранньосередньовічних старожитностей, різних за своїми культурними проявами, до поодиноких невеликих регіонів є справою нереальною. Крім того, слід мати на увазі, що зміна пізньоримських культур на території України ранньосередньовічними проходить не в VI, а в V ст. н. е. На межі IV-V ст. поступово згасають і припиняють своє існування київська культура у верхів'ях Дніпра, черняхівська – у лісостеповій та степовій частині сучасної України та Подунав'ї, пам'ятки типу Етулії в межиріччі Нижнього Дністра та Дунаю, культура карпатських курганів на північних і південних схилах Карпат. На території Польщі в V ст. припиняють своє існування пам'ятки пшеворської культури. З цього випливає, що в першій половині I тис. н. е., тобто в римський період, племена Південно-Східної та Центральної Європи –

1. Русанова І. Славянские древности VI-VII вв. – Москва, 1976. – С. 196-215.

2. Даниленко В. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу (Археологія). – 1976. – С. 65-91; Третьяков П. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – Москва-Ленинград, 1996. – С. 301-302; Його ж. У истоков дневнорусской народности. – Ленинград, 1970. – С. 43-110; Вернер Й. К происхождению и распространению антов и склавинов // Советская археология. – 1972. – № 4. – С. 102-105.

3. Топоров В., Трубаев О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – Москва, 1962. – С. 229-251; Udolph J. Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slaven / Beitrage zur Namenforschung NF 14. – 1979. – S. 1-22.

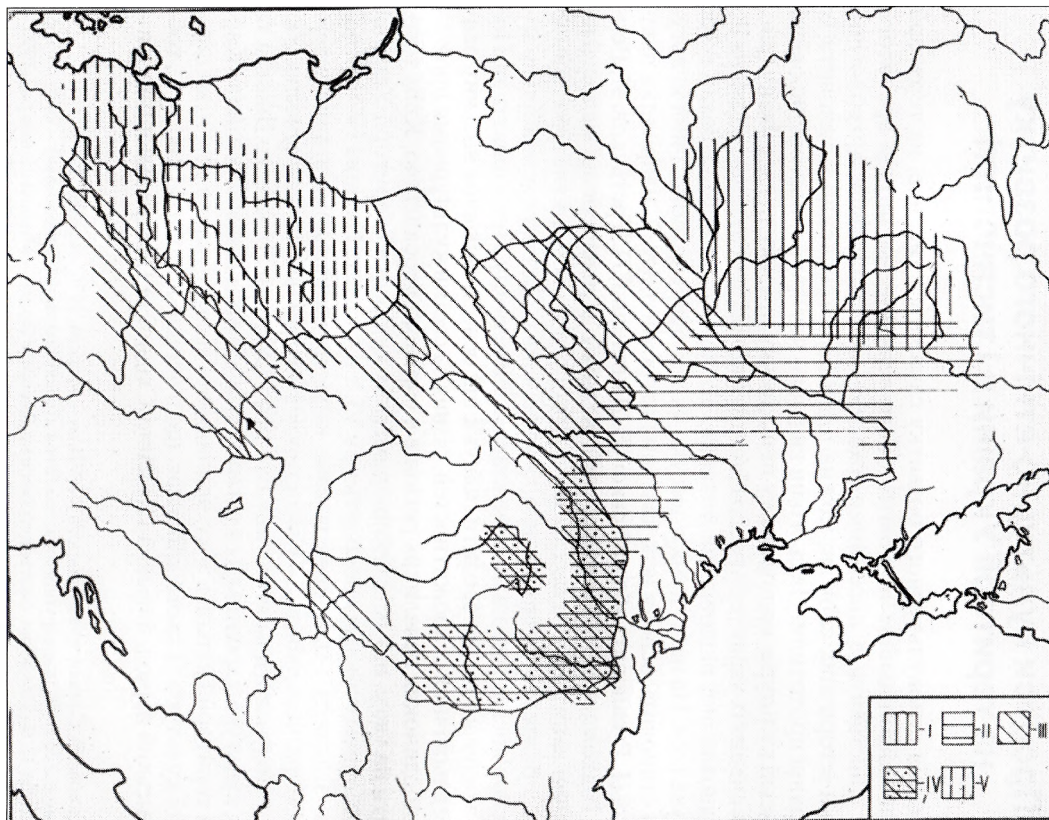

Рис. 1. Ареал ранньосередньовічних слов'янських культур. I – колочинська; II – пенківська; III – празько-корчацька; IV – пам'ятки типу Іпотешт-Кіндешт-Чурел; V – дзедзіцько-суківська.

носії згаданих культур – жили в одному або близьких історичних вимірах. Об'єктивно існувала спільна для всіх історична причинність.

Чим вона визначалась? Думаю, що не тільки навалюю гунів і розгромом найсильнішого в той час у цьому величезному регіоні готського напівдержавного об'єднання Германаріха, а й іншими факторами.

Як відомо, жодна з названих культур не була одноетнічною. У київській культурі, крім слов'янського, простежується балтський компонент, у черняхівській – германський, сарматський, пізньоскитський, фракійський, у культурі карпатських курганів фракійський компонент був основним, він поруч із слов'янським присутній і на пам'ятках типу Етулії.⁴ Отже, спільним для всіх цих культур був компонент слов'янський. У більшій або меншій мірі слов'янські елементи присутні в кожній із них.

Найбільш тривалий час дискусійним залишалося питання про етнічну належність черняхівської культури. В результаті широких досліджень черняхівських пам'яток виявилось, що вони всі не можуть бути пов'язані лише з готами, навіть у часи Германаріха. Готські королі підкорили велику кількість придніпровських і північночорноморських різноетнічних племен, у тому числі й слов'ян-венедів, які також входили до цієї культури.⁵ Після її розпаду й відходу готів та аланів у Подунав'я й далі на захід, їхнє місце в степах займають тюркські кочові племена: гуни, авари, болгари, а в лісостеповій зоні залишаються слов'яни, представлені пам'ятками вже згаданих ранньосередньовічних слов'янських культур. Із приходом готів у кінці II-на поч. III ст. на територію України пов'язана ще одна доленосна подія в історії східнослов'янських племен. Шлях готів в Україну проходив із Нижнього Повислення на Волинь, а звідти по Горині вверх у межиріччя Дніпра й Південного Бугу. Поступово готи силою розширили свою владу на субстратні племена в широтному й меридіальному напрямках. По дорозі в Причорномор'я вони розірвали на дві частини венедські племінні групи, представлені симбіозом волино-подільської та пізньозарубинецької культур кінця I-II ст. н. е. Південна частина венедських племен, підкорена готами, влилась у черняхівську культуру, північна, що займала Верхнє Подніпров'я, асимілюючи балтів, утворила окрему київську культуру. Історичне значення цього поділу венедів полягає в тому, що він назавжди законсервував окремий самостійний історичний розвиток північних і південних груп східних слов'ян. Лише на якийсь час їх силою об'єднали в одній державі київські князі. Але надалі етнічний розвиток різних етнокультурних груп східних слов'ян знову повернувся у свої природні річища і в результаті зумовив зародження трьох окремих східнослов'янських народів.

У VI-VII ст. етнокультурна карта Південно-Східної та Середньої Європи помітно міняється, але поділ слов'ян на північну й південну зони зберігається. На місці київської культури на півночі виникають колочинська куль-

4. Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 59-86.

5. Баран В. Черняхівська культура. – Київ, 1981. – С. 152-162.

тура й пам'ятки типу Тушемлі-Банцерівщини, у лісостеповій частині України черняхівську культуру заміняють пенківська та празько-корчацька, у степу – культури тюркомовного населення, а на території в межах річки Вісли та Одри поліетнічну пшеворську культуру на півдні заміняє празька, а в Середній та Північній Польщі – дзедзіцька. У процесі розселення слов'ян пам'ятки пенківської культури появляються на Нижньому Дунаї та на Балканах, а пам'ятки празько-корчацької культури – на Середньому та Верхньому Подунав'ї. Останні поширюються й у межах річки Ельби та Заале.

Які етнічні прояви спостерігаємо в нових культурах? На відміну від попередніх, на території лісостепової та лісової зон України в них повністю домінує слов'янський компонент. Тому зовсім справедливо й виправдано вони входять в археологічну літературу як слов'янські культури раннього середньовіччя. Разом з тим вони не позбавлені старих, субстратних, а також нових «чужих» елементів, притаманних сусіднім культурам, хоч і в значно меншій мірі, ніж попередні.

У колочинській культурі й надалі зберігаються балтські елементи, що свідчать про змішаність населення в лісовій зоні Верхнього Подніпров'я й у ранньому середньовіччі. Це підтверджує й наявність у цьому регіоні балтських гідронімів. У пенківській культурі по сусідству із степом помітні елементи культури тюркомовного населення, яке в цьому регіоні приходило на зміну іраномовним племенам, а в південній частині – пенківської та празької культур, між Нижнім Дністром і Дунаєм, помітні культурні впливи субстратного романізованого населення. Останнє в кінцевому результаті витісняє або асимілює слов'ян на території Румунії. В усіх регіонах поширення слов'янських ранньосередньовічних культур VI-VII ст. майже повністю зникають елементи культур германських, сарматських та пізньоскітських, які в римський період так яскраво проявлялись у поліетнічних черняхівській та пшеворській культурах. Разом з тим у слов'янській ранньосередньовічній ліпній кераміці можна помітити окремі риси, які вказують на тісні контакти слов'янського населення з названими етнічними групами в більш ранній римський час. Це горщики з нахиленими до середини вінцями, близькі до германських посудин пшеворської та вельбарської культур, низькі мисковидні горщики в дзедзіцькій групі, окремі горщики з гладким валиком, а інколи з валиком із насічками на пенківських та празьких поселеннях України – риса, притаманна місцевому неслов'янському населенню цих теренів. Такий набір форм слов'янського посуду ні в якій мірі не вкладається в рамки будь-якого одного, окремо взятого невеликого регіону, який у пізньоримський час займали пам'ятки лише київської (Й. Вернер, К. Годловський) чи пшеворської (І. Русанова) культур, Прикарпаття, де І. Удольф визначає найбільш архаїчні слов'янські гідроніми, чи якогось іншого (рис. 2).

Це приводить нас до висновку, що до складу території, де формувались ранньосередньовічні слов'янські культури – колочинська, пенківська, празько-корчацька – входили регіони лісостепу, південної лісної зони України й суміжних районів Росії та Білорусії. Витоки дзедзіцької культури пов'язані з територією пшеворських старожитностей, які, крім германського

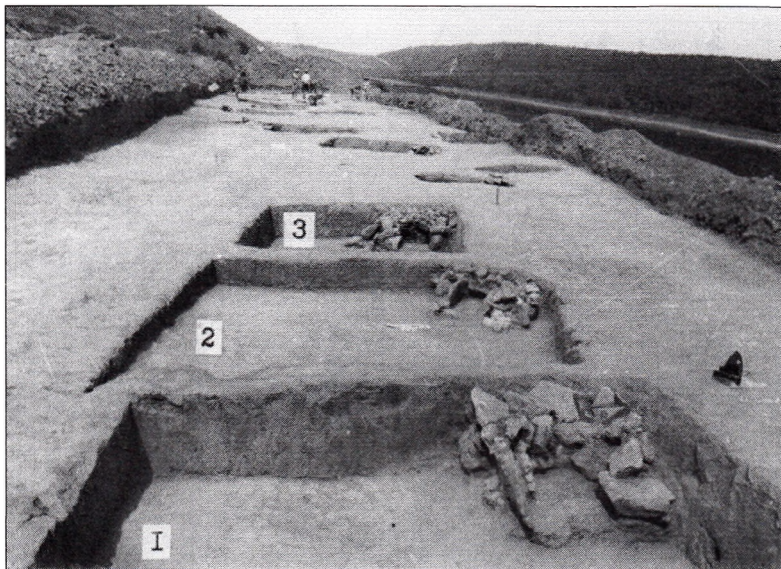

Рис. 2. Одна з ділянок слов'янського поселення празько-корчацької культури на поселенні Рашків III. Розкопки автора.

та кельтського, включали й слов'янський компонент. Висловлений гіпотезі не суперечать відомі на сьогодні слов'янські пам'ятки V ст. на території України, що характеризуються рисами, притаманними, з одного боку, таким культурам римського періоду як київська й певним групам черняхівської, з другого боку, вони вже набувають нових рис, характерних слов'янським ранньосередньовічним культурам VI-VII ст. В усякому разі, наявність в Україні пам'яток празько-корчацької культури з житловими комплексами V ст., в той час, коли зміна культур римського й середньовічного часу на території Польщі припадає на дещо пізніший період (початок VI ст.), спростовує концепцію поширення пам'яток празько-корчацької культури в напрямку із заходу на схід.

На основі добре датованих пам'яток V ст. визначається територія формування слов'янських ранньосередньовічних культур (рис. 3). Вона тягнеться від верхів'я Псла й середньої Десни до верхів'я Дністра й Пруту. Ретроспективною аналізою визначається спадкоємність археологічних культур від ранньосередньовічних – слов'янських – через київську та північноукраїнську частину черняхівської, пізньозарубинецьку й волино-подільську групи вглиб, до рубежу н. е. Це й визначає територію формування слов'янських етнічних груп – південної та північної – ядром якої був український лісостеп і південна частина лісової зони.

За територіальними та хронологічними ознаками пам'ятки празько-корчацької культури, що вже в V ст. займають усю Галичину, Поділля й Волинь

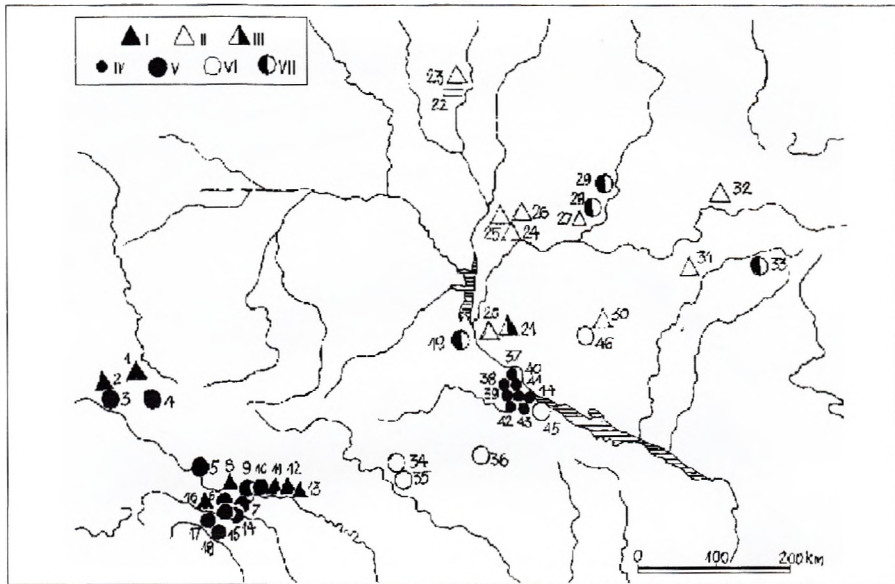

Рис. 3. Слов'янські комплекси кінця IV-V ст. н. е. I – черняхівські; II – київські; III – черняхівсько-київські; IV – окремі знахідки фібул V ст. н. е. у Середньому Подніпров'ї; V – празько-корчацькі; VI – пенківські; VII – колочинські.

від Прип'яті й Дніпра до Верхньої Вісли, слід пов'язувати із склавінами. У VI-VII ст. ареал празьких поселень не тільки покриває весь регіон на північ і південь від Карпат, де за Йорданом і Прокопієм жили склавіни, але й значно виходить на північ і схід від нього, у райони Волині, які згаданим авторам були маловідомі.⁶

З антами пов'язуються поселення й могили пенківської культури, що займають південний край лівобережного лісостепу та південні райони Поділля між Середнім Дніпром і Нижнім Дністром. Умовна границя між цими обома культурними ареалами проходила приблизно по лінії Київ–Могилів–Подільський (рис. 1).

Дзедзіцьку культуру VI-VII ст., розташовану північніше празько-корчацьких старожитностей на території Польщі, на нашу думку, можна зв'язати з тою групою слов'ян візантійських авторів, за якою залишалася стара назва венедів.

Носії колочинської культури у верхів'ях Дніпра не були відомі візантійським авторам, тому залишилися без найменування.⁷

Окремої згадки вимагають спроби підмінити антів русами, представленіми скарбами типу мартинівки, що ніби-то утворились із сарматського племені-

6. Баран В. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // сб. Славяне на Днестре и Дунае. – Київ. 1983. – С. 5-48.

7. Баран В. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел. – С. 119-133.

ни росомонів і, поглинувши всі інші східнослов'янські племена, дали їм свою назву – русь. Вона в IX ст. стала назвою Київської держави.⁸ Ця гіпотеза не має під собою джерельної бази. Сарматські роксолани й росомони Йордана разом із Суніхільдою та її братами Саром і Аммієм ніколи слов'янами не були. Не може бути підтримана й гіпотеза, згідно якої казкові велетні Псевдо-захарія під назвою «hrvs», за грецькою вимовою – грос чи ргос – це також слов'яни-руси. Лінгвісти цю назву пояснюють як іранські форми «touka», «tuk», або, за О. Трубочовим, «ruksa», «rus(s)a», що означає «світло», «блискучий», «білий».⁹ А світлі люди – це ще не руси, тим більше, що Аммієм Марцелліном знав у Північному Причорномор'ї аланів із світлим волоссям. Слов'янських пам'яток середини I тис. у степовій причорноморській зоні ми не знаємо. Якщо до IX ст. не існувало слов'янських русів, то не залишається нічого іншого як за літописом признати русами князів із династії Рюриковичів. Тим більше, що саме київські князі в XI ст., коли писалися початкові сторінки пам'яток, самі признавали себе норманами-русами. Без їхньої згоди літописець не зміг би поміняти їх походження із слов'ян на норманів. Руссю стала називатися очолена ними Київська держава. У літописі сказано: «... беша у него (Олега) варязи й словени, й прочи, прозвашася Русью».¹⁰

Не менш важливе значення для розуміння етнокультурних процесів на території України має усвідомлення історичних наслідків великого розселення слов'ян. Пригадаймо, що в V ст. н. е. чітко визначені слов'янські пам'ятки зосереджені на території лісостепової і південної частини лісової зони України й прикордонних районів. На території Середньої та Північної Польщі зміна лісостепових культур – пшеворської на дзедзіцьку – відбувається в кінці V-на початку VI ст. Всі інші регіони – Подунав'я, Балкани, межиріччя Одри та Лаби, а також Подвиння й Верхнє Поволжя – поступово слов'янізуються в процесі великого розселення слов'ян (рис. 4). На території Самарського Поволжя в останні десятиліття відкриті пам'ятки іменіківської культури V-VII ст., де поруч із місцевими простежуються риси слов'янських культур пізньоримського часу (київської) і раннього середньовіччя (колочинської).

Процеси великого розселення слов'ян у середині I тис. н. е. ще не знайшли належної оцінки в історичній та археологічній літературі. Перші писемні згадки про них відносяться до VI ст. н. е. Готський історик Йордан у своїй «Гетиці», що появилася в середині цього століття, з жалем пише, що слов'яни, колись підвладні готському королю Германаріху, «... тепер бушують повсюдно».¹¹ Вони не тільки нападають на придунайські та візантійські провінції, але й поступово осідають у них. Візантійський імператор Маврикій (582-602 рр.), продумуючи тактику боротьби з варварами, у своєму творі «Стратегікон» радить підтримувати ворожнечу серед слов'янських

8. Рыбаков Б. Древние русы // Советская археология. – 1953. – № 17. – С. 23-104.

9. Трубочев О. Этногенез и культура древнейших славян. – Москва, 1991.

10. Літопис руський. – Київ, 1989. – С. 13.

11. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Москва, 1991. – Т. I: I-VII вв. – С. 111.

Рис. 4. Слов'янські поселення V-VIII ст. н. е. і напрямки великого розселення слов'ян. I – житла-напівземлянки з печами; II – житла-напівземлянки з вогнищами; III – житла овальної та інших форм з вогнищами; IV – наземні житла. Стрілки вказують напрями слов'янського розселення в середині I тис. н. е.

вождів, яких є багато й серед яких немає згоди. «... Не зайве деякого з них прибрати до рук за допомогою обіцянок і дарунків [...], а на інших нападати, щоб ворожість до всіх не привела (їх) до об'єднання або монархії».¹²

Уточнюючи межі території слов'янських етнічних груп напередодні великого розселення слов'ян, необхідно зазначити, що вони вже в V ст. н. е. займали широку порубіжну смугу лісу й лісостепу Південно-Східної Європи, ядром якої була сучасна територія України (рис. 3). Крім того, на території Середньої та Північної Польщі в VI ст. сформувалася власна окрема група слов'янських пам'яток, які відрізняються від своїх східних слов'янських сусідів і мають власні витоки. Усе це є незаперечним свідцтвом того, що територіально-культурний поділ слов'янського світу почався вже в першій половині I тис. н. е. З цих регіонів у VI-VII ст. почалося велике розселення слов'ян. Південні їх групи (носії празько-корчацької та пенківської культур) поступово, але досить динамічно почали займати Подунав'я, Балкани та межиріччя Ельби й Заале, західні – носії дзедзіцької культури – північну частину межиріччя Одри та Ельби, а північні – носії колочинської культури – Подвиння, Верхнє Подоння та Поволжя.

Слов'яни на візантійському пограниччі діяли і самостійно, і разом з іншими етнічними групами (готами, гунами, болгарами, аварами) – то як їхні союзники, то як підлеглі.

Пріск зустрічає слов'ян серед гунів у Панонії, навіть у ставці Аттіли.¹³ У «Хроніці Фредрігара» говориться про залежність слов'ян від аварів та використання їх аварами на своїх нападах на Візантію.¹⁴ Нерідко сама Візантія використовує слов'ян для захисту придунайських провінцій від кочівників.

З другої половини VI-VII ст. слов'яни в Подунав'ї займають своє постійне місце. Дунай, подібно до Дніпра та Дністра, вписується в слов'янську народну традицію. Київський літописець з берегів Дніпра, віддавши належне біблійній традиції, історію слов'ян починає з Подунав'я. Він пише: «По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми – (од того), де сіли, на котрому місці».¹⁵ Чому літописець виводить слов'ян з Подунав'я, можна лише здогадуватися. Він першими називає подунайських слов'ян: морав'ян, чехів, білих хорватів, сербів, хорутан; другими – ляхів, від яких пішли віслянські поляни, лютичі, мазовшани й поморяни, і лише третіми називає дніпровські племена полян і древлян, а далі – подвинських дреговичів і полочан, ільменських словен і повертається до сіверян. І хоча літописець пише, що слов'яни з Подунав'я виселились під тиском волохів, які «... чинили їм насильство», слов'янські племена фактично перераховуються за годинниковою стрілкою з півдня на захід – північ – північний схід і знову на південь до сіверян, що жили між Дніпром і Доном. Отже, подунайські слов'яни, що сиді-

12. Там само. – С. 375.

13. Там само. – С. 85-86.

14. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. II: VII-IX вв. – С. 367.

15. Літопис Руський. – Київ, 1989. – С. 2.

ли на колишньому римському лімесі й були найближчими до античних цивілізацій, у зв'язку з чим найбільш відомі за писемними джерелами, утворили найбільш ранні слов'янські держави й для літописця стали вихідною точкою при перерахуванні слов'янських племінних союзів. У цьому є своя логіка. Автору літопису, що писав у кінці XI ст., не були відомі напрямки великого слов'янського розселення. Він подає ту географічну картину слов'янського світу, яка існувала в його часи як історична дійсність, починаючи від найбільш відомих візантійським джерелам племінних союзів.

Слід додати, що й інші писемні джерела не подають будь-яких виразних орієнтирів, що вказували б напрямки великого розселення слов'ян до появи «на своїх місцях» племінних груп, названих літописом. Тому не дивно, що літописна Карпато-Дунайська концепція здобувала собі маститих прихильників, серед яких опинились історики П. Шафарик, В. Ключевський та інші, археолог І. Ляпушкін, а сьогодні фактично літописні позиції енергійно відстоює відомий лінгвіст О. Трубачов.¹⁶

Археологія не знаходить ранніх доримських слов'янських поселень у Подунав'ї. Перші сліди незначних груп венедів (пам'ятки типу Етулії, прашівські та злехівські старожитності) датуються в Подунав'ї не раніше ніж III-IV ст. Масове заселення Середнього й Верхнього Подунав'я, за археологічними даними, припадає на VI-VII ст. н. е. – час появи в Подунав'ї пам'яток празько-корчацької культури. Але ці історичні явища вже пов'язані з процесами розселення слов'ян.

Велике розселення слов'ян не тільки зафіксоване писемними джерелами, але й фундаментально представлене археологічними пам'ятками (рис. 4). Воно обумовило їх поділ на основні групи, які у своєму подальшому розвитку стають основою зародження сучасних слов'янських народів. Ця історична закономірність в однаковій мірі стосується всіх слов'ян – південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців із місцевим населенням на нових землях, поступове поглинання ними чужих субстратів приводить до зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і Подунав'ї, так і на Двині, і на Волзі.

Слов'янські племена, що залишилися на корінній території, а це український лісостеп, а також лівобережне Повислення (Середня Польща), отримали по відношенню до тих племінних слов'янських груп, що переселилися в нові регіони, свої культуромовні статуси й також стали окремими етнічно-мовними одиницями.

Ні писемні, ні лінгвістичні, ні археологічні, ні антропологічні матеріали не підтверджують існування на території Середнього Подніпров'я до другої половини IX ст. племінного утворення слов'янських русів, які ніби-то поглинули всі східнослов'янські племена, згадані літописом, і створили єдину східнослов'янську етнічну спільність. Поляни отримали свою назву (ми сказали б –

16. Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. CCXXV. – С. 59-86.

додаткову назву) русів лише з приходом до Києва варягів-русів. Тому фраза із літопису «поляне еже ныне зовомая русь» ніколи не означала, що назва «поляни» – це одвічний синонім назви «русь». У кінці IX ст., коли писалися ті рядки, в силу певних історичних обставин – утвердження в Києві норманської династії князів – «русь» стали називатися не тільки поляни, а й усе населення Київської держави, очолене князями-русами. «И быша у него (Олега) варязи й словъни и прочи, прозвашася русско». Вузьке розуміння цього терміну літописцем відноситься до центральних прикиївських областей, де жили поляни й де княжа влада була найбільш відчутною, а варязькі дружини, на які спочатку вона опиралася, були найбільш чисельними. Русь у широкому розумінні – це все населення Києво-Руської держави від Вісли до Волги.

Епоха після великого слов'янського розселення (VIII-X ст.) характеризується перегрупуванням слов'янських племен на території України. Відбувається поширення значної частини правобережного населення на Дніпровське Лівобережжя. На основі празько-корчацької культури склавинів між Дніпром, Дністром і Західним Бугом формується райковецька культура, а в Подунав'ї – культури з керамікою дунайського типу. На Дніпровському Лівобережжі населення пенківської культури, інтегроване носіями празько-корчацької культури, бере участь у процесах формування волинцівських та роменських старожитностей (рис. 5). Ці нові утворення, на відміну від попередніх (V-VII ст.), які представляли на нашій території лише два великі слов'янські об'єднання – склавинів (празько-корчацька культура) та антів (пенківська культура), включають уже тринадцять різних племінних груп, відомих за літописними даними.* Ці групи об'єднувалися у великі союзи-княжіння, створюючи передумови виникнення східнослов'янської державності.

Одне таке напівдержавне утворення – «Валіняна» – початок якого сягає ще епохи склавинів, охопило в VII-VIII ст. всю південну групу правобережних племен. Воно зафіксоване арабським автором X ст. аль Масуді. Він навіть називає їхнього князя – Маджака – якому підкорялися інші слов'янські князі.¹⁷ Це знаходить археологічне підтвердження: все Правобережжя до верхів'їв Вісли у VIII-X ст. охоплене пам'ятниками єдиної райковецької культури. Племінні ознаки в її межах простежуються дуже слабо або не простежуються зовсім. Це об'єднання не досягло державної завершеності: воно розпалося під ударами аварів. Його, хоч і коротке, існування вказує на зародження в південних східнослов'янських групах державотворчих процесів, які поновляться дещо пізніше в Середньому Подніпров'ї. Основною рушійною силою тепер стають поляни. Вони займають ключове місце у відносинах із хозарами, яким придніпровські слов'яни якийсь час платили данину, а потім із норманами. З приходом останніх навколо Києва формується східнослов'янська держава –

* Племена дулібів, бужан, волинян ми, за Л. Нідерле та М. Грушевським, розглядаємо як одне племінне утворення, що в хронологічній послідовності міняло свою назву.

17. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. – Нью-Йорк-Париж-Мюнхен, 1975. – С. 89.

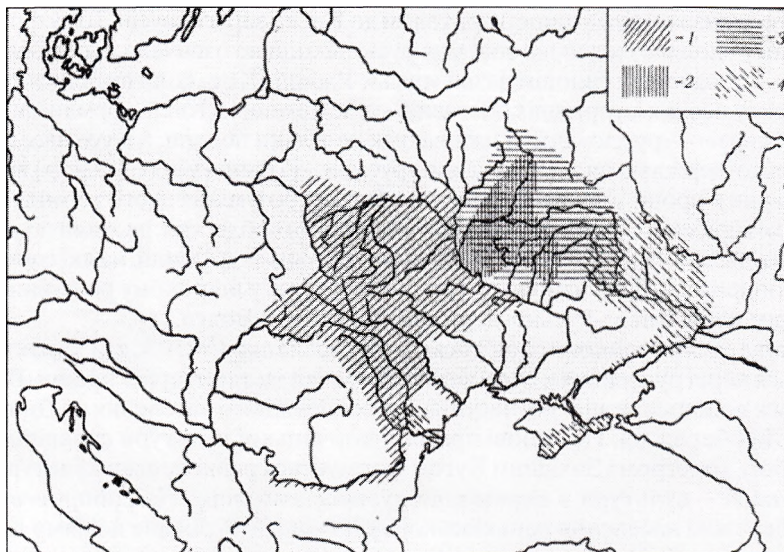

Рис. 5. I – райковецька; II – волинцівська; III – роменська;
IV – салтівська культури.

Київська Русь. Основою утворення Київської держави була південна група східнослов'янських племен – нащадків склавів та антів, представлених у середині I тис. н. е. пражко-корчацькою та пеньківською культурами, соціально-економічний розвиток яких був вищим у порівнянні з іншими східнослов'янськими племінними групами.

Норманська династія князів Рюриковичів, запрошена слов'яно-угро-фінським об'єднанням Верхнього Поволжя, вже в другому поколінні перебирається на Дніпро й об'єднує північну прибалтійську та південну причорноморську торгово-економічні зони в одну державу – Київську Русь. Слов'янізуючись, вона в X-XI ст. поширює свою владу на всі східнослов'янські племінні групи, піднімаючи таким чином державотворчі процеси на вищий надплемінний рівень. При Володимирі Святославовичі та Ярославі Мудрому Київська Русь стає єдиним територіально-політичним і правовим організмом з ознаками федералізму, характерними для феодальних імперій того часу. Приблизно столітнє існування Києво-Руської держави з центральним великокняжим управлінням порушило природний хід етнокультурних процесів, що визначались у результаті великого розселення слов'ян у V-VIII ст. Державні структури – великі київські князі і дружина, єдина християнська віра й церковно-слов'янська писемність діють як доцентрові сили й досягають на якийсь час відносної політичної та економічної стабільності. На жаль, у літературі цю державно-політичну ситуацію нерідко навмисно трактують як етнічну єдність, що веде до утворення давньоруської народності. Але це тільки заміна понять, яка не відбиває об'єктивних реалій. За сто

років на величезних просторах від Вісли до Волги й від Чорного до Балтійського морів при наявності непрохідних природних бар'єрів і відсутності комунікацій, при існуванні різних торгово-економічних орієнтацій південної і північної частин Русі, місцеві етномовні й культурні відмінності різних східнослов'янських племінних груп не були знівельовані. Вони залишилися і, мабуть, найбільше спричинились до розпаду Київської держави, що фактично була імперією Рюриковичів. Це прекрасно розуміють прихильники концепцій всеохоплюючої етнічної єдності. Тому вони вдаються до створення міфічних слов'янських русів, які ніби-то, починаючи з кінця IV ст. н. е., поглинули всі інші східнослов'янські племена, надавши їм і свою назву русь. Якщо до приходу норманських князів з династії Рюриковичів не існувало слов'янської русі, ні руської землі, а це безперечний факт, то ніколи не існувало в додержавний період слов'янської етномовної єдності, а в період Київської держави – давньоруської народності.

Розпад Києво-Руської держави почався вже після смерти Ярослава Мудрого. Новоутворені князівства, незважаючи на династичні зв'язки, також групуються навколо певних культурно-економічних центрів (Полоцьк на Двині, Володимир на Клязьмі, Київ та Галич у Дніпро-Дністровському межиріччі). Тут збереглися в найбільшій мірі свої етномовні та етнокультурні традиції, витоки яких сягають епохи великого переселення народів. Вони й стають рушійними силами тих процесів, що лежать в основі утворення трьох східнослов'янських народів – білоруського, російського та українського.

Із викладеного вище, хоч і в тезисній формі, також випливає, що ні в додержавний період, ні в часи державності не існувало якогось єдиного етнічного стовбура, від якого відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім – у нації.

Основні положення цієї статті аргументовані в монографічному дослідженні «Давні слов'яни».¹⁸ □

Віктор Поломарьов

Побузька Січ і Северин Наливайко

Постать Северина Наливайка в українській минувшині, незважаючи на численні публікації, залишається утаємничено-загадковою, оточеною більше сутінками запитань, ніж світлом відповідей.

В українській народницькій історіографії створено фолкльоризований профіль біографії козацького ватага, з акцентом на антифевдальному¹ характері його боротьби.

Советські історики ще більше соціологізували² виступ Наливайка, а щодо його діяльності в південно-західному регіоні України, тобто на Одещині, в період літа-осени 1594 року, то вона або замовчувалася,³ або ж висвітлювалась побіжно.⁴

Імперська оцінка С. Наливайка наполегливо увиразнювала його антиуніятський опір,⁵ надаючи йому панславістського та промосковського характеру.⁶

Відтак, видатна особистість козацького отамана увійшла в історичну літературу вельми обтяженою суб'єктивними оцінками, до яких уже ніби й призвичаїлись.

Поза тим, у сучасній історичній науці поступово накопичується необхідний об'єм нових джерел і досліджень⁷ для ширшого та глибшого вивчення персоналії знаного ватажка козацтва.

Чи не найбільш малодослідженим і хронологічно заплутаним є період південних (або молдавських) походів С. Наливайка, літа-осени 1594 року. Тривалий час достеменність цих походів ставилася під сумнів, надто їх опис польським істориком кінця XVI ст. І. Бельським,⁸ сповнений фактами бойо-

1. Аркас М. Історія України-Руси. – К.: «Вища школа», 1990. – 456 с.; Дорошенко Д. Історія України. – К.: «Глобус», 1991. – 238 с.; Костомаров М. Історія України. – Львів: НТШ, 1918. – 493 с.

2. Леп'яко С. Наливайко і повстання 1591-1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків. // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 131-138; Плохий С. Папство и Украина. – К.: «Вища школа», 1989. – 224 с.; Рознер И. Северин Наливайко – руководитель крестьянско-казацкого восстания 1594-1596 гг. на Украине. – М., 1961. – 62 с.

3. Котляр Н., Смолий В. История в жизнеописаниях. – К.: «Наукова думка», 1990. – С. 141-155.

4. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. – К.: УРЕ, 1969. – С. 432.

5. Жукович П. Сеймовая борьба западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб., 1991. – С. 34.

6. Рылеев К. Исповедь Наливайки // Декабристы. – М.: «Правда», – 1987. – Т. I. – С. 172-173.

7. Добролюбовский А., Поломарев В. Археологические материалы к истории походов украинских казаков в Полунавье в последней трети XVI века // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 130-131; Мицик Ю. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 55-61; Печкалід Симон. Про Острозьку війну під П'яткою // Українська поезія XVI століття. – К.: «Радянський письменник», – 1987. – С. 196-243.

8. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: «Світ», 1991. – Т. II. – С. 85.

вої жорстокости козаків, що не вписувався в схему: С. Наливайко – герой соціальних низів.

Проте в 1989 році під час розкопок берегових споруд Ізмаїльської фортеці XVI ст. був отриманий матеріал, який засвідчив сліди штурму, пожежі та руйнувань, синхронних з походами С. Наливайка.⁹

Отже, на підставі повідомлень І. Бельського та нових археологічних досліджень можна потвердити достеменність південних походів С. Наливайка й обгрунтовано повернути до історичної спадщини немалий шмат його діяльності.

Реабілітація початкового періоду фіксованої біографії С. Наливайка, її впорядкування висвітлює не тільки нові грані військово-політичної діяльності козацького ватага, але й відкриває незаангажоване бачення його боротьби на південно-західних землях України.

Антитатарський і антитурецький характер бойових дій літом-восени 1594 року засвідчує неабияку стурбованість козацького лідера долею подунайсько-причорноморських земель України, в чому не без підстав можна вбачати прояви національно-визвольних змагань і державотворчих задумів як С. Наливайка, так і Острозького осередку, з якого він вийшов.¹⁰

У кінці XVI ст. Османська імперія активізує економічну експансію в Північному Причорномор'ї. Французькі історики, дослідивши систему оподаткування в період правління Сулеймана I (1520-1566), дійшли висновку, що на той час у Північному Причорномор'ї не було центру міжнародної торгівлі.¹¹ У 1590 році турки засновують Ізмаїл,¹² який мав стати новим центром міжконтинентальної євро-азійської торгівлі та забезпечити збільшення прибутків султанської скарбниці.

Подібна активність Туреччини на північних берегах Чорного моря пояснюється втратою турками монопольного становища в посередницькій торгівлі між Сходом і Заходом після освоєння європейцями нових торгових шляхів навколо Африки. Такі обставини змусили турків уважніше поставитись до облаштування однієї з найважливіших артерій євро-азійського торгового коридору – Шовкового шляху, який проходив українськими причорноморськими степами.

Тому С. Наливайко не стільки руйнував турецько-татарські військові опорні пункти, скільки розлагоджував спроби завойовників економічно освоїти територію пониззя Південного Бугу, Дністра та Дунаю. Спрямованість

9. Бачинский А., Добролюбский А., Новицкий Е. Книга для чтения по истории Одесщины. – Одесса, 1992. – Выпуск 1. – С. 47-48.

10. Поломарьов В. Деякі аспекти української державності в спадщині Острозького осередку (кінець XVI ст.) // Матеріали міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Част. I. – С. 158-159.

11. Челеби Э. Книга путешествия. Земли Украины и Молдавии. – М.: Изд-во вост. лит.-ры., 1961. – С. 37.

12. Гудаков В. Северное Причерноморье и Поволжье XII-XVI вв. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1989. – С. 6.

дій С. Наливайка проти економічного утвердження турків-османів на берегах Чорного моря вказує на те, як ще в кінці XVI ст. в Україні пильнували не тільки за подіями у світі, але й – особливо – за способами Османської імперії приборати до рук південноукраїнські території, змінивши їх геополітичні параметри на свою користь. Такі ж неодноразові походи, але не так докладно описані, робили Байда-Вишневецький, Богдан Ружинський, Іван Підкова, Олекса і Петро Підкови, Самійло Зборовський, Захар Кулага, Самійло Кішка та інші козацькі отамани в другій половині XVI ст.

Важливим стратегічно-політичним завданням цих походів було «опанування Молдавії», де було чимало українського населення.¹³ Цікаво, що Д. Дорошенко, відзначаючи високу активність українського козацтва в південно-західному регіоні України, вказує, що «школою міжнародної політики козащини послужили до певної міри молдавські справи».¹⁴ «Лише впродовж другої половини XVI ст., – вказує Любомир Винар, – козаки відбули понад двадцять більших походів у Молдавію».¹⁵

Так, з усього видно, що це була традиційна політика, яка опиралася на пам'ять київської доби, коли ці землі були в складі Київської Русі протягом декількох століть, та й до того ж Північне Причорномор'я не було чужим слов'янам, що засвідчують римські та візантійські історики.

За короткий час з червня 1594 року по осінь 1595 року С. Наливайко зробив чотири походи в південному напрямку,¹⁶ розширюючи вплив козацтва. Висока результативність цих акцій, професійна майстерність і виважена дипломатична тактика відразу привернули увагу до козацького провідника, зробивши його ім'я добре відомим як в Україні, так і за її межами.

У польських державних колах така активність була сприйнята неоднозначно і викликала занепокоєння. І. Бельський зафіксував козацькі походи зважено,¹⁷ проте залишив без уваги їх мотивацію. Прикметно, що проблема мотивів цих походів у свій час була настільки делікатною, що її краще вважали обійти, і тільки Пантелеймон Куліш у праці «История воссоединения Руси» торкався цього питання.¹⁸

У народницькій історіографії прийнято вважати, що вся діяльність С. Наливайка відображає загалом позицію і політичну програму Запорізької Січі, принаймні її кошового отамана Григорія Лободи.¹⁹ Але є досить доказів того, що між ними існували суттєві протиріччя, які оцінюються істориками і як суперництво, і як особиста неприязнь,²⁰ що могло бути наслідком різних позицій у справі вирішення основного питання національно-визвольної бо-

13. Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: «Відродження», 1992. – С. 39.

14. Дорошенко Д. Історія України. – К.: «Глобус», 1991. – С. 186.

15. Винар Л. Там само. – С. 39.

16. Яворницький Д. Там само. – С. 88.

17. Леп'явко С. Польські хроніки І. Бельського і Р. Гейденштена про повстання на Україні 1594-1596 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. – К.: «Наукова думка», 1991. – С. 62.

18. Куліш П. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. II. – С. 108.

19. Яворницький Д. Цит. праця. – С. 83.

20. Леп'явко С. Цит. праця. – С. 64.

ротьби – завоювання незалежності України, адже ці діячі зійшлися якраз на вістрі саме цієї ключової проблеми нашої історії.

Достеменно відомо, що коронний гетьман Я. Замойський, який представляв інтереси польських магнатів у королівському уряді, як і С. Жолкевський та Я. Потоцький, підтримував зв'язки з Г. Лободою, ігноруючи С. Наливайка.²¹ Усе це переконливо засвідчує відмінність політичних поглядів С. Наливайка від позиції кошового запорожців Г. Лободи. Цікаво, що народна і літературна традиції теж по-різному розцінюють їх, тільки коли постать С. Наливайка є непересічною, то Г. Лобода – рідко згадуваний типовий представник верхівки реєстрового козацтва.

У нашій історії знайдеться небагато діячів, які б так стрімко виходили на політичну арену, робили так багато за короткий час і все ж таки залишалися загадковими, як сяйво далекого світила. Певною мірою задуми С. Наливайка висвітлює його звернення до польського короля Сигізмунда III, з Речиці в грудні 1595 року.²² Д. Яворницький наголошує, що в листі

він [С. Наливайко. – В. П.] пропонував допомогти королеві скорити всіх непокірних йому людей, але для цього просив короля надати козакам для поселення пустки між Бугом і Дністром на татарському й турецькому шляху між Тягинем і Очаковим на відстані 20 миль від Брацлава, де від сотворіння світу ніхто не жив, дозволити самому Наливайкові збудувати окреме місто із замком, зробити це місто центром усього козацтва, видавати козакам «стації», поставити над ними гетьмана, а в Січі тримати лише помічника гетьмана.²³

Як відомо з історичної літератури, на той час у Польщі існувало принаймні три проекти реорганізації козацтва: Я. Острозького, Й. Верещинського та запропонований польським сеймом.²⁴ Навколо цих програм реструктуризації козацтва точилася гостра боротьба, в якій кожна зацікавлена сторона намагалася будь-що втілити свій плян. Традиційно польські королі, обмежені владою сейму та свавіллям магнатів, вельми чутливо ставилися до козацтва, розраховуючи на нього як на свою опору і противагу шляхетській розгнужданості. Тому був шанс, що король погодиться на реалізацію пляну С. Наливайка. Тим більше, що перед зверненням до короля козацький провідник продемонстрував свої бойові та дипломатичні можливості в чотирьох південних походах. Його тактика активної оборони південних кордонів у поєднанні з рішучим наступом на опорні пункти татаро-турецької колонізації, особливо на відтинку Кучманського шляху,²⁵ який проходив по вододілу Дністра й Бугу, мала певний успіх.

Отже, Сигізмундові III пропонувався вигідний у багатьох відношеннях плян. Для його здійснення С. Наливайко хотів створити фактично другу Січ і

21. Яворницький Д. Цит. праця. – С. 88.

22. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. – К.: «Україна», 1991. – С. 53.

23. Яворницький Д. Цит. праця. – С. 91.

24. Сергійчук В. Цит. праця. – С. 52-54.

25. Петрунь Ф. Старовинні шляхи Одещини // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Одеса, 1929. – Част. 4-5. – С. 33.

домогтися визнання її права на землі між Південним Бугом і Дністром від Брацлава до Очакова, тобто до Чорного моря, тим більше, що від Кодими на південь уже була територія васала Туреччини – Кримського ханства. Та Сигізмунд III не відповів на пропозицію С. Наливайка. Що ж стало на заваді?

Мовчання польського короля мало багато причин. Він не міг вирішувати долю проєкту С. Наливайка, не погодивши свою позицію з впливовими політичними колами Польщі. Як виявилось, магнатська опозиція стала найбільшою перешкодою намірам С. Наливайка.

Проте час звернення свідчить, що С. Наливайко розумів розклад сил при Варшавському дворі²⁶ й розглядав свій лист до Сигізмунда III лише як певну формальність, маючи небагато надій на пряму, відверту і позитивну відповідь польського короля.

Важливу роль у розгляді листа С. Наливайка відігравав Рейнгольд Гайденштайн, королівський секретар, який «відверто стояв на позиціях магнатського табору».²⁷ Систематично доповідаючи королеві про надходження листів і їх зміст, він мав змогу надати зверненню С. Наливайка якомога більшої антипольської спрямованості. До речі, Р. Гайденштайнові належить «честь» фундації традиції негативного висвітлення українського національно-визвольного руху в польській історіографії.²⁸

Слід зазначити, що страх перед заснуванням Побузької Січі об'єднав інтереси магнатського табору і верхівки реєстрового козацтва. Остання, власне, вбачала в С. Наливайкові (і не без підстав) особу, здатну очолити козацтво, змінити його орієнтацію на користь скорішого розв'язання проблеми звільнення України від польського панування.

Привертає увагу місце Григорія Лободи в плянах магнатського угруповання. В історичній літературі переговори й стосунки між ним і гетьманом Станіславом Жолкевським за спиною С. Наливайка оцінюються однозначно як зрада справи національно-визвольної боротьби українського народу,²⁹ що кінець-кінцем і призвело до ганебної смерті Г. Лободи.

Д. Яворницький наводить цікавий факт:

... у середині листопада [1594 р. – В. П.] Лобода і Наливайко зійшлися у Барі, маючи при собі 12 тисяч війська. Поряд з Лободою був на той час і агент імператора Станіслав Хлопицький [...] Лобода і Наливайко засіли в міському замку й розпочали там якісь наради, а місто оточили своїм військом, не дозволяючи нікому ні увійти, ні вийти з нього без відома козаків.

Далі Д. Яворницький відзначає, що «козаки спокійно просиділи в Барі до кінця 1594 року [...] і на початку наступного [1595 р. – В. П.] року розійшлися почасти у Вінницю, почасти у Брацлав».³⁰

26. Сергійчук В. Цит. праця. – С. 54.

27. Леп'яко С. Цит. праця. – С. 62.

28. Там само.

29. Історія України. – К.: «Либідь», 1991. – Т. I. – С. 163; Історія Української РСР. – К.: «Наукова думка», 1979. – Т. I. – С. 224-225.

30. Яворницький Д. Цит. праця. – С. 87.

Майже двомісячна нарада в Барі – для козацтва явище унікальне. Питання, що так довго обговорювались, мали надзвичайний характер, а сторони, які брали участь у переговорах, були неабияк зацікавлені. З того, як після барської ради розійшлися шляхи Г. Лободи і С. Наливайка, можна зробити висновок, що їх погляди на перспективи національно-визвольного руху та заснування Побузької Січі не зійшлися.

Передусім Г. Лобода мав особистий інтерес у барських переговорах, бо його непокоїло швидке зростання авторитету С. Наливайка – перш за все як реального конкурента на чергових виборах кошового отамана. Все це змушувало Г. Лободу уважно прислухатися до плянів С. Наливайка, які той виклав під час барського «сидіння». Звичайно, С. Наливайкові у справі заснування Побузької Січі потрібна була підтримка і з боку козацтва рядового, і з боку його верхівки та реєстровців, і він, природно, розраховував на спільні дії на основі пріоритетів українського визвольного руху. Та Г. Лобода виявився особою, для якої ідеї визвольних змагань були недостатнім подразником у порівнянні з його особистими плянами.

С. Жолкевський у своїх листах із задоволенням відзначав, що між двома козацькими ватажками розгорнулося суперництво. Д. Яворницький вказує, що Г. Лобода привертав увагу магнатських кіл, а С. Наливайка вони «взагалі оминали».³¹ Вбивши клин між двома козацькими ватажками, магнатське угруповання через Р. Гайденштайна³² представило Сигізмундові III С. Наливайка як «лотра», а Г. Лободу, на противагу йому, зобразило як справжнього українського козака, вірного слугу польської корони.

Клопотання магнатського лоббі при королівському дворі у Варшаві були незайві. Плян ще був на папері, але від нього віяло такими невідворотними й небажаними втратами в разі заснування в нижній течії Південного Бугу ще однієї Січі, що, прорахувавши наслідки, лідери магнатського табору добре усвідомили: здійснення плянів С. Наливайка призведе до різкої зміни геополітичної ситуації в Україні не на користь Польщі. А видати польському королеві власні інтереси за інтереси Польщі, або хоча б пов'язати їх, як виявилось, для Р. Гайденштайна було «справою техніки».

Однак проєкт фундації Січі в Побужжі мав потужних і поважних прихильників в особі імперії Габсбургів і Ватикану. Для них козацький опір Османській імперії в другій половині XVI ст. став вагомим чинником східноєвропейської геополітики. Конфліктність відносин між українським козацтвом і турками та систематичні війни османів з австрійцями на Балканах створювали умови для партнерства між Україною та Австрією. Знаменно, що польська корона, незважаючи на конфесійну, родинну і політичну спільність із Ватиканом і Габсбургами,³³ на практиці у відносинах з Портою на Балканах більше пильнувала національні інтереси Польщі.³⁴

31. Там само.

32. Леп'явко С. Цит. праця. – С. 61.

33. Поршнев Б. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М.: «Наука», 1976. – С. 29.

34. Демин О. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт

Зважаючи на такі обставини, Ватикан та імперія Габсбургів у 1594 році дозволили собі розпочати прямі переговори в Україні з козаками через голову Варшави, визнавши українське козацтво де-факто повноправним суб'єктом східноєвропейських міжнародних відносин. Свідчень відкритої польської протидії цим переговорам немає, але є досить дотичних доказів, які доводять існування прихованої протидії з боку Варшави австро-українському зближенню.³⁵ Окрім дипломатичних, були ще й географічні перешкоди: землі запорожців не мали спільних кордонів навіть з потенційним і найближчим учасником антитурецької коаліції – з Молдавією, яка в другій половині XVI ст. неодноразово виступала проти турецького панування спільно з українськими козаками. Таким чином, прикордонні з нею українські землі середнього Подністр'я та Побужжя набували неабиякого геополітичного значення, що й відобразилося в плянах С. Наливайка заснувати саме там Побузьку Січ. З огляду на початок у 1593 році третьої в другій половині XVI ст. австро-турецької війни, у Празі та Римі готові були не помічати стримано-негативної реакції Варшави на залучення запорожців до антитурецької коаліції. В разі успіху австро-українських переговорів 1594 року антитурецький фронт міг розтягнутися від Австрії через Угорщину, Трансильванію, Молдавію, Степову Україну аж до східних кордонів запорізьких земель і за рахунок українського відтинку збільшувався майже на тисячу кілометрів.

Серйозність намірів Рудольфа II ґрунтувалася на вельми високому авторитеті запорожців у Європі. За словами Еріха Лясоти, австрійський імператор вважав, що в майбутній війні з Портою козаки здатні неутралізувати татар і відтягнути на себе ще половину турецької армії.³⁶

Отже, навколо подальшої долі українських земель у межиріччі Південного Бугу та Дністра в кінці XVI ст. розгорнулася запекла боротьба, яка вийшла за рамки регіонального конфлікту і дістала значний міжнародний розголос. У квітні 1594 року С. Наливайко листовно звертається до Я. Замойського, загальноєвропейського лідера³⁷ польської феодалної верхівки, позиції якого суттєво впливали б на реалізацію плянів заснування Січі на берегах Південного Бугу. Проте, як зазначає М. Грушевський, коронний канцлер поставився з недовірою до пропозиції С. Наливайка,³⁸ а події 1595 року переконливо довели, що польські правлячі кола на чолі з Я. Замойським мали свої пляни³⁹ щодо військово-політичного становища в Молдавії. Поза тим, С. Наливайка та Острозький осередок відвідують послі впливових політичних центрів Європи. У травні-червні 1594 року тривали переговори С. Наливайка з легатом Папи Римського Олександром Комуловичем,⁴⁰ який мав завдання залучити укра-

1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1989. – С. 132.

35. Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 104-105.

36. Там само.

37. Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – М.: «Наука», 1978. – С. 235.

38. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: «Наукова думка», 1995. – Т. VII. – С. 200.

39. Плохий С. Цит. праця. – С. 43.

40. Там само. – С. 64.

їнське козацтво до антитурецької ліги під егідою Габсбургів. У червні-липні 1594 року вів переговори з козацтвом і посол австрійського імператора Еріх Лясота.⁴¹ Результатом цих австро-українських та ватикано-українських переговорів стала серія з п'яти антиосманських походів козаків у період з квітня 1594 року по жовтень 1595 року в межиріччя Південного Бугу та Дністра, Волощину, Молдавію і Трансильванію. Українське козацтво у спільній антитурецькій боротьбі з впливовими центральноєвропейськими державами не тільки стверджувало свою військово-політичну присутність у південно-східній Європі, але й створювало сприятливі геополітичні умови для заснування Побузької Січі. Варто зазначити, що з цих п'яти походів Г. Лобода брав участь лише у двох – третьому і четвертому, при тому лише в третьому поході він приєднав своє військо до загону С. Наливайка і діяв спільно з ним. Твердження, що антитурецька політика козацтва «не була зв'язана з дипломатичними акціями римської курії»,⁴² видаються деяким перебільшенням.

Отже, геополітичне значення межиріччя Південного Бугу та Дністра, увиразнене австро-турецькою війною, визначило винятково напружений характер українсько-польських стосунків, які врешті-решт переросли у військове протистояння 1594-1596 років. Великодержавні кола Польщі зробили все, аби не допустити повторення ситуації 50-х років XVI ст., коли польський король Сигізмунд II Август погодився на пропозицію Байди-Вишневецького створити в Нижньому Подніпров'ї бар'єр на шляху татаро-турецької агресії, який згодом перетворився на Запорізьку Січ. Так заснування Січі як військового форпосту прогнозувалось і легітимізувалось владними колами Польщі. Але несподіваним наслідком появи козацького центру за порогами стало те, що на запорізьких землях юрисдикція Речі Посполитої існувала лише номінально, а де-факто влада належала козакам. «Саме Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок [...] почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, не залежну від польсько-литовської держави, а згодом і в самостійну організацію, поступово висуваючи її на арену міжнародних відносин».⁴³

Новітні дослідження архівних матеріалів доводять, що козацька юрисдикція в кінці XVI ст.⁴⁴ та на початку XVII ст.⁴⁵ періодично виходила за межі Запоріжжя і поширювалась на Київщину, Брацлавщину та східну Волинь як масове покозачення селянства. Цілими селами та регіонами селяни відмовлялися виконувати феодалні повинності за тоді чинним польсько-литовським законодавством і, оголошуючи себе козаками, переходили на умови козацького звичаєвого права.

Проте подібні процеси майже не досягали Галичини, Покуття, Західної Волині, Берестейщини та Холмщини, тому що сфера впливу Запорізької Сі-

41. Сергійчук В. Цит. праця. – С. 47.

42. Плохий С. Цит. праця. – С. 65.

43. Сергійчук В. Цит. праця. – С. 18.

44. Леп'явко С. Повстання К. Косинського (1591-1593 pp.) // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 117.

45. Марочкін В. Антифеодалний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К.: «Вища школа». 1989. – С. 111.

чі на захід України не розповсюджувалась, а свого потужного козацького центру, як відомо, у них не було. Як наслідок, «... февдальні повинності в південно-східних воеводствах України були не такими тяжкими, як у Галичині та на Волині...».⁴⁶ Не дивно, що «... українські селяни „тікали цілими гуртами“ з західних і північних земель України на Брацлавщину, південну Київщину, Лівобережну Україну, Запорізьку Січ».⁴⁷

На ґрунті різної військово-політичної захищеності західних і східних теренів України постала проблема певної регіональної розмежованості національно-визвольних сил. Закономірно, що в умовах існування на прикордонні потужних та агресивних геополітичних полюсів – польського, московського, турецького⁴⁸ – неурівноваженість інтересів української спільноти створювала загрозу її територіальній єдності, що склалася після 1569 року.⁴⁹ На той час в Україні «... зростає православна магнатсько-шляхетська опозиція. Очолював її князь Василь-Костянтин Острозький».⁵⁰ Навколо князя зібралися «... блискучі інтелектуальні сили з України та з-поза її меж».⁵¹ утворивши знаний Острозький осередок. Його мислителі мали неповторну візію українських пріоритетів другої половини XVI ст.⁵² і саме з їх кола вийшов проєкт заснування Побузької Січі. Для реалізації цього замислу був покликаний Северин Наливайко, один з найвідоміших діячів Острога. Характер місії козацького провідника свідчить про винятково високе становище С. Наливайка в колі Острозького осередку, про його посвяченість у найсуттєвіші таємниці політики князя Костянтина. Принаймні це добре знали польські державці, тому так довго й витончено катували Северина у варшавських в'язницях, намагаючись вирвати в нього хоч якісь зізнання про дипломатичні зв'язки та військово-політичні плани К. Острозького, в існуванні яких варшавські урядовці не сумнівалися. Отже, думка про необхідність створення збройного осередку, який би охопив своїм впливом західні землі України і через показання підтримав би перехід від польської до козацької юрисдикції в Наддніпрянщині, зродилася у патріотичних колах видатних діячів Острозького осередку, який набирає ознак загальноновизнаного центру української геополітичної думки другої половини XVI ст. Геополітики Острога переймалися інтеграцією західноукраїнських теренів у процеси суверенізації-показання, з яких згодом постане Козацька держава.⁵³ Таким чином, С. Наливайко втілював далеко не особисті мрії, а задуми, що вилонились в оточенні видатного державника останньої третини XVI ст., мудро-го захисника інтересів України К.-В. Острозького, «... якого нерідко назива-

46. Там само. – С. 27.

47. Там само. – С. 25.

48. Іванишин В. Українська Церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990. – С. 75.

49. Паславський І. Між Сходом і Заходом. – Львів: «Стрім», 1994. – С. 111.

50. Історія України. – К.: «Либідь», 1991. – Т. I. – С. 141.

51. Мицько І., Стратій Я. Роль Острозького культурно-освітнього осередку в розвитку української духовної культури // Українське бароко. – К., 1993. – С. 155.

52. Поломарьов В. Там само. – С. 158.

53. Шевчук В. Козацька держава. – К.: «Абрис», 1995. – С. 10.

ли її некоронованим королем».⁵⁴ Ми не маємо досить джерел, які б проливали світло на пряму причетність К.-В. Острозького до проекту заснування Побузької Січі, проте вся діяльність князя і його талановитого соратника С. Наливайка дає підстави висловити міркування, що вони діяли не тільки спільно, але й за добре укладеним планом.

Певно, що при виборі території для другої Січі враховувався як позитивний досвід, так і негативні наслідки заснування першої Січі. У чому ж вбачали геополітичну цінність Південного Поділля та Очаківського степу, межиріччя Південного Бугу і Дністра для облаштування нової Січі?

По-перше, задумана Побузька Січ мала розташуватись на межі західних і центральних земель України, тобто там, де закінчувалися не тільки вплив, але й землі Запорізької Січі. Тільки річка Південний Буг розділяла б землі двох військових козацьких центрів. Вони стали б не тільки сусідами, а ще й до того природними союзниками, чого бракувало протягом усієї минувшини Запоріжжя. Січі, доповнюючи і прикриваючи одна одну, отримували б можливість об'єднувати свої сили відповідно до обставин.

По-друге, в разі існування Побузької Січі відпадала потреба селянам Західної України перетинати всю Україну з Заходу на Схід, щоб стати козаками. Отже, друга Січ мала б гарантоване джерело поповнення своїх рядів соціально активними представниками всіх станів українського суспільства.

По-третє, розташування Побузької Січі дало б змогу відкрити шлях процесам показання на західноукраїнські землі, що призвело б до, щонайменше, подвоєння військового потенціалу українського національно-визвольного руху.

По-четверте, відомо, що ординці не могли долати землі запорожців непоміченими, тому завбачливо обходили їх десятою дорогою. Здебільшого вони йшли Кучманським шляхом, що пролягав у межиріччі Південного Бугу і Дністра. Найбільш віддалені від Запоріжжя Ногайські орди – Буджакська, Білгородська та Едісанська – діяли в південно-західній частині України взагалі без перешкод, часто набігаючи звідси і на Поділля, Волинь, Галичину, і на Угорщину, Трансильванію, Польщу, Молдавію та Волощину.

Не останню роль в заснуванні Побузької Січі відігравала необхідність звільнення Причорноморських степів від переселеної сюди турками в середині XVI ст. вельми значної маси нових кочових орд, які помітно посилили тиск на українське прикордоння, і без яких турки утримувати ці території та чорноморські порти не могли.

Врешті-решт, після знесення Запорізької Січі козацтво вибрало саме межиріччя Південного Бугу – Дністра – Дунаю для заснування нової Січі, що переконливо довело найвищу геополітичну придатність Північно-Західного Причорномор'я для розгортання структур українського козацтва.⁵⁵

Далекосяжність задумів про заснування другої Січі виявилась аж у кінці XVIII ст., коли одинока та знесилена Запорізька Січ не витримала непосиль-

54. Поломарьов В. Там само.

55. Бачинський А. Січ Задунайська 1775-1828. – Одеса: «Гермес», 1994. – С. 7-8.

ного тягаря боротьби. Весь комплекс проблем одна Січ своїми силами вирішити не могла, це з усією очевидністю розуміли в Острозькому осередку. Однак рівень і якість його прогнози, спертої на глибоке осмислення історико-політичних реалій українських перспектив, був уже, з одного боку, недоступний старій князівсько-магнатській еліті, яка збайдужіла до українських проблем, з іншого боку, незрозумілий новій шляхетсько-старшинській, який не вистачало геополітичного уявлення і досвіду. І хоча запорожці робили героїчні спроби відновити Січ то під сучасною Одесою, то за Дунаєм, а то й у Банаті, але все це йде вже на спад, бо не вчасно і не в потрібному місці.

У разі успішного вирішення проблем заснування Побузької Січі, а для цього існувало немало позитивних передумов, Україна вже в кінці XVI-на початку XVII ст. в ході австро-турецької війни осібно від Польщі могла увійти в коло союзників Габсбургів і Ватикану, які великою мірою визначали архітектуру міжнародних відносин Східної Європи.

Отже, задуми Острозького осередку та його представника С. Наливайка заснувати в кінці XVI ст. Січ у Нижньому Побужжі засвідчили інтенсивну роботу української геополітичної думки в другій половині XVI ст. Українські геополітики, вирішуючи завдання національно-визвольної боротьби, пропонували свої шляхи усунення міжнародних протиріч і створення нових форм організації східноєвропейського геополітичного простору. Відтак пляни осереддя українського козацтва на південно-західних землях України стали не тільки реальним чинником історичного процесу в Східній Європі на зламі XVI-XVII століть, але й залишились у пам'яті вдячних нащадків як оригінальний пам'ятник української геополітичної думки пізнього середньовіччя. □

Гейнріх Стродс

Цілком таємна операція МГБ ССРСР з депортації населення балтійських країн 25 лютого – 23 серпня 1949 року

Двадцять століття, в якому три балтійські народи завоювали свою державну незалежність і волю, закінчилося. Але насправді вільними й незалежними Балтійські країни були лише близько 30 років. Останні 70 років (за винятком чотирирічної нацистської окупації) країни Балтії були силою приєднані до імперії, що деякий час носила ім'я ССРСР. Перебуваючи в зонах зіткнення інтересів обох тоталітарних імперій Європи ХХ століття, балтійські народи фізично знищувалися з метою їх колонізації імперськими народами і були перетворені в пляцдарм подальшого імперського наступу на схід або захід. Знищення населення Балтійських країн після їх окупації в 1944–1945 роках належить до третього, післявоєнного періоду комуністичного геноциду в ССРСР, коли комуністична партія поруч з так званим «класовим ворогом» звинувачувала і «буржуазних націоналістів», і цілі народи у нещирій відданості ССРСР.¹ До цих народів зарахували й «балтійців», для яких у системі російських тюрем і концтаборів була передбачена спеціальна графа – «балтійці».

Державно організований комуністичний геноцид на третьому післявоєнному етапі все чіткіше провадився на міжреспубліканському рівні під цілком таємними кодовими назвами й засекреченою датою (Д-1), хоча основного удару зазнала одна республіка. У балтійських країнах найбільшою міжреспубліканською операцією комуністичного геноциду була цілком таємна операція МГБ ССРСР під кодовою назвою «Прибій» 25 березня 1949 року. Операція «Прибій» проводилася згідно постанови ЦК ВКП(б) і Ради міністрів ССРСР. Наказом міністра МГБ ССРСР від 28 лютого 1949 року за числом 0068 операцію було доручено здійснити Головному управлінню внутрішніх військ МГБ ССРСР під командуванням начальника Головного управління генерал-лейтенанта П. Бурмака. Якщо до розпаду совєтської імперії ця операція тільки згадувалася, то в останні 10 років опубліковані поіменні списки «спецпоселенців» і оцінено цю операцію як геноцид проти балтійських народів, однак досліджено організацію проведення операції на найвищому рівні державної влади, комуністичної партії, по-моєму, недостатньо через недоступність архівних першоджерел.

Важливим джерелом для дослідження цієї теми був архівний фонд Головного управління Внутрішніх військ НКВД-МГБ-МВД ССРСР, що зберігається в Центральному державному архіві Совєтської армії (ЦДАСА), тепер – Російський державний військовий архів у Москві.² Головне управління існу-

1. Чебриков В. О выселении в 40-50-х годах некоторых категорий граждан из западных районов СССР. 23.09.88 // Источник. – № 1, 1996. – С. 137-138.

2. РДВА, ф. 38650.

вало від 1942 до 1951 року. Його створено в 1942 році на основі Головного управління Внутрішніх військ НКВД СРСР і переоформлено в Головне управління Внутрішньої охорони МГБ СРСР у 1951 році. У 1951-1954 роках зазначене Головне управління було об'єднано з Головним управлінням Конвойних військ НКВД, МГБ, МВД СРСР. У підпорядкуванні Головному управлінню Внутрішніх військ НКВД-МГБ-МВД СРСР у 1945-1951 роках діяло Управління Внутрішніх військ НКВД СРСР Прибалтійської округи під командуванням генерал-лейтенанта Головка.³ Управління безпосередньо керувало 2 стрілецькою дивізією ВВ МГБ СРСР у Шауляї,⁴ 4 стрілецькою дивізією ВВ МГБ СРСР у Вільнюсі,⁵ 5 стрілецькою дивізією ВВ МГБ СРСР у Ризі,⁶ 63 стрілецькою дивізією ВВ МГБ СРСР у Таллінні⁷ й 48 дивізією Конвойних військ НКВД СРСР у Ризі.⁸ Внутрішні війська округи тісно співпрацювали із 48 дивізією Конвойних військ НКВД зі штабом у Ризі під командуванням генерал-майора Кемерова, штабом корпусу охорони Залізничних військ МГБ (3 полку) зі штабом у Ризі по вул. Ковпака, 4 і штабом Прикордонних військ Прибалтійської округи МГБ СРСР зі штабом у Ризі.

Серед документів цієї досить розгалуженої мережі управлінь і дивізій внутрішніх і конвойних військ вдалося знайти цілком таємну справу особливої вартості «Матеріяли по цілком таємній операції „Прибій“ ВВ МГБ СРСР 25 лютого 1949 року – 23 серпня 1949 р.». Справа складається з 435 аркушів і карт.⁹

Документальні матеріяли Російського державного військового архіву по цілком таємній операції «Прибій» щодо їх доступності можна поділити на три основні групи. Перша група – цілком таємні пляни, накази і звіти з проведення операції. Одним з найважливіших документів цього фонду є рапорт «Про участь Внутрішніх військ в операції „Прибій“ заступникові міністра МГБ СРСР генерал-лейтенантові Огольцову О.», поданий керівником операції, начальником Головного управління ВВ МГБ СРСР П. Бурмаком.¹⁰ Машинописний рапорт складається з 21 сторінки і розкриває дії ВВ МГБ СРСР щодо організації та проведення операції «Прибій» з депортації населення Балтійських країн.

Друга група матеріялів – це карти Литви, Латвії та Естонії, кожна розміром приблизно 1х2 метра, з позначенням навантажувальних станцій, із зазначенням кількості вагонів арештантів, кількості людей, що виселяються через цю станцію, червоними стрілками вказані райони, з яких доставля-

3. РДВА, ф. 38657.

4. РДВА, ф. 38671.

5. РДВА, ф. 38672.

6. РДВА, ф. 38673.

7. РДВА, ф. 38686.

8. РДВА, ф. 38058.

9. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408. Термін зберігання – постійно.

10. Матеріяли операції «Прибій». 28 лютого 1949 р. – 23 серпня 1949 року. Цілком таємно. Особливої цінності. Справа без номера. Термін зберігання – постійно. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 45-65.

ються «спецпоселенці». Зазначено кількість вантажівок для перевезення «спецконтингенту» на станцію. Збереглась і загальна карта Балтійських країн, на якій вказано порайонно кількість тих, хто підлягає виселенню, і тих, хто цим займається (чекісти, солдати, советські партійні активісти). Ця карта затверджена підписом начальника Головного управління Внутрішніх військ МГБ СССР генерал-лейтенанта П. Бурмака.¹¹ Проте копії цих карт навіть після повторного звернення авторів в 1994-1995 роках не видавалися.

Третя група документів – це знищені оперативні матеріали, що були на руках командирів полків, батальйонів під час операції. Так за актом комісія у складі полковника Шимка, майора Калістратова і майора Кільяченка знищила 182 документи і 66 топографічних карт. Акт про знищення 23 серпня 1949 року було затверджено начальником ГУ ВВ МГБ СССР полковником Велікановим.¹² Таким чином, мої висновки базуються лише на виданих мені розсекречених і остаточно не знищених матеріалах. Використані архіви дивізій і полків, що брали участь в операції, крім історичних формулярів і списків агентури військових частин.

Для керівництва виконанням зазначеного урядового завдання у ВВ МГБ СССР був створений тимчасовий штаб, куди увійшли представники МГБ СССР, ГУ ВВ і УВС МГБ СССР у такому складі:

- 1) П. Бурмак – генерал-лейтенант, начальник ГУ ВВ МГБ СССР, начальник штабу;
- 2) Головкин – генерал-лейтенант, начальник Прибалтійської округи ВВ МГБ СССР у Ризі;
- 3) П. Леонтьєв – генерал-майор, заступник начальника по військах у Ризі;
- 4) Котов – підполковник, начальник зв'язку;
- 5) Спектор – підполковник, начальник автотранспорту;
- 6) Сахаров – полковник, інтендант;
- 7) Рижов – полковник, представник ГУ ВВ МГБ СССР.¹³

Початкові варіанти необхідних сил і засобів для виконання зазначеного урядового завдання генерал-лейтенант П. Бурмак визначив в останніх днях лютого 1949 року. По-перше, вказувались наявні сили й засоби ВВ МГБ СССР для виселення 30 тисяч сімей з Балтійських країн у Д-1, яку визначить штаб. Дисльокована в Литві 4 дивізія ВВ МГБ СССР зі штабом у місті Шауляй перебільшувала необхідну кількість каральних військ на 5250 осіб, проте з оперативних міркувань їх перекинути в Латвію та Естонію було неможливо. Тому в Естонію направили 4350, а в Латвію 4500 карателів – разом 8850 осіб з інших місцевостей.

11. Звітова карта у справі «Прибій» в Естонській, Латвійській і Литовській ССР, 1949 р. Таємно. РДВА, ф. 36580, оп. 1, д. 408, с. 432.

12. РДВА, ф. 36580, оп. 1, д. 408, с. 428-442.

13. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 3.

Таблиця 1
Додаткові війська МГБ ССРСР для проведення
операції «Прибій» в Естонії та Латвії¹⁴

1. Естонія		
1. Школа підвищення кваліфікації офіцерського складу в Сортавалі	–	400 осіб
2. Один полк 13 МСД МГБ ССРСР з Ленінграду	–	700 осіб
3. Один полк 7 дивізії МГБ ССРСР з Мінська	–	1000 осіб
4. Об'єднаний загін 1 МСД з Москви	–	850 осіб
5. Сержанти корпусу охорони МГБ ССРСР	–	1400 осіб
<i>Разом</i>	–	4350 осіб
2. Латвія		
1. Два полки 1 МСД з Москви	–	2000 осіб
2. ВУ МГБ із Саратова	–	1000 осіб
3. Вільний полк 4 дивізії МГБ ССРСР з Литви	–	1000 осіб
4. Сержанти корпусу охорони МГБ ССРСР	–	500 осіб
<i>Разом</i>	–	4500 осіб
Усього	–	8885 осіб

Про серйозність цілком таємної операції «Прибій» у Балтійських країнах свідчить участь у депортації населення 1 мотострілецької ордена Леніна Червонопрапорної дивізії ім. Ф. Е. Дзержинського МГБ ССРСР. Ця військова частина ч. 3111 була дисльокована в Підмосков'ї.

Таблиця 2
Вивіз додаткового озброєння в Балтійські країни
напередодні операції «Прибій»

Республіка	Автомати	Гвинтівки
1. Латвійська ССР	2435	500
2. Литовська ССР	510	–
3. Естонська ССР	1470	1400
Резерв	550	–
Усього	5025	1900

З другої таблиці дізнаємося, що додатково до озброєння ВВ, ІБ, советського партійного активу з Москви було доставлено в Балтійські країни 5025 автоматів і 1900 гвинтівків, а також набої.

Активно готувалася до депортації населення Балтійських країн 48 дивізія Конвойних військ МВД ССРСР зі штабом у Ризі (В/ч 00149). Як бачимо з наказу по дивізії від 6 січня 1949 року, командував дивізією генерал-майор Євгеній Кемеров, а його заступником був полковник П. Кохановський. На-

14. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 48.

чальником штабу дивізії був полковник Нагорний. У штабі дивізії, полки якої розмістилися в Литві, Латвії та Естонії, було три відділи: I – оперативний; II – підготовчий, III – зв'язку. Як відділ працювало й таємне діловодство дивізії.¹⁵ Наказом начальника Конвойних військ МВД СССР від 27 січня (ч. 00664) 48 дивізії КВ було доручено конвоювання «спецпереселенців» в окремі області СССР. Наказом тимчасово виконуючого обов'язки начальника командира дивізії полковника П. Кохановського за ч. 12 від 4 березня 1949 року, згідно вимог наказу МВД СССР ч. 588-41 і директиви начальника Конвойних військ МВД СССР від 27 січня 1949 року ч. 02000, були призначені начальники ешелонів 48 КВ дивізії на 1949 рік, 108 начальників ешелонів.¹⁶

Таблиця 3
Начальники ешелонів 48 дивізії
КВ МВД СССР на 1949 рік¹⁷

Назва конвоїв	244 с/п	132 с/п	392 с/п	Разом
1. Начальники конвоїв				
I розряду (ОСК – особливо секретний конвой)				
	15	15	12	42
2. Начальники конвоїв				
II розряду (СК – секретні конвої)				
	8	5	8	21
3. Начальники конвоїв				
III розряду	19	6	20	45
Разом:	42	26	40	108

Таким чином, по 244 стрілецькому полку, що «обслуговував» Латвію, підготовлено 42 конвойні команди, по 132 с/п (Литва) – 24 й по 392 с/п (Естонія) – 40 конвойних команд, які могли супроводжувати щонайменше 108 ешелонів «спецпоселенців» з кількістю осіб від 100 тисяч до 150 тисяч. У конвоюванні 76 ешелонів «спецпоселенців» брали участь 2738 карателів Конвойних військ МГБ СССР – у середньому 36 осіб на ешелон.

Особливого значення МГБ СССР надавало секретності операції «Прибій». Заступник міністра державної безпеки СССР генерал-лейтенант С. Огольцов затвердив «Плян заходів для забезпечення секретності мети скупчування військ у райони операції», поданий начальником Внутрішніх військ МГБ СССР генерал-лейтенантом П. Бурмаком 7 березня 1949 року.¹⁸ Наказом було визначено не повідомляти про станції призначення ВВ ні військовикам, що відправлялися на операцію «Прибій» з Москви, Саратова, Ленінграду й Мінська. ні їхнім сім'ям. Командири частин одержали пакети особисто перед вивантаженням.

15. Накази по дивізії 48 КВ МВД СССР 6 січня – 27 серпня 1949 р. Цілоком таємно. РДВА, ф. 38058, оп. 1, д. 39, с. 2-3.

16. Таємні накази по дивізії, 4 січня – 29 грудня 1949 р. РДВА, ф. 38058, оп. 1, д. 40, с. 21-23.

17. Там само, с. 47.

18. Цілоком таємно. Особливої важливості. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 31.

Таблиця 4
Одержання пакетів про станції вивантаження¹⁹

Військова частина	Одержання пакета на станції
1. Частини 1 дивізії ВВ МГБ	Великі Луки
2. Саратовське училище	Ржев
3. Сортвальська школа	Кінгісепп
4. Полк 7 дивізії	Двінськ
5. 13 полк	Кінгісепп

«З метою дезінформації населення, – записано в пляні, – інсценувати в Естонії і Латвії видимість весняних навчань військ».²⁰ «Заборонити командирам частин залишати будь-які документи із вживанням терміну „операція“; позначаються усякі вказівки й розрахунки, переговори по телефону тощо словом – „навчання“». Крім того, пляном було передбачено «заготувати спеціальні вказівки частинам військ МГБ про виготовлення й відвантаження в ешелюни необхідних для навчань елементарних пристроїв (холості набої, гранати-болванки і т. п.)».²¹ Так, згідно задуму МГБ СРСР, бійці МГБ до проведення операції не повинні були знати про її місце й характер, імовірно, з метою запобігання виникнення чуток про черговий захід геноциду, що могли поширитись і на сусідній «капіталістичний табір». На основі згаданого пляну МГБ СРСР від 7 березня 1949 року були затверджені пляни засекречування операції «Прибій» в Естонії, Латвії та Литві. Так, 15 березня 1949 року міністер ГБ Латвійської ССР генерал-майор А. Новік затвердив «Плян використання військ, що прибули для боротьби з бандитизмом, і проведення навчань за пляном ГУ ВВ».²²

Плян розробили командир 5 стрілецької дивізії особливого призначення генерал-лейтенант П. Леонт'єв і начальник штабу дивізії полковник Лопухін 10 березня 1949 року.²³ Плян, по-перше, передбачав посилення боротьби з національними партизанами в більш «засмічених бандитизмом» районах Латвії.²⁴ Причому не зведеними полками ВВ, а шляхом окремих операцій за пляном МГБ Латвійської ССР. По-друге, пляном передбачалося з 16 по 19 березня провести вивчення місцевості для розміщення підрозділу. У цей період ВВ МГБ СРСР разом з чекістами перевірили на місці наявність «спецпоселенців».

Крім засекреченості операції «Прибій», політоргани, комуністичні й комсомольські організації посилили роботу з підготовки особового складу до майбутніх «навчань». У партійних і комсомольських організаціях проходило

19. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 31.

20. Там само, с. 31.

21. Там само, с. 32.

22. Там само, с. 292-293.

23. Там само, с. 292-294.

24. Вілянський, Алуксенський, Екабпілський, Ілукстський, Елгавський, Талсінський райони.

обговорення питання «Завдання комуністів (комсомольців) у майбутніх навчаннях». Були прочитані лекції: «Пильність – основна зброя воїна-чекіста», «Захищати честь і гідність військ МГБ» та ін. Посилено боротьбу проти пияцтва і засуджено такі випадки в Сортотальській ВЧ, у 1 полку 1 дивізії МГБ СРСР, 261 полку дивізії та ін.

На основі московських плянів ідеологічної обробки карателів ВВ МГБ були розроблені республіканські пляни партійно-політичної роботи в республіках. Особливо широкий «Плян політичної роботи для забезпечення операції»²⁵ складено в Естонії.

У ході операції «Прибій» використовувались сучасні засоби зв'язку.

Таблиця 5
Забезпечення зв'язком цілком таємної
операції «Прибій» 1949 року

1. Радіостанції	– 812
2. Радисти	– 862
3. Офіцери зв'язку	– 136
4. Телефоністи, електромеханіки, шифрувальники, кодувальники	– 400
Разом	– 2210

Таблиця 5 показує, що додатково залучалось 2210 працівників зв'язку. Радіозв'язок підтримувався з більш віддаленими волосними відділеннями КГБ, а також «станціями завантаження». Зв'язки керівництва операції з МГБ республік здійснювалися височастотними лініями по радіо й телефону. Зв'язок повітових відділень МГБ з МГБ республік, волосними відділеннями, оперативними групами – в основному по телефону. Всі телефонні станції, як писав у своєму підсумковому звіті П. Бурмак, перебували під контролею МГБ.

Виконання урядового завдання СРСР було оголошено всім бійцям і советському партійному активу за 6-10 годин до початку операції зранку 25 березня 1949 року.

Відповідальним черговим ЦК компартій, ЦК ВЛКСМ усіх повітків і райкомів компартій і комсомолу, що замовляли телефонну розмову з МГБ республік та називали гасло «Прибій», надавалась можливість телефонної розмови негайно, а на гасло «Зведення» – в короткий термін.

Звіти ГУ ВВ МГБ ССР про проведення операції «Прибій» показують, що в каральній роботі брала участь дещо інша кількість військ і цивільних осіб, ніж передбачалося в перших варіантах плану операції.

25. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 280-287.

Таблиця 6

Внутрішні війська МГБ СССР, кадрові чекісти, бійці Винищувальних батальйонів МГБ й советсько-партійний актив при депортації населення Балтійських країн 25 березня 1949 року²⁶

	Абс. кількість	Відсотки
1. Чекісти	8215	10,78
2. Війська МГБ СССР	21206	27,82
3. Винищувальні батальйони МГБ	18387	24,13
4. Совпартактив	28404	37,27
Разом	76212	100,00

З Таблиці 6 бачимо, що в депортації населення Балтійських країн брали участь 76212 осіб, з них 8215 – чекісти, що були здебільшого начальниками оперативних груп. Чекісти складали 10,78% всіх карателів. З військ МГБ СССР було 21 206 осіб – дві повні дивізії, що складає 27,82% карателів. Однак основну масу становили місцеві балтійські карателі. 18 387 карателів, або 24,13%, належали до Винищувальних батальйонів МГБ. Найбільший загін дали советські партактиви Естонії, Латвії і Литви – всього 28404 карателі, або 37,27% карального загону. Отже, ми повинні відмовитись від комуністичного міфу про те, що начебто нас виселили чекісти і війська МГБ. Фактично 61,4% карателів з дивізії, тобто більшість, були місцевими комуністами, комсомольцями та советськими активістами. 46791 – така кількість комуністів, комсомольців і бійців Винищувальних батальйонів брала безпосередню участь у каральних експедиціях. Однак скільки додатково до цих «польових робітників» чергувало в повітових, районних і міських комітетах ЦК комуністів і комсомольців, а також у сільських, повітових і міських радах, буде відомо лише після отримання повного звіту центральних комітетів комуністів Балтійських країн у ЦК ВКП(б), якщо такі збереглися. Зрозуміло, що поруч з «польовими карателями» були й «застановні». Звіти МГБ СССР з'ясовують і техніку дій польових карателів.

Роботу з депортації населення проводили оперативні групи в складі 9-10 осіб під командою начальника групи – оперативного працівника МГБ. В опергрупі були 2 військовики військ МГБ СССР, 2 карателі Винищувальних батальйонів, 4-5 советських партійних працівників.²⁷ Таким чином, советські партійні активісти на низовому рівні становили 44,4-55,5% безпосередніх виконавців. Вони частково були озброєні, вказували напрям дій, займалися описом і вилученням майна «спецпоселенців» під охороною ВВ МГБ СССР. Кожна оперативна група в середньому виселяла 4 сім'ї.

26. Цілком таємно. Особливої важливості. Загальна довідка про сили та засоби, залучені до проведення операції «Прибій» у трьох республіках. РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 47.

27. Другий варіант. Цілком таємно. Особливої важливості. Розрахунок на потрібну кількість оперативного складу, військ бійців народної оборони й совпартактиву в Латвійській республіці у справі «Прибій», РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 10.

12% сімей, що знаходились на відстані 15-20 кілометрів до станцій завантаження і пунктів концентрації «спецпоселенців», доставлялися кінним транспортом. Однак основну масу «спецпоселенців» доставляли на 8422 вантажівках, з яких 3412 (40,5%) дала Советська армія та 5010 (59,5%) – цивільна влада. Крім того, в період підготовки операції використано 700 автомашин ВВ МГБ, що перевозили оперативний склад і підрозділи ВВ. Для «спецперевезень» залучили 2000 автомобілів Прибалтійської, 1202 – Ленінградської й 210 – Білоруської військових округ. Автомашини були сконцентровані на кордонах трьох Балтійських держав завчасно, і їх доставлено за місцем призначення лише на початку операції – 25 березня. Робочий стан автомобілів офіцери МГБ перевірили заздалегідь. Автотранспортом «спецперевезень» командували 106 офіцерів МГБ ССРС.²⁸

Таблиця 7

Автотранспортне забезпечення операції «Прибій» 25 березня 1949 року

Республіки	Автомашини	Автомашини	Разом	Відсотки
1. Естонія	1202	1956	3158	37,5
2. Латвія	1500	1816	3316	39,4
3. Литва	710	1238	1948	23,1
Разом	3412	5010	8422	100,0

Для виселення «спецконтингенту» в Балтійських країнах було виділено 1250 тонн бензини.²⁹

Крім 8422 вантажних машин, для повантаження «спецконтингенту» в Балтійських країнах було призначено 118 залізничних станцій, куди доставили 4437 товарних вагонів, спеціально обладнаних для перевезення «спецпоселенців». 25 березня 1949 року за спеціальним сигналом Д-1 у Балтійських країнах було заарештовано 29973 сім'ї загальною кількістю 92204 особи і доставлено на місця завантаження і концентрації.

Таблиця 8

Оперативне зведення про хід операції «Прибій»
станом на 18 годину 28 березня 1949 року³⁰

Кількість сімей	Кількість осіб абс. <i>Литовська ССР</i>	відсотки
Піднято	8407	98,9
Повантажено	8012	
Відправлено ешельонів	20	

28. В Естонії – 17, у Латвії – 30, у Литві – 56 і в групі керівництва операції – 3 офіцери.

29. В Естонію – 400 тонн, у Латвію – 600 тонн, у Литву – 250 тонн бензини.

30. Записка «Вч». Цілком таємно. Товаришеві Огольцову С. І. Оперативне зведення про хід операції «Прибій» станом на 18 годину 28 березня 1949 р. Прийняв Бурмак, передавав Донцов (Дмитрієв). РДВА, ф. 386506, оп. 71, д. 408, с. 124.

<i>Латвійська ССР</i>			
Піднято	13537	41811	104,0
Повантажено	13537	41811	
Відправлено ешельонів	31		
<i>Естонська ССР</i>			
Піднято	7743	20134	103,2
Повантажено		19827	
Відправлено ешельонів	15		
Усього			
Піднято	29687	89874	102,3
Повантажено	29251	87589	
Відправлено ешельонів	66		

З Таблиці 8 видно, що до 18 години 28 березня було «піднято» 89874 особи, з яких 87589 (97,45%) були «повантажені» й відправлені на 60 ешелюнах (86,9% відправлених ешелюнів).

Таблиця 9
Депортація населення з Балтійських країн у 1949 році³¹

	Сімей	Осіб	Відсотки
1. Литва	9518	31917	33,7
2. Латвія	13624	42149	44,5
3. Естонія	7488	20713	21,8
Усього	30630	94779	100,0

З Таблиці 9 видно, що в 1949 році з Балтійських країн було виселено 30630 сімей, загальною кількістю 94779 осіб. Якщо вірити звітові керівника операції «Прибій», 25 березня було виселено 29873 сім'ї загальною кількістю 92204 особи. Отже, з Балтійських країн було довиселено 757 сімей загальною кількістю 2775 осіб (2,5%). Довиселеними можуть бути сім'ї (2,9%), що тимчасово переховувалися від карателів, невиселені помилково тощо.

Визначення національного і соціального складу «спецпоселенців», рівня їх освіти, тривалість життя на «спецпоселеннях» тощо є завданням майбутніх спеціальних досліджень. Однак деякі доступні неперевірені дані дають можливість говорити про стать, віковий склад, розселення й основні заняття «спецпоселенців».

31. Колекція копій документальних матеріалів з Російських архівів у Лондонському університеті.

Таблиця 10
Статевий і віковий склад виселенців з Балтійських країн у 1949 році³²

	Осіб	Відсотки
1. Чоловіки	25708	27,1
2. Жінки	41987	44,3
3. Діти	7084	28,6
Усього	94779	100,0

Аналіза статево-вікового складу «спецпоселенців» Балтійських країн зайвий раз доводить підступність характеру комуністичного окупаційного режиму. З Таблиці 10 видно, що 72,9% «спецпоселенців» були жінки і діти молодші 16 років. Отже, дві третини «класового ворога», виселеного з країн Балтики – жінки і діти.

Якщо вірити даним голови КГБ СРСР В. Чебрикова від 23 вересня 1988 року в комісію Політбюро ЦК КПСС про репресії 1930-50 років, у СРСР виселено з Балтійських країн з 1941 по 1953 рік було 195707 осіб³³ (без урахування арештованих, розстріляних). У ході операції «Прибій» було депортовано 94779 (48,64%) «спецпоселенців». Евакуація додаткових військ, надісланих в Естонію і Латвію, проводилася з 3 по 8 квітня, і на місця постійної дислокації вони прибули 11 квітня.

Таблиця 11
Розселення депортованих з Балтійських країн у 1949 році³⁴

Місце поселення	Кількість сімей	Кількість осіб	Відсотки осіб
1. Красноярський край	3671	13823	14,6
2. Новосибірська обл.	3152	10064	10,6
3. Омська обл.	7944	22542	23,8
4. Амурська обл.	2028	5451	5,7
Усього депортовано в 1949 році	16795	51888	54,4
	30630	94779	

З Таблиці 11 видно, що по 54,4% «спецпоселенців» з Балтійських країн збереглися дані про їх розселення. 23,8% балтійців були розміщені в Омській області, приблизно стільки ж – у Красноярському краї та Новосибірській області, 5,7% депортованих були поселені в Амурській області.

32. Колекція копій документальних матеріалів з Російських архівів у Лондонському університеті.

33. Чебриков В. О выселении в 40-50-х годах некоторых категорий граждан из западных районов СССР // Источник. Вестник Архива Президента Российской Федерации. – Москва, 1996. – №. 1. – С. 137-139. (Архів Президента Російської Федерації. ф. 3, оп. 108, д. 526, с. 4-8. Оригінал).

34. Колекція копій документальних матеріалів з Російських архівів у Лондонському університеті.

Таблиця 12
Працевлаштування депортованих із Балтійських країн у 1949 році³⁵

	Осіб	Відсотки
1. Колгоспи	75790	80,0
2. Совгоспи	16005	16,9
3. Промисловість	2031	2,1
4. Лісозаготівля	953	1,0
Усього	94779	100,0

З Таблиці 12 дізнаємося, що 96,9% «спецпоселенців» з Балтійських країн почали працювати на найбезперспективнішій роботі – у колгоспах і совгоспах. Тільки 2,1% потрапили в промисловість.

Із висланих у 1949 році людей до 31 грудня 1950 року померли 4123 «спецпоселенці» (4,54%). Серед депортованих було 2080 дітей (2,3%). У переселенні за цей час народилися 903 дитини.³⁶

Операція «Прибій» була схвалена в комуністичних організаціях аж до центральних комітетів республік. Повітові, районні та міські комітети компартії обговорювали результати операції «з вилучення спецоб'єктів», висловлювали подяку за відмінну роботу.³⁷ Бюро ЦК КП(б) Латвії у березні обговорював відмінні результати вилучення «куркульського й націоналістичного елементу» в Латвії у присутності начальника Прибалтійської округи ВВ МГБ СССР генерал-майора Головка.

Позитивні оцінки за виконання «спеціального завдання уряду» одержали й ВВ МГБ СССР. В оперативному зведенні ч. 002 24 стрілецького полку ВВ МГБ СССР (в/ч 3179) зазначено, що полк 25 березня 1949 року брав участь у «проведенні операції з вилучення спецоб'єктів»³⁸ у 12 повітах східної Латвії. Наказом командира 5 стрілецької дивізії ВВ МГБ СССР від 4 квітня 1949 року за ч. 00163 «Про результати проведення операції з участю оперативного обслуговування полком і про заохочення особового складу» 14 осіб були «нагороджені особистою фотокарткою, знятою біля розгорнутого бойового прапора полку», семеро одержали відпустку на 10 днів і 274 солдати і сержанти отримали подяку. Судимість була знята з капітана В. Пугачова, капітана В. Павловського і молодшого лейтенанта Кострікова.³⁹ 12 травня 1949 року командир 1 мотострілецької ордену Леніна Червонопрапорної дивізії ім. Ф. Е. Дзержинського МГБ СССР генерал-майор Піяшев просив начальника Головного

35. Колекція копій документальних матеріалів з Російських архівів у Лондонському університеті.

36. Довідка про кількість виселенців // Шпион. – Москва, 1994. – № 2 (4). – С. 62.

37. Подяку Мадонського ПК КП(б) Латвії отримав 24 стрілецький полк 5 стрілецької дивізії, що «обслуговував» Східну Латвію, штаб полку був у м. Мадоні. РДВА, ф. 32916, оп. 1, д. 24, с. 249, 355.

38. Місячні оперзведення, доповіді, повідомлення про бойову й оперативну діяльність, 1 січня – 31 грудня 1949 р. РДВА, ф. 32916, оп. 1, д. 24, с. 97, 355 та ін.

39. РДВА, ф. 32916, оп. 1, д. 143, с. 52-55.

управління Внутрішніх військ генерал-майора П. Бурмака підтримати нагородження бойовими орденами 84 офіцерів цієї дивізії за відвагу і героїзм під час депортації мирного населення Балтійських країн.⁴⁰

Наказом ч. 032 від 30 травня 1949 року «Про підсумки виконання завдань з конвоювання спецпереселенців ешелюнами конвойних частин дивізії» було підбито підсумки роботи дивізії. Полки в основному відмінно справлялися зі «спецпереселенцями». Недоліки відзначено в діяльності конвоїв 132 стрілецького полку, що «обслуговував» Литву. З ешелюну ч. 97360 на станції Смоленськ утекли чотири «спецпоселенці». Ляйтенанта Аполісена притягнули до дисциплінарної відповідальності за втечу 11 «спецпоселенців» з ешелюну ч. 97359 28 березня 1949 року в районі Ігналіна, оскільки розшукали і повернули лише трьох утікачів. З ешелюну ч. 97377 у Мінську втекло шестеро осіб, з яких уіймали чотирьох. Рядові Неделін, Захаров і Менделєв пили горілку й допустили втечу багатьох людей. Однак за добре забезпечення доставки «спецпереселенців» до місця призначення цим наказом по дивізії була висловлена подяка начальникам конвоїв 392 стрілецького полку капітанові Важину та капітанові Миронщику, а також начальникам конвоїв 132 стрілецького полку капітанові Васільєву і ляйтенантові Кузьменку.⁴¹ В 392 стрілецькому полку подяку отримав командир загону службових собак, які знайшли втікачів-«спецпереселенців» з Естонії.

Подяку за виконання «спеціального завдання» керівникам і найбільш активним учасникам операції висловив і уряд СРСР. Таємним указом Президії Верховної Ради СРСР «Про нагородження орденами й медалями генералів, офіцерів, сержантів, рядового складу органів і військ Міністерства державної безпеки СРСР і Міністерства внутрішніх справ СРСР», який частково опубліковано в газеті «Правда» 25 серпня й у вересні 1949 року, «за успішне виконання спеціального завдання уряду» було нагороджено орденами і медалями більше 100 осіб. Бойовим орденом «Красного знамени» були нагороджені 75 осіб. Серед них латиші – полковник МГБ Ян Веверс, майор МГБ Іван Зуян, полковник міліції Микола Платкайс, капітан Петро Рейнгольд, генерал-майор МГБ Август Егліт. Цим орденом відзначені естонці – генерал-майор Борис Кумма, полковник Дмитро Гаєвере, литовці – полковник Леонардас Мартевичус, капітан Вінца Тутінс, капітан Екабс Шалмс. Орденом «Отечественной войны» I ступеня було нагороджено велику кількість чекістів, однак публікацію указу перервали.

Протягом останнього тисячоліття балтійські народи і країни окупувались кількома великими державами або державами, що вважали себе такими. Проте жодна окупаційна влада останнього тисячоліття, крім обох тоталітарних режимів XX століття – німецького та російського, не провадила геноциду проти народів Балтії. Російський геноцид був спрямований проти корінних народів Балтійських країн, що проживали на своїй землі 5000-

40. Матеріали операції «Прибій». РДВА, ф. 38650, оп. 1, д. 408, с. 321-326.

41. РДВА, ф. 38058, оп. 1, д. 4. Таємні накази по дивізії, 4 січня – 29 грудня 1949 р., с. 78-80.

7000 років. Це було наймасштабніше знищення балтійських народів у їх історії, і його апогеєм стала операція «Прибій» 1949 року.

Деякі висновки:

1. Масова таємна каральна операція «Прибій» у Балтійських країнах, у ході якої виселили близько 100 тисяч осіб, була організована на рівні комуністичної партії та советських державних установ.

2. Як у таборі смерті «Освенцім» та в інших нацистських таборах, так і в підготовці та проведенні цілком таємної операції «Прибій», треба відзначити подібність як у плануванні, так в здійсненні операції.

3. Більшість економічно, громадсько і політично активних людей емігрувала з Балтійських країн у 1944-1945 роках (близько тисячі), інші були заарештовані або полягли в боях у національних партизанських загонах, або ще перебували на нелегальному становищі, й тому масові депортації 1949 року слід розглядати не як знищення «клясового ворога», а як відплату за їх активний і пасивний опір третій російській окупації Балтійських країн.

4. Цілком таємна операція «Прибій» з масового виселення балтійських народів є злочином Росії, компартії та окупаційної влади проти людства і не втратили склад злочину за давністю.

5. Комуністична партія та московський советський уряд шляхом проведення операції «Прибій» намагалися:

а) остаточно придушити збройний і незбройний опір балтійських народів проти окупації за незалежність;

б) полегшити примусову колективізацію сільського господарства Балтійських країн;

в) звільнити території Балтійських країн від корінного населення для посилення колонізації.

Таємність і дезінформація МГБ СССР при проведенні операції «Прибій», незважаючи на чутки в суспільстві про можливу депортацію «клясового ворога», досягли своїх очікуваних результатів, оскільки операція практично проводилась проти непередбаченого до таких дій населення. Та хоча в галузі дезінформації МГБ СССР посідало перше місце у світі, цілковитої таємності, передусім завдяки проникливості суспільства, досягти не вдалося, оскільки привид депортації висів у повітрі.

У Москві опубліковано збірник статей «На катах немає крові», у якому висвітлюється мракобісся комуністичної влади та її чекістів. Така «відсутність» кривавих плям на руках чекістів і їх комуністичних підручних спостерігається в Балтійських країнах, де під час російської окупації постраждав кожний третій громадянин. Тому в країнах Балтії повинні проводитись наукові дослідження, дискусії, конференції для вивчення збройного та незбройного опору, що в першу чергу фінансуватимуться державою. Без морального й іншого осуду режиму подолання окупаційного минулого, так само як і відновлення демократії в Балтійських країнах – неможливе. □

Олександр Висоцький

Виникнення та ідейно-ціннісні засади діяльності українських соціал-демократів та есерів

На початку XX століття становище в Наддніпрянській Україні, як і в усій Російській імперії, продовжувало характеризуватися не вирішеністю національного, селянського та робітничого питань. Крім того, сама політична система не була спроможна і не мала можливостей успішної реалізації цих проблем, насамперед шляхом самореформування. В таких умовах у відповідь на потреби часу та під впливом західних соціалістичних віянь, що приходили нерідко через російський революційний рух, постає українська соціал-демократія та есерівщина.

Як у російському, так і в українському соціалістичному русі його мозковим центром, надхненником та керівником була різночинна революційна інтелігенція. Проте між російською та українською революційною інтелігенцією була й істотна різниця, що виникла внаслідок невизнання імперською владою за українським народом права на національний розвиток, тоді як російське суспільство ніякого пригнічення в цьому розумінні не зазнавало. Тому, якщо російська революційна інтелігенція виховувалася перш за все на традиції боротьби за соціальне визволення, то українська – на традиції національного визволення. Якщо перша вийшла з російського соціально-визвольного руху, то друга – з українського національного руху, ставши продовжувачкою українського національного відродження в Наддніпрянщині на його, за термінологією канадського дослідника П. Магочого, третьому етапі.¹ Цим багато в чому були обумовлені й особливості українського соціалістичного руху в цілому.

З початком процесу українського національного відродження в Наддніпрянщині та оформленням його головної рушійної сили – української національної інтелігенції – починає складатися специфічний тип свідомості, що став першоосновою як українськoesерівської, так і українськосоціал-демократичної свідомості. Цей тип свідомості характеризувався насамперед увагою до української народної культури, схилянням перед нею, ідеалізацією українського народу та його історії. Зародження вищезгаданого типу свідомості пояснюється тим, що ще наприкінці XVIII-на початку XIX століття в підросійську Україну із Західної Європи поширюються ідеї романтизму з його увагою до народної творчості і минулих історичних епох, які починають справляти істотний вплив на освічені українські уми. Особливо це стосувалося ідей німецького філософа-просвітника І. Гердера і перш за все його праці «Ідеї щодо філософії історії людства»,² для якої ха-

1. Див.: Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 103.

2. Див.: Украинский вопрос. Издание редакции журнала «Украинская Жизнь». – СПб., 1914. – С. 35.

рактерним був глибокий інтерес до неповторного в нації, до своєрідних, першоосновних рис національного характеру, до особливостей національного духу і культури. Під впливом ідей романтизму відбувалося формування відомих українських письменників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, А. Метлинського та ін.), з'явилися збирачі українського фолкльору (М. Цертелєв, М. Максимович, П. Лукашевич) та українські історики (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Костомаров та ін.). Саме завдяки їх творчості й були закладені основи того типу свідомості, з якого виростили українські есери та соціал-демократи.

Як відзначав один з авторитетних українських істориків І. Лисяк-Рудницький, спочатку процес національного відродження не мав політичної спрямованості, проте він розбудив «і захоплення „народом“, і свідомість української етнокультурної самобутності».³ Політичну спрямованість цей процес набув тільки з появою Кирило-Методіївського товариства – першої української політичної та народницької організації. «... Його ідеї і його програма, – вказував український історик Д. Дорошенко, – надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження».⁴ Кирило-методіївці вперше на рівні політичних завдань висунули національне та соціальне визволення. Але, вірогідно, почуття моральної відповідальності за становище народу в свідомості української інтелігенції зародилося ще раніше і, треба думати, багато в чому під впливом творчості Т. Шевченка. За словами канадського історика О. Субтельного, «Шевченко змусив своїх колег бачити в народі не лише барвисті звичаї, а його страждання».⁵

В ідеологію українського відродження кирило-методіївці внесли низку ідей стихійно-ліберального характеру, до яких, безумовно, належали ідеї безстанового суспільства, загальної рівності і свободи, а також народного правління у вигляді представницького органу – сейму. Примітно, що й в українських соціалістів ці ідеї також носили багато в чому стихійний характер. Що ж стосується ідеї федерації, то в тому вигляді, в якому вона була висунута кирило-методіївцями, українські соціалісти взяли її на озброєння тільки в другій половині 1917 року. Важливим внеском кирило-методіївців у традицію українського визвольного руху було те, що вони пов'язали національне визволення України та встановлення республіканських порядків із піднесенням суспільної свідомості народних мас, а точніше – українського селянства, яке вважалося не тільки носієм національної культури, але також одвічним прихильником високих моральних принципів, традицій глибокого демократизму, рівності і братерства. Треба відзначити, що кирило-методіївці бачили запоруку знищення соціальної нерівності в Україні в ліквідації національної неволі українського народу, а разом з цим і в усуненні

3. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе: В 2 т. – К.: «Основи», 1994. – Т. 2. – С. 68.

4. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 томах. – К.: «Глобус», 1992. – Том II (від половини XVII століття). – С. 281.

5. Субтельний О. Україна: історія. – К.: «Либідь», 1993. – С. 297.

чужого йому національного духу. Така думка з усією ясністю була висунута в 99 пункті одного з програмних документів Кирило-Методіївського товариства – «Книзі буття українського народу».⁶

Чи не найважливішим завданням української інтелігенції, на думку кирило-методіївців, було просвітництво народу. Можливо, це впливало з їх погляду на народ як на активну соціальну силу, якщо й не в самому національному звільненні України, то принаймні в її майбутньому республіканському устрої; однак, можливо, в питанні просвітництва вони виходили з морального обов'язку інтелігенції перед народом.

Услід за кирило-методіївцями традицію українського відродження продовжили українофіли-громадівці, погляди яких від початку 1860 років розповсюджувалися в Наддніпрянщині. Як відомо, українофіли, іншими словами – українські народники, взявши за мету просвітництво народу, були в основному аполітичними. Український народ, тобто селянство, вони вважали єдиним представником української нації. Українофіли почали критично ставитись до свого національного минулого, до гетьманських часів, оскільки ті часи призвели до поневолення народних мас. Порвавши з історичною традицією української державности, вони бачили національне відродження в тому, щоб інтелігенція повернулася обличчям до народу, засвоїла його мову, перейняла його інтереси та ідеали, повністю віддала себе служінню народним інтересам.⁷

Відомо, що ця ідея була однією з провідних і в свідомості української соціалістичної інтелігенції, що вийшла в цілому з українофільської традиції. Одночасно українській соціалістичній інтелігенції була властива й тенденція відмови від ідеї створення власної держави, аж до другої половини 1917 року.

Величезний вплив на формування світогляду українських соціалістів справили суспільно-політичні ідеї М. Драгоманова. Будучи учасником громадівського руху 1860-1870 років і продовжуючи українофільську народницьку традицію, він вивів її на новий рівень, сформулювавши політичну програму українського руху. Широко відомою була думка М. Драгоманова про те, що оскільки українська нація є «плебейською», «мужицькою», тобто представлена в основному селянською масою і не має ні аристократії, ні буржуазії, український визвольний рух повинен бути не тільки національним, але й соціальним.⁸ Це, за його переконанням, пояснювалося тим, що український народ «є великий практик і навіть матеріяліст, і [...] він держиться народности [...] тоді, коли бачить, що народна партія не кінчає своїх праць романтизмом, а веде народ до ширшої вигоди соціальної і економічної».⁹

6. Див.: З «Книги буття українського народу» М. Костомарова // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. – К.: «Вища школа», 1997. – С. 252.

7. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 томах. – Т. II. – С. 290.

8. Див.: Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С. 77, 97, 134, 136; Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С. Програма української збірки «Громада» // Національні процеси в Україні... – Ч. 1. – С. 264-265; Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. – Т. 1. – К.: «Основи», 1994. – С. 311.

9. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране. – К.: «Либідь», 1991. – С. 229.

Противник усілякого централізму, М. Драгоманов відкидав необхідність створення українцями власної держави, віддаючи перевагу політичній і національній автономії.¹⁰ «... Українцям, – писав він,

– замість того, щоб рватися заложити свою державу [...] ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краюї й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними [...] Ми, напр., стоїмо за волю нашої породи, але ж ми думаємо, що було б не по правді, якби ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини або й на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими...»¹¹

Крім ідеї автономії, федерації, місцевого і крайового самоврядування, чимале значення для українських соціалістів мали також ліберальні ідеї М. Драгоманова, що передбачали обмеження чиновницького свавілля, знищення політичного режиму самодержавства, встановлення виборного правління та забезпечення громадських свобод. Причому встановлення виборного правління для М. Драгоманова, як згодом і для українських соціалістів, було необхідною основою соціалістичних перетворень.¹²

М. Драгоманову також належить думка, яка мала в подальшому певний вплив на наддніпрянських політичних діячів, про те, що українські соціалісти повинні створювати свої, українські організації, а не поповнювати собою загальноросійські. «... Громадська праця на Україні, – вважав він, – мусить мати українську одіжку, українство», оскільки «в кожній країні, в кожній людській породі [...] мусять бути особні підходи й приводи до однакової цілі...».¹³ Характерним у цьому сенсі є засудження М. Драгомановим позиції народовольця А. Желябова в праці «Історична Польща і великоруська демократія» за те, що замість того, щоб створити українську революційну організацію, стати українським «фенієм», він визнав за краще стати одним з лідерів російської.¹⁴

Багато в чому під впливом ідей М. Драгоманова в 1880-1890 роках у Наддніпрянщині почали наростати тенденції до політизації свідомості частини українофільсько-культурницької інтелігенції, в основному представників студентства. Поступово, на кінець XIX століття, політизована українська інтелігенція стає помітним явищем суспільного життя Наддніпрянщини і фактором подальшого розвитку процесу українського національного відродження на її теренах. Правда, треба відзначити, що, крім драгоманівських ідей, на політизацію наддніпрянської інтелігенції мали вплив і революційні рухи в Західній Європі, Росії та Галичині. Проте не західноєвропейські або російські визвольні ідеї в чистому вигляді, а саме драгоманівське ідейно-по-

10. Див.: М. Драгоманов про політичну автономію українців // Національні процеси в Україні... – Ч. I. – С. 282.

11. Драгоманов М. Переднє слово (до «Громади» 1878 р.) // Вибране. – С. 320-321.

12. Див.: Там само. – С. 300-301.

13. Там само. – С. 302.

14. Див.: Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – С. 113-114.

літичне вчення, яке являло собою переробку досягнень західноєвропейської політичної думки й критику російського революційного руху з позицій вирішення українського національного питання, стало першоосновою політизації наддніпрянської інтелігенції, оскільки саме воно найкраще відповідало національно орієнтованій свідомості українців у Росії. Яскравим підтвердженням основоположного впливу драгоманівських ідей на умі української інтелігенції в Росії може служити політична програма «гуртка 13-ти»,* або, як його ще називали самі учасники – студенти вищих шкіл – вихідці з Наддніпрянщини, «групи українських соціалістів-федералістів», що працював у 1883-1890 роках у Петербурзі.¹⁵

Програма цього гуртка, по суті, являла собою квінтесенцію більшої частини політичних переконань М. Драгоманова, але в дещо спотвореному та спрощеному вигляді.¹⁶ Тому не випадково, що учасники гуртка винесли свою програму на суд М. Драгоманова. Цікаво, що ті положення програми соціалістів-федералістів, які характеризувалися М. Драгомановим як неправильні, пізніше давали про себе знати й у політичній свідомості багатьох представників українського соціалістичного руху Наддніпрянщини першої чверти ХХ століття. Вважаючи головною метою кожного соціаліста забезпечення прав людини й заперечуючи таке значення за національним визволенням, М. Драгоманов відзначав, що в програмі українських соціалістів-федералістів «багато говориться про національність [...] а зовсім не говориться про права людини і громадянина [виділено М. Драгомановим – О. В.], котрі єсть єдина міцна підстава всіх інших, і національності. В усіх рухах російських це єдина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности. народничества і т. и.»¹⁷ У відповідь на висловлені соціалістами-федералістами прагнення спертися «на революційний політичний рух з загальноросійським державноцентралістичним характером» М. Драгоманов відзначав: «якою опорою для федералістів може бути „рух держ. центр. характера“? Він просто ворог. це і треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами».¹⁸ Показовими є в цьому значенні невдалі, внаслідок централістичних настроїв російських соціал-де-

* «Гурток 13-ти», або «група українських соціалістів-федералістів» – конспіративний гурток української студентської молоді Петербургу, діяльність якого, незважаючи на наявність політичної програми, обмежувалася самоосвітою його учасників. Проте, завдяки своїм членам, серед яких нам відомі імена Д. Петровського, М. Галіна, М. Василева, П. Линтварьова, М. Чернишева, гурток зумів налагодити контакти з М. Драгомановим та з аналогічними драгоманівськими гуртками в Києві.

15. Див.: Василев М. Причинки до історії українського руху в Росії // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (Наукова часопись, присвячена перед усім української історії, фіольогії й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією М. Грушевського). – Львів, 1912. – Кн. II. – С. 147-148.

16. Див.: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. CVIII. – Кн. II. – С. 151-157.

17. Драгоманов М. Увага на «Програму украинцев социалистов федералистов» // Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. / Видав Іван Франко. – Львів, 1906. – С. 191.

18. Там само.

мократів, спроби українських соціал-демократів у 1906 році, а також пізніше, об'єднатися з РСДРП.¹⁹

Одночасно з «гуртком 13-ти» в Києві діяла, як правило при освітніх закладах, ще ціла низка гуртків, що були під впливом ідей М. Драгоманова. Про їх діяльність відомо завдяки спогадам однієї з учасниць гуртківського руху – М. Беренштам-Кістяковської.²⁰ Це були «гурток українських народниць», «гурток політиків», «гурток молодших політиків», «великий український гурток» (мав контакти з «гуртком 13-ти»), «гурток драгоманівців» («дегенівський гурток»), «об'єднаний центральний гурток», «наймолодший гурток драгоманівців». Останній, за свідченням Ю. Лавриненко, діяв до 1896 року.²¹ Існування цих гуртків символізувало собою нарощування процесу політизації молодого української наддніпрянської інтелігенції під впливом драгоманівських ідей, що розповсюджувалися серед українців Росії. Важливо підкреслити, що як тоді, так і пізніше, аж до поразки національно-демократичної революції 1917-1920 років, політичне вчення М. Драгоманова мало істотний вплив на свідомість і діяльність представників українського руху, насамперед його соціалістичного напрямку, але не як цілісний світогляд, а як сукупність більш-менш невзаємопов'язаних ідей, ті чи інші з яких незмінно підлягали ревізії українськими діячами залежно від їх особистої упевненості в їх доцільності, а також залежно від впливу на їх свідомість окремих західно-європейських або російських революційних концепцій.

Український студентський громадівський рух 1897-1899 років, який став організаційною базою Революційної Української партії (РУП), продовжив традицію захоплення наддніпрянської студентської молоді драгоманівськими ідеями. Про це, приміром, свідчать слова одного з організаторів і учасників полтавської семінарської громади – С. Петлюри²² – висловлені ним з приводу першого видання в підросійській Україні праці М. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу»:

«Чудацькі думки» [...] були дуже популярні серед українців, і автор цих рядків ясно пам'ятає те піднесення й захват, що його викликало читання цієї книжки в гуртках української молоді кінця 90-х років минулого століття. «Чудацькі думки» вкупи з іншими працями Драгоманова з українського національного питання, як, напр., «Историческая Польша и великорусская демократия», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Вільна спілка», ціла низка статей з того ж питання, що їх бу-

19. Див.: Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. – М.: Госиздат полит. литературы, 1956. – С. 31-34, 362, 451; Товарищ. – 1906. – 16 сентября.

20. Див.: Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. / П/р. М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 206-225.

21. Див.: Лавриненко Ю. Рух Вільної Спілки // Український історик. – 1976. – № 1-4. – С. 23.

22. Див.: Висоцький О. С. Петлюра: становлення державного діяча // Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О. Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р. – Вінниця: Центр генеалогії і біографіки, 1994. – С. 36.

ло надруковано в женеvській «Громаді» та ін., слугували на той час найціннішим і чи не єдиним освітнім матеріалом з цього питання.²³

Відзначаючи також важливість ідейної спадщини М. Драгоманова для українського руху в цілому і насамперед для його соціалістичного сегмента, український соціал-демократ С. Петлюра писав: «Від часу смерті Драгоманова українська політична думка пішла де в чому далі, зміцніла, розвинулась, та багато що, висловлене ним, і в наші дні не втратило свого глибокого сенсу і актуального значення».²⁴ Про захоплення українських студентів-громадівців у Наддніпрянщині драгоманівськими ідеями також згадував член харківської громади Ю. Коллард, який відзначав серед «досить цінних книжок» книгозбірні «Харківської Української Студентської Громади» наявність таких творів М. Драгоманова, як «Чудацькі думки про українську національну справу», «Політичні пісні українського народу», «Листи на Наддніпрянську Україну».²⁵

Зі створенням на основі студентських громад на початку 1900 року РУП українська революційна інтелігенція обертається на активну суспільно-політичну силу Наддніпрянщини. Поява РУП була продовженням українофільської традиції і результатом політизації українського руху Росії, переважно його молодшого покоління, під впливом драгоманівських ідей, а також, користуючись словами Я. Грицака, під впливом «успіхів українського руху в Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій».²⁶ Однією з причин виникнення РУП було захоплення української наддніпрянської молоді революційною романтикою як прояв її юнацького радикалізму. Вельми показово в цьому сенсі, що перше слово назви партії було «революційна». Те, що однією з основних причин виникнення партії були революційні захоплення наддніпрянської молоді, у свою чергу, почасти обумовило ідеологічну невизначеність РУП на початковому етапі її існування. Проте за емоційною революційністю рупівців і за ідеологічною невизначеністю самої партії стояло цілком раціональне прагнення до зміни державних порядків у Російській імперії. Воно об'єднувало всіх її членів і було ще однією причиною створення РУП. Як відомо, це прагнення було провідним не тільки в діяльності української революційної інтелігенції, але й російської. Про це в 1878 році писав М. Драгоманов, зауважуючи, що виступи російської революційно настроєної інтелігенції «вийшли [...] з живої болісті громад молодих людей, котрим не стало сили терпіти зневагу й муку од царських слуг».²⁷ Та українська інтелігенція виступала не лише проти адміністративного гніту, але й проти

23. Петлюра С. Драгоманов про українське питання / У кн.: Михайло Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. – Київ: Вид-че тов-во «Криниця», 1913 // Хроніка-2000. – 1993. – № 1-2 (3-4). – С. 170.

24. Там само.

25. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові. – Торонто: «Срібна сурма», 1972. – Т. 1. – С. 36.

26. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX – XX ст. – К.: «Генеза», 1996. – С. 84.

27. Драгоманов М. Передне слово (до «Громади» 1878 р.) // Вибране. – С. 309.

національного гноблення, оскільки, як відзначалося в брошурі «Самостійна Україна» М. Міхновського, що фактично стала першим програмним документом РУП, «на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів».²⁸ Національне гноблення з боку російського царизму особливо болісно сприймалося українською інтелігенцією, яка свій сенс життя вбачала у діяльності в національно-культурній площині. До того ж національне гноблення породжувало в інтелігенції комплекс національної неповноцінності, який, у свою чергу, вів до появи комплексу неповноцінності людської. Створення РУП і безпосередня участь в організації стали для української інтелігенції спробою подолання цього комплексу, або намаганням його подолати через зміну зовнішніх умов, що спричиняли виникнення цієї проблеми, тобто усунення національної нерівності та здобуття права на національно-культурний розвиток і творчість. Таким чином, утворення РУП мало також і психологічні причини.

Крім нагальних для вирішення українською інтелігенцією завдань зміни політичного режиму та забезпечення національних прав українців, для рупівців як спадкоємців українофільської традиції (вельми показово, що такі засновники РУП, як Д. Антонович, М. Русов, Д. Познанський – діти відомих українофілів) також були властиві етичні потреби служити інтересам свого народу, домагаючись його національного та соціального визволення, які вирости (багато в чому завдяки творчості Т. Шевченка) з романтизації минулого України, ідеалізації українського народу та його героїчної боротьби, почуття морального обов'язку перед ним. Бажання майбутніх рупівців реалізувати свої етичні потреби шляхом революційної діяльності було ще однією причиною утворення партії.

Створення РУП визначило початок нового етапу в розвитку українського суспільно-політичного руху Російської імперії, що завершився з останнім акордом національно-демократичної революції в Україні. Цей етап характеризувався виходом українських діячів на арену політичної боротьби, утворенням різних ідейних напрямків в українському русі, виникненням партій як масових політичних організацій.

Як відомо, попервах РУП не мала чіткої ідейної платформи, але було б помилкою стверджувати, як це зробив, наприклад, один з членів, історик цієї партії В. Дорошенко, що РУП мала різномірний, мішаний склад, тобто включала в себе різних за ідейними переконаннями осіб – від радикальних націоналістів до соціалістів.²⁹ Перш за все відзначимо, що кожний рупівець поєднував у своїй свідомості як стихійно соціалістичні погляди, так і національно-демократичні, що доходили іноді, швидше в силу емоційного захоплення ніж раціонального сприйняття, до націоналістичних. Підтвердженням останньої тези є те, що майбутній видатний український соціал-де-

28. Міхновський М. Самостійна Україна // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. Семківа О. – Львів: «Світ», 1996. – С. 127.

29. Див.: Дорошенко В. Революційна українська партія (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Львів-Київ: Вид-во ЦК УСДРП, 1921. – С. 8.

мократ і переконаний федераліст Д. Антонович також виступив за прийняття «Самостійної України» М. Міхновського як партійного документа.³⁰ Солідаризація з ідеями, висловленими М. Міхновським у «Самостійній Україні», для багатьох рупівців була, гадаємо, швидше формою емоційного протесту проти національного гноблення, аніж поглядом на вирішення національної проблеми. Реально ж переважна більшість рупівців схилилася до автономістсько-федералістських позицій. Дався взнаки, вважаємо, вплив М. Драгоманова та «Profession de foi молодих українців» «Братства Тарасівців».³¹ Тому не випадково, що перший проєкт програми РУП, про який мова піде пізніше, був заснований на федералістських засадах. Але спочатку рупівців, безумовно, об'єднував юнацький радикалізм, що вимагав висунення гасла самостійності України. Тому, на наш погляд, немає підстав говорити про мішаний склад РУП. З приводу цих тверджень один з активістів партії Ю. Коллард заявляв, наприклад, таке:

В перших часах існування не було у нас ані «мішаного характеру», ані «мішаного складу» членів. То була ліга, лицарський орден молодих ентузіастів, які відчували потребу і час вийти на боротьбу з царатом за свій нарід... Не було у нас скutih в одну могутню скелю, «мішаного характеру й мішаного складу», а була «одна думка й одна воля!» [...] Роз'єднання почалися вже пізніше...³²

З огляду на вищесказане можна зробити висновок, що члени РУП хоча й не мали чіткої ідейної платформи, проте були об'єднані більш-менш спільним світоглядом, який у цілому характеризувався як національно-народницький, тобто об'єднував як національні, так і народницькі переконання. Складання в рупівців такого світогляду – явище закономірне, що обумовлене попереднім розвитком українського національного руху й обставинами, за яких цей рух розвивався. Показово в цьому сенсі, що національно-народницький світогляд, по суті, був притаманний (з різними варіаціями) і кирило-методіївцям, і українофілам-громадівцям, і М. Драгоманову, і членам «Братства Тарасівців».

Цілком закономірним у зв'язку з національно-народницьким характером світогляду діячів РУП у момент утворення партії є те, що попервах РУП виявила себе як переважно народницька партія, партія «аграрно-соціалістичного» характеру.³³ Від самого початку діяльності РУП для її членів була характерна орієнтація на роботу на селі. На це, передусім, спрямовувалася й видавнича діяльність партії. Вже в 1900 році тиражем 10 тисяч примірників з'явилася рупівська брошура «Дядько Дмитро», що була адресована селянству. Її підготував Д. Антонович на основі брошури Польської партії соціалістичної (ППС) «Отець Симон». У популярній формі вона викривала гра-

30. Див.: Там само. – С. 21.

31. Див. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: Програмові і довід. матеріали / Упоряд. В. Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, «Фенікс», 1993. – С. 22.

32. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів... – С. 80-81.

33. Див.: Гасло. – 1902. – Ч. 12. – С. 2.

біжницький характер системи оподаткування селянства в Російській імперії. Слідом за нею для селян у 1901 році тиражем 3 тисячі примірників вийшла, підготовлена також на основі польського зразка Д. Познанським і Д. Антоновичем, брошура «Чи є тепер панщина?». У 1902 році побачила світ перероблена Д. Антоновичем з аналогу російських соціалістів-революціонерів брошура «Власна земля» (1 тис. прим.). А з 1903 року РУП спеціально для селян починає видавати газету «Селянин». Крім видавничої, РУП також розгорнула агітаційну діяльність серед селян. Така діяльність проводилася з кінця 1901 року й охопила в основному Полтавщину та Харківщину.³⁴ Поза всяким сумнівом, це стало однією з причин масових селянських виступів навесні 1902 року в цьому регіоні.³⁵

Функціонування РУП спочатку як народницької соціалістично-революційної організації мало свої причини. По-перше, далася взнаки традиційна в українському русі орієнтація на народ, під яким у першу чергу розумілося селянство; другою причиною стало посилення процесу обезземелення українського селянства та погіршення умов оренди землі; по-третє, мав вплив загальноросійський народницький рух. І найважливіше: для того, щоб стати українським революціонером-народником, не обов'язково було добре знати політичні вчення, а лише відчутти на собі вплив традицій українського національного відродження й бути, користуючись термінологією М. Драгоманова, «етичним соціалістом»,³⁶ тобто відчувати потребу бачити навколо себе встановлення соціальної справедливості.

З 1902 року стає помітним, як поступово починає розгортатися процес соціал-демократизації РУП, що знайшов відображення на сторінках теоретичного органу партії «Гасло». Вже в першому його числі був визначений ідейно-теоретичний орієнтир РУП – «західноєвропейський демократичний соціалізм» партій II Інтернаціоналу.³⁷

Звернення до досвіду саме соціал-демократії, гадаємо, було закономірним внаслідок її найбільшої авторитетності і масовості серед соціалістичних рухів країн Західної Європи.

Поштовхом до процесу соціал-демократизації стало прагнення рупівців легітимізувати свою діяльність, обґрунтувати своє право на існування (як у своїх власних очах, так і в очах опонентів – аполітичних культурників старшого покоління та представників загальноросійських соціалістичних організацій) у вигляді національної революційної організації. Іншим фактором, який сприяв ідейно-теоретичним пошукам рупівців і тим самим поклав поча-

34. Див.: Центральний державний історичний архів України (надалі – ЦДІАУ), ф. 271, оп. 1, спр. 616, арк. 68 зв.; Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (надалі – ЦДАВОВУ), ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 126; Ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 270.

35. Див.: Гасло. – 1902. – Ч. 12. – С. 5.

36. Див.: Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. – Т. 1. – С. 315.

37. Див.: Гасло. – 1902. – Ч. 1. – С. 1.

ток процесів соціал-демократизації партії, була потреба у прийнятті її політичної програми. Проте замість того, щоб дати раціональне, теоретично-логічне обґрунтування тим національно-народницьким поглядам, що були притаманні рупівцям внаслідок емоційно-етичних і психологічних причин, звернення до ідейно-теоретичних засад західноєвропейської соціал-демократії закономірно призвело до поступового відходу РУП від народницьких позицій і відмови багатьох рупівців від своїх попередніх уявлень про ролі селянства в революційних перетвореннях. Треба відзначити, що для цілої низки інтелігентів старшого покоління російського революційного руху, зокрема Г. Плеханова, В. Засулича, П. Аксельрода, Л. Дейча та інших, що працювали спочатку, як і рупівці, в атмосфері незначного проникнення й розповсюдження в Росії західноєвропейської соціалістичної думки, була також характерна тенденція ставати прихильниками робітничого руху шляхом проходження через народництво та поступової відмови від нього.

Помітною віхою на шляху соціал-демократизації РУП було опублікування у квітні 1903 року на сторінках партійного часопису «Гасло» начерку майбутньої програми, запропонованого на розгляд партії Київською вільною громадою. У цьому документі знайшла своє продовження орієнтація рупівців на західноєвропейський соціал-демократичний рух, що виявилось у впадінні «Нарису програми Революційної української партії» головними ідеями програми Соціал-Демократичної партії Німеччини (СДПН), ухваленої її Ерфуртським з'їздом у жовтні 1891 року. Показником подальшої соціал-демократизації РУП можна також вважати розробку Київською вільною громадою в травні 1903 року «Нарису програми для занять в робітничих гуртках»³⁸ та появу в цьому ж році брошури «Програма робітників» Ф. Ласалю (3 тис. прим.), «Доля працюючого люду. Збірник» (3 тис. прим.), а в наступному – «Соціальна революція» К. Каутського та деяких інших,³⁹ видання яких красномовно свідчило про посилення процесу соціал-демократизації РУП.

У міру подальшого розгортання цього процесу починають проявляти незадоволення курсом партії ті рупівці, які, незважаючи ні на що, залишалися відданими національно-народницьким переконанням. Так відбулося, наприклад, з О. Коваленком, Л. Мацієвичем та Ю. Коллардом, які наприкінці 1902 року конфліктували з цього приводу з визнаним лідером партії Д. Антоновичем.⁴⁰ Нерідко історики, як, наприклад, В. Головченко, називають їх націонал-демократами, протиставляючи їхні національно-радикальні погляди, так би мовити, не надто національно-радикальним переконанням решти членів РУП.⁴¹ Відзначимо, що в цей час РУП офіційно ще стояла на позиціях «Самостійної України», хоча, безумовно, вже тоді з'явилися тенденції до відмови від подібних позицій. Це помітно з огляду на прихильне ставлення часопису

38. Див.: ЦДАВОВУ ф. 3805, оп. 1, спр. 6, арк. 1-10.

39. Див.: Коллард Ю. Спогади юнацьких днів... – С. 77.

40. Див.: Там само. – С. 118-119, 121-122.

41. Див.: Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків: «Майдан», 1996. – С. 26.

«Гасло» до «Проекту програми РСДРП» емігрантської російської соціал-демократичної організації «Життя» під керівництвом В. Поссе з федеративними принципами, що містилися в ньому.⁴² Дещо пізніше, у січні 1903 року, редакція «Гасла» офіційно відмовляється через «брак соціалістичного світогляду» від брошури «Самостійна Україна» М. Міхновського, але при цьому заявляє про свою прихильність до ідеї самостійної України.⁴³ Таким чином, каменем спотикання між більшістю рупівців та незадоволеною меншістю була не стільки різниця в національних переконаннях, скільки ставлення до соціал-демократичної ідеї та її впровадження в Україні.

На відміну від партійної більшості, О. Коваленко, Л. Мацієвич і Ю. Коллард виходили з того, що: 1) селянство, українське за своїм характером, яке складало 74 відсотки всього населення Наддніпрянщини й було чужим пролетарській психології, оскільки навіть безземельна його частина мала своє майно, як наймана робоча сила працювало тільки сезонно та, у силу своєї природи, бажало «придбати собі у власність землю та її загосподарювати»; 2) пролетаріят у підросійській Україні складав 1 відсоток населення, причому лише 1/3 його були українцями; 3) «велико-господарські маєтки» мають «тенденцію до роздроблення», а отже «капіталізація сільського господарства» не передбачалася. Відповідно бралось до уваги, що, по-перше, «безземельна й малоземельна селянська маса» є матеріалом, «на який може опертися революційний рух», у той час як міський пролетаріят може бути хіба що авангардом революції; по-друге, оскільки «маса селянська» є українською, «несправедливо ігнорувати національне питання задля 1 відсотка чужого національного або зденационалізованого пролетаріату»; по-третє, партійна робота на селі «мусить провадитися по лінії національного освідомлення селянських мас і приєднування їх до національно-революційного руху, який при перемозі над існуючим політичним ладом створить ліпші політичні умови життя для українського народу й облегшить дальшу його боротьбу за досягнення економічні»;⁴⁴ по-четверте, «між частиною фабричних робітників партія повинна розвинути також свою діяльність з метою організування української частини робітництва в свої національні організації, в пристосуванні до особливих умов робітництва та до відносин між українським селом і містом».⁴⁵ Як бачимо, це була саме національно-народницька платформа, на якій згодом більшою або меншою мірою будували свою діяльність українські соціалісти-революціонери.

«Ми, – згадував Ю. Коллард, –

[...] наближалися у своїх поглядах до соціалістів-народників. Але російські соціал-революціонери не могли нас задовольнити, бо мали в собі стільки специфічно-московського, що цілком не відповідало господарським умовам життя нашого народу; тому прийняти програму російських соціалістів-революціонерів ми не мог-

42. Див.: Проект програми РСДРП // Гасло. – 1902. – Ч. 9 і 10. – С. 28.

43. Див.: Гасло. – 1903. – Ч. 1. – С. 4.

44. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів... – С. 115-116.

45. Там само. – С. 116-117.

ли, своєї ж української програми, яка відповідала б тому світоглядові – ми ще тоді не спромоглися витворити. Драгоманівцями ми також не були, бо хоч і поділяли соціал-народницький світогляд, але не могли погодитися з його політичними тезами відносно устрою Російської держави як «Вільної Спільки» всіх народів Росії, себ-то не могли визнати федерацію.⁴⁶

Проте хоча О. Коваленко, Л. Мацієвич та Ю. Коллард були переконаними самостійниками, вони не визнавали ідеології Української народної партії (УНП) М. Міхновського, внаслідок того, що «трактування нею національного питання» здавалося їм «занадто далеко йдучим».⁴⁷

У результаті незгоди з офіційною лінією РУП О. Коваленко і Л. Мацієвич відходять від партійної роботи та невдовзі влаштовуються в Криму, а Ю. Коллард, хоча й залишається рупівцем, переходить на другорядні ролі в партії та стає, за його ж висловом, «на чорну роботу».⁴⁸

Таким чином, з 1903 року у зв'язку з соціал-демократизацією РУП починається вихід з неї тих осіб, які залишалися відданими національно-народницьким переконанням. Завершується цей процес у 1904 році проведенням М. Поршем своєрідної партійної «чистки». У цей період РУП залишають такі згодом відомі діячі українського соціал-революційного руху, як М. Шаповал, О. Мицюк, В. Чехівський та ін.⁴⁹ Гадаємо, що прихильники національно-народницьких поглядів, які вийшли з РУП, не змогли в той час створити власної організації внаслідок своєї нечисленности та розрізнености. Проте, безумовно, як РУП у початковий період, так і вихідці з неї своїм національно-народницьким світоглядом поклали початок українському соціалістично-революційному рухові в Наддніпрянщині. Що стосується національно-народницького світогляду, то, як уже зазначалося, він був цілком закономірним не тільки для рупівців на початку їх діяльності і тих осіб, які, не сприйнявши соціал-демократичну ідею, покинули РУП, але й для багатьох інших представників молодого українського наддніпрянської інтелігенції, що відчула на собі вплив ідей українського національного відродження з його народницьким характером. Цим пояснюється те, що, крім РУП, постачальником керівних кадрів для українського соціал-революційного руху, і зокрема для Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), стали освітні центри Російської імперії, в яких навчалися українці, український кооперативний рух, а пізніше, з 1917 року, російська Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) (маємо на увазі її український за походженням сегмент).

Важливо підкреслити, що остаточному виходові з РУП опонентів її соціал-демократизації сприяло здійснення кооптованим до її ЦК на початку 1904 року⁵⁰ і, який, по суті, очолив його роботу, М. Поршем «чистки» партійних організацій, від, як відзначав один із членів РУП А. Жук, «чужонаціональних елементів (жидів, росіян, поляків), а також від елементів чужих ідеологічно

46. Там само. – С. 118.

47. Там само. – С. 133.

48. Там само. – С. 133.

49. Див.: Животко А. 50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів. – Прага: Вільна Спілька, 1936. – С. 7.

50. Див.: ЦДАВОВУ ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 56.

(соціалістів-революціонерів та інших)». Тим самим «партія прибирала своїм персональним складом винятково український національний характер і виразно соціал-демократичний напрямок...».⁵¹ Як зауважував А. Жук, «це було застосування т. зв. принципу національних організацій пролетаріату».⁵²

Ще одним кроком на шляху соціал-демократизації РУП стала участь у 1904 році її представників у роботі Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу, якому було запропоновано доповідь ЦК партії, де РУП визначалася як організація української соціал-демократії.⁵³ У свою чергу, участь українських соціал-демократів в Амстердамському, а потім Штутгартському (1907 р.), Копенгагенському (1910 р.) та Базельському (1912 р.) міжнародних соціалістичних конгресах⁵⁴ свідчила про визнання права на існування української соціал-демократії міжнародним робітничим рухом, тоді як у такому праві російська соціал-демократія українцям відмовила. Таке визнання, безумовно, сприяло утвердженню національної соціал-демократії в Наддніпрянській Україні, розширенню її діяльності і зростанню авторитету.

Процес переходу РУП на соціал-демократичні позиції завершився на II з'їзді (грудень 1905 р.) прийняттям партійної програми та перейменуванням її на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Зауважимо, що соціал-демократизація РУП стала цілком закономірним явищем і мала свої передумови й причини. Серед передумов підкреслимо такі: 1) вплив робітничого, а також соціал-демократичного руху Західної Європи та Росії; 2) проникнення в Наддніпрянщину нелегальної літератури, в основному соціал-демократичного змісту;* 3) соціальне розширення селянства та його пролетаризація в результаті індустріальної модернізації Росії.

Серед причин соціал-демократизації РУП були: 1) краще теоретичне підґрунтя, стрункість і переконливість соціал-демократичної ідеології в порівнянні з народницькою (чималу роль тут зіграла її спрямованість у майбутнє, на відміну від народницької, яка була орієнтованою на збереження аграрного характеру економіки); 2) популярність соціал-демократичної ідеології в Західній Європі, що означало її авторитетність для українських революціонерів, які прагнули знайти краще теоретично-раціональне обґрунтування своєї діяльності, що попервах багато в чому визначалася емоційними

51. Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1844-1944): З нагоди 85-ліття з дня народження // Сучасність. – 1962. – № 1 (13). – С. 54.

52. Там само.

53. Доклад ЦК Революційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресу в Амстердамі. – Львів, 1904. – С. 2.

54. Див.: Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 113-114.

* За даними царської охранки, починаючи з 1902 року головні шляхи перевезення нелегальної літератури із Заходу в Україну проходили переважно через територію Австро-Угорщини та Румунії. Зокрема, соціалістичні видання з Женеви, Лондона, Парижу через посередників (здебільшого румунських соціалістів) у Бухаресті, Галаці, Яссах інтенсивно переправлялися на Наддніпрянщину.⁵⁵

55. Див.: ЦДІАХ ф. 1597, оп. 1, спр. 7, арк. 52.

та етичними причинами; 3) намагання рупівців прилучитися до світового революційного руху, легітимізуючи тим самим свою діяльність.

Головною подією в житті РУП-УСДРП стало прийняття в грудні 1905 року програми українських соціал-демократів. Її теоретична частина була повністю запозичена з Ерфуртської програми (1891 р.) СДПН, але таке запозичення не випадкове. По-перше, Ерфуртська програма вважалася в Європі зразком соціал-демократичних програм,⁵⁶ а по-друге, запозичення її теоретичної частини йшло в руслі резолюції «Міжнародна організація соціал-демократії», ухваленої Цюріхським конгресом II Інтернаціоналу (1893 р.).* Вона рекомендувала, «щоб перша частина програм соціал-демократичних партій усіх країн, яка вказує на необхідність економічного перевороту, була б складена в однакових виразах для всіх...».⁵⁷ Таким чином, це запозичення мало за мету легітимізувати існування української соціал-демократії як самостійної революційної сили. Цій же меті слугувала резолюція, що була прийнята тим же з'їздом УСДРП з національного питання, де партія визначалася як «один з відділів міжнародної соціал-демократії».⁵⁸

У руслі реалізації завдання національного визволення, яке ставилося протягом усього періоду розвитку українського суспільного руху Наддніпрянщини, одним з найважливіших пунктів програми УСДРП була вимога автономії України. На відміну від самостійницьких, автономістських переконання українських соціал-демократів впливали, у першу чергу, з їх соціально-культурного буття. Виховані в російській школі і на російській літературі, будучи двомовними і часто використовуючи, як службовці, російську мову, українські наддніпрянські інтелігенти соціал-демократичних переконань були споріднені з Росією, тобто, за висловом І. Лисяка-Рудницького, вони «однією ногою стояли у всеросійському світі».⁵⁹ Крім того, агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку навіть серед сільської, найбільш української, частини населення Наддніпрянщини.⁶⁰ Але основною причиною висування автономістських, а не самостійницьких завдань були стратегічні міркування українських соціал-демократів. Передбачалося, що національне визволення щільно пов'язане з поваленням самодержавства і демократизацією (а також децентралізацією, що уявлялася як наслідок демократизації⁶¹) Росії зусиллями всеросійського революційного руху, до якого українські соціал-демократи зараховували й себе. Свою ж участь у цьому русі діячі УСДРП бачили в ор-

56. Див.: Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії... – С. 107.

* На це вказується в «Резолюції про теоретичну програму партії», яку було прийнято на II з'їзді УСДРП.⁵⁶

57. Международные социалистические конгрессы. Очередные вопросы и постановления. – Калуга, 1922. – С. 11.

58. Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В. Журавський. – К.: «Пошук», 1992. – С. 12.

59. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. – Т. 2. – С. 5.

60. Див.: Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України... – С. 31.

61. Див.: Багатопартійна українська держава... – С. 12.

ганізації та керуванні боротьбою українського пролетаріату. Таким чином, здобуття Україною автономії (що, як бачимо, більше відповідало стратегії української соціал-демократії) УСДРП планувала в нерозривному зв'язку зі здійсненням антисамодержавних і демократичних домагань усього російського революційного руху. При цьому українські соціал-демократи в питанні здобуття Україною автономії не покладалися тільки на волю загально-російської революційної демократії, а приділяли увагу й ролі громадської та народної ініціативи і самодіяльності в самій Наддніпрянщині. За їх переконанням, яке набуло оформлення в документах квітневої (1917 р.) загально-партійної конференції, введення автономії мало здійснитися через волевиявлення всього населення Наддніпрянської України на Всеукраїнських територіальних зборах, результати яких отримали б «санкцію» (схвалення) всієї революційної демократії Росії на Всеросійських установчих зборах.⁶² Проте, хоча одержання Україною автономії і планувалося як наслідок ініціативи «знизу», в розумінні української соціал-демократії воно все ж таки повинно було стати актом надання центральними державними органами Росії, яким після повалення самодержавства належало опинитися в руках революційної демократії, низки своїх повноважень Україні, а точніше її сеймові. «По всіх державах, – писав М. Порш, –

де заведено справді вільні демократичні порядки, місцевим людям потроху передають – звісно, діло не обходиться без великої боротьби – право не тільки порядкувати, себто, видавати обов'язкові постанови на основі державних законів, а ще право самим через своїх виборних видавати, замість державних, місцеві закони в своїх місцевих справах. От такий лад, коли якийсь край чи народ в державі має право самостійно влаштовувати своє життя по своїх місцевих законах називається автономією.

«Коли якийсь край, – продовжував М. Порш, – дуже вже одрізняється своєю історією та своїм хазяйством од інших частин держави, коли через це він має у себе багато потреб й інтересів, не однакових з потребами та інтересами інших країв, – тоді такому краю, звичайно після довгої боротьби, державна власть дає [виділено нами – О. В.] автономію».⁶³

Таким чином, здобуття Україною статусу автономії планувалося українськими соціал-демократами не через укладання взаємних угод між національними краями Російської імперії та делегування частини їх повноважень «центрові», а шляхом надання центральним органом влади в Росії, який представляє волю всеросійської революційної демократії, права Україні на автономію.

Така позиція ставила УСДРП в залежність від всеросійського революційного руху (його успіхів і намірів його представників), на який, у свою чергу, вона мала дуже обмежений вплив. Водночас орієнтація на всеросійський рух та пов'язування з його розвитком надії на реалізацію низки своїх програмних постулатів (перш за все, проведення демократичних перетворень,

62. Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві // Робітничая газета. – 1917. – 7 квітня. – С. 3.

63. Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене. – К.: «Знаття – то сила», 1917. – С. 20.

вирішення національного та робітничого питань⁶⁴) не дозволило УСДРП вийти за рамки організації, що репрезентувала лише інтереси українського пролетаріату.

Слід наголосити, що в основі подібного добровільного обмеження та вузькомаштабності ролі УСДРП лежало ідеологічне положення,

що тільки ті організації робітничої класи, які виростають згідно з умовами життя пролетаріату кожного народу, можуть найліпше з'ясувати протилежність класових інтересів, боротися проти націоналістичних напрямів в кожній нації, розвивати класову свідомість і вести й направляти класову боротьбу пролетаріату кожного народу в спільній економічній і політичній боротьбі робітничої класи всієї держави.⁶⁵

У зв'язку з цим положенням УСДРП визнавала право всіх народів на національне та соціальне визволення, але вважала, що тільки національні організації пролетаріату цих народів можуть боротися за їх права. Це й був вищезгаданий принцип національних організацій пролетаріату, на застосування якого одним з головних ідеологів української соціал-демократії М. Поршем до РУП-УСДРП вказував активний діяч РУП, а згодом і секретар ЦК УСДРП А. Жук, називаючи джерелом запозичення цього принципу ідеологічні положення і практику діяльності жидівського соціал-демократичного «Бунду».⁶⁷

Прихильністю до принципу національних організацій пролетаріату пояснюється також те, що при в цілому федералістському характері ідеології української соціал-демократії з її програмною вимогою «широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави»,⁶⁸ у більшості своїй її представники відмовлялися від внесення до програми тези про федерацію. Зауважимо: ще в «Нарисі програми РУП» 1903 року здобуття статусу федеративної республіки автономними національно-історичними областями, з правом на повне державне відокремлення від Росії, визначалося як одне з основних завдань партії.⁶⁹ Дещо інше, більш широке, ніж обласне, розуміння федерації запропонувала в березні 1904 року частина українських соціал-демократів на чолі з М. Поршем, заявивши, що вирішення національного питання в Росії «є можливим лише в федеративній (спільковій) республіці навзір Швейцарської, до якої ми мусимо прямувати».⁷⁰

Відмовляючись від внесення принципу федералізму до програмних завдань УСДРП, українські соціал-демократи виходили з того, що, керуючись принципом національних організацій, вони повинні виражати й захищати інтереси українського пролетаріату, а інтереси пролетаріату інших народів повинні реалізовувати його національні організації. Тому завданню федералізації Росії

64. Див.: Там само. – С. 58-59.

65. Багатопартійна українська держава... – С. 13.

66. Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: У трьох томах / Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Нью-Йорк: «Сучасність», 1983. – Т. 1. – С. 153.

67. Див.: Жук А. Пам'яті Миколи Порша... – С. 54.

68. Багатопартійна українська держава... – С. 9.

69. Див.: Українська суспільно-політична думка... – Т. 1. – С. 116.

70. Праця. – 1904. – Ч. 1. – С. 5.

діячі УСДРП в момент прийняття партійної програми не надавали особливого значення, вважаючи цілком достатньою для захисту національних інтересів українського пролетаріату вимогу автономії України. І навіть коли в 1917 році вимога федерації була прийнята як програмна, деякі представники УСДРП, наприклад, В. Винниченко, вважали, що «все представництво української соціал-демократії» не мало «ніякої потреби добиватись цієї форми [федерації – О. В.] національного забезпечення».⁷¹ І все ж більшість соціал-демократів навесні 1917 року вважала інакше. Багато в чому цьому сприяла позиція та публіцистична діяльність М. Грушевського, який у 1906-1907 роках виступив з низкою статей з національного питання. Не виділяючи «розв'язання українсько-го питання» «з більш загального питання про переустрій держави на засадах» федеративності,⁷² він вважав, що «треба зв'язати постулати українські з домаганнями й інтересами недержавних народностей взагалі і на тлі загального перестрою Росії в автономних формах розвинути домагання українські».⁷³ На таку ж позицію з часом перейшов і головний теоретик УСДРП М. Порш, про авторитет якого як організатора і теоретика соціал-демократії згадувалось навіть у зведеннях царської охоранки.⁷⁴ Він відзначав: «кожній нації, що простує до національного визволення шляхом національно-територіальної автономії, треба добиватися національної волі для всіх націй держави», або не можна «няти віри, щоб воля якогось одного народу, котрий виборов собі національну автономію, була міцною, тоді коли інші народи тої ж держави не мають автономії або стогнуть в ярмі національного поневолення».⁷⁵ Не чекаючи внесення до програми вимоги федерації, організації УСДРП ще задовго до 1917 року переходять до пропаганди цієї вимоги у своїй практичній агітаційній діяльності.⁷⁶ Це дозволило центральному друкованому органу українських соціал-демократів («Робітничій газеті») напередодні квітневої конференції УСДРП 1917 року, де треба було висловити загальнопартійну думку з приводу федерації, заявити, що «до загально визнаних всіма нашими організаціями постулатів тепер належить лозунг Федеративної Республіки».⁷⁷ Що стосується самої конференції, то вона, звичайно ж, також підтвердила федералістичні позиції УСДРП.⁷⁸

Повертаючись до питання орієнтації УСДРП на всеросійський революційний рух, яка знайшла свій відбиток в одній з резолюцій програмного з'їзду партії,⁷⁹ відзначимо, що причинами такої орієнтації були: по-перше,

71. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 1. – С. 44.

72. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб, 1907. – С. 86.

73. Грушевський М. Польський законопроект автономії й Україні // Рада. – 1907. – 21 квітня. – № 94. – С. 2.

74. Див.: ЦДІАХ ф. 275, оп. 1, спр. 2521, арк. 259.

75. Порш М. Автономія України... – С. 35.

76. Див., напр.: ЦДІАХ ф. 274, оп. 5, спр. 42, арк. 94.

77. Робітничая газета. – 1917. – 4 квітня. – С. 2.

78. Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП... – С. 2; див. також: Галаган М. З моїх споминів: В 3 ч. – Львів: «Червона Калина», 1930. – Ч. II. – С. 105.

79. Див.: Багатопартійна українська держава... – С. 12-13.

вплив ідеології західноєвропейської соціал-демократії з її тезою про те, що, оскільки становище робітників кожної окремої країни стає все більш залежним від становища робітників в інших країнах, встановлення соціальної справедливості може бути здійснене лише спільними діями робітничої класи всіх країн,⁸⁰ та, по-друге, організаційна слабкість УСДРП.

Важливим моментом в ідеології партії було й те, що вирішення питання про соціальне визволення тісно пов'язувалося з національним, причому перше ставилося в залежність від другого. Таким чином, питання про національне визволення українські соціал-демократи наповнювали не лише культурним та політичним змістом, але й соціально-економічним. Це видно хоча б з ухваленої II з'їздом УСДРП «Резолюції з національного питання», де, між іншим, було заявлено, що «національний нагніт [...] веде до культурного, економічного і політичного занепаду».⁸¹ Треба зазначити, що таке розуміння національної проблеми українські соціал-демократи винесли або успадкували від студентсько-громадівського руху, що був попередником РУП. Наприклад, в «Оповідненні» (1899 р.), яке підготували діячі цього руху та адресували організаціям української студентської молоді, відзначалося, «що лихий безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму».⁸² В цілому ж, висування українськими соціал-демократами завдання вирішення національного питання як першочергового, основоположного для здійснення соціально-економічних перетворень у суспільстві було обумовлене як традиційною, так і закономірною ідейною тенденцією українського національного відродження. Як відомо, традиція пов'язувати соціальне визволення з національним бере початок від кирило-методіївців та в різних варіаціях продовжується ледве чи не всіма наступними діячами українського відродження. При цьому переважна більшість цих діячів національне питання незмінно ставила на перше місце суспільного реформування. Винятком була позиція М. Драгоманова, який вважав стрижневим моментом суспільно-перетворюючої практики задля соціальної справедливості відстоювання прав людини. Як бачимо, українські соціал-демократи, а втім як і українські есери, не були в цьому сенсі відданими послідовниками М. Драгоманова. Українські соціал-демократи не тільки не ставили права людини в основу основ своєї діяльності, як робить це сучасна західноєвропейська,⁸³ а також сучасна українська соціал-демократія,⁸⁴ а й обмежували розуміння прав людини в ос-

80. Див.: Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. – М.: «Высш. шк.», 1985. – С. 30 (320 с.); Багатопартійна українська держава... – С. 8.

81. Багатопартійна українська держава... – С. 12.

82. ЦДІАХ ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 74.

83. Див.: Висоцький О. Соціал-демократія у мінливому світі // Вісник Національної академії наук України. – 1994. – № 9-10. – С. 153.

84. Див.: Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції // Політологічні читання. – 1995. – № 1. – С. 78.

новному лише громадськими свободами.⁸⁵ У звужуванні розуміння та недооцінюванні значення прав людини полягала й одна з причин поразки українських соціал-демократів у національно-демократичній революції в Україні. Мова йде про те, що підхід українських соціал-демократів до суспільного реформування з національно-клясових, а не загальнолюдських позицій, в умовах Наддніпрянщини не мав великого потенціалу, перш за все в тому, що стосується об'єднання всіх соціальних сил на боротьбу за ідеал суспільства національної та клясової рівноправності, відданість якому українські соціал-демократи проголошували у своїй програмі.⁸⁶

Повертаючись до питання зв'язку національного та соціального аспектів в ідеології української соціал-демократії, відзначимо, що теоретична розробка та обґрунтування цього зв'язку багато в чому належить М. Поршу, який ще навесні 1905 року в полеміці з Д. Антоновичем на сторінках «Праці», посилаючись на загально визнаний авторитет К. Каутського, відстоював думку про залежність соціально-економічного гноблення від національного.⁸⁷ Згодом ця думка була широко й детально обґрунтована М. Поршем у його концепції національно-територіальної автономії України спочатку на сторінках партійного тижневика «Слово» (К., 1907-1909), а потім у брошурах «Про автономію» (К., 1913) та «Автономія України і соціалдемократія» (К., 1917). Тут важливо відзначити, що багато в чому саме завдяки роботам М. Порша політична програма УСДРП мала вичерпне теоретичне та концептуальне обґрунтування й логічно завершений вигляд.

Те, що українські соціал-демократи ставили вирішення соціально-економічних питань у залежність від національного, обумовило їх політичну стратегію, яка передбачала спочатку встановлення в Україні автономії з сеймом, а потім уже покращання соціально-економічного становища її трудящих. Наприклад, М. Порш міркував з цього приводу так: демократизація і прийняття законів про рівність прав усіх громадян і націй не вирішує проблеми національної неволі, оскільки залишається капіталістичний лад і буржуазія, яка зацікавлена в пригніченні інших народів, водночас усунення національної неволі можливе лише за соціалістичних порядків, коли зникне «зовсім всяка неволя». Проте соціалізм є «тільки зіркою провідною в визвольній боротьбі робочої кляси», «бо ж ніхто не знає, коли отой новий лад настане». Тому на перший план виходить завдання національно-територіальної автономії, із виконанням якого «національна неволя впаде сама собою».⁸⁸ Це відкріє широкий шлях для боротьби за соціально-економічне визволення, оскільки, згідно з М. Поршем (як і з більшістю українських соціал-демократів, що видно з рішень II з'їзду УСДРП⁸⁹), «національна неволя держить робітничу клясу поневоленого народу в горі і злиднях, туманить

85. Див.: Порш М. Автономія України... – С. 58.

86. Див.: Багатопартійна українська держава... – С. 9.

87. Див.: Чацький І. З приводу неіснуючого питання // Праця. – 1905. – Ч. 13-14. – С. 2-5.

88. Порш М. Автономія України... – С. 16-18.

89. Див.: Багатопартійна українська держава... – С. 12.

його класову свідомість, розбиває єдність всіх робітників держави і єднає капіталістів і робітників поневоленого народу».⁹⁰

Як відомо, курс українських соціал-демократів на вирішення спочатку національного питання, а потім уже соціальних проблем, повною мірою виявився в добу Української Центральної Ради (УЦР). Наприклад, у резолюції «Про відношення до Української Центральної Ради», що була прийнята на конференції УСДРП у квітні 1917 року, вказувалося на необхідність стежити, «щоб завдання ЦР не ускладнились прийняттям ніяких інших пунктів політичної програми [...] що безпосереднє не мають метою переведення автономії».⁹¹ Цим, власне, і пояснюється те, що тривалий час у добу УЦР, займаючись вирішенням національного питання, українські соціал-демократи залишали невирішеними питання соціальні.

Важливу роль у концепції національної та соціально-економічної перебудови суспільства українські соціал-демократи відводили законам, що приймалися б на основі всенародного представництва.* Якщо встановлення автономії пов'язувалося з діяльністю Всеукраїнських Територіальних та Всеросійських Установчих Зборів, то вирішення соціально-економічних та культурних питань на рівні автономії прямо ставилося в залежність від законів, прийняття яких передбачалося українським народом через своїх «виборних» у сеймі.⁹² Надання великого значення прийнятим всенародним представництвом законам було своєрідною відповіддю української соціал-демократії на клясове законодавство та традиційне беззаконня самодержавної Росії, свавілля царської адміністрації, самоуправство та безкарність чиновників.** До того ж українські соціал-демократи вважали, що, за М. Драгомановим, «логічно проведений демократичний принцип приводить до соціалізму».⁹³

Безперечно, джерелом таких думок діячів УСДРП була не тільки спадщина М. Драгоманова, але й популярні в колах українських соціал-демократів твори Е. Бернштейна.*** який вважав, що «демократія – це засіб та в той же час мета. Вона є засіб проведення соціалізму, і вона є формою здійснення цього соціалізму...».⁹⁴ Проте прихильність до демократичного

90. Порш М. Автономія України... – С. 11.

91. Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП... – С. 3.

* Див., напр., 4-й пункт програми УСДРП.

92. Див., напр.: Порш М. Автономія України... – С. 20.

** Про це, приміром, свідчить 5-й пункт програми УСДРП.

93. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – С. 137.

*** Як відомо, з самого початку свого існування українські соціал-демократи «у своїх теоретичних шуканнях віддавали явну перевагу популярній у той час «ревізії» марксистської теорії у працях німецького соціаліста Е. Бернштейна»⁹⁵ та ще в лютому 1902 року взяли на озброєння його відоме гасло: «Рух – все, кінцева мета – ніщо!».⁹⁶ Пізніше вони навіть видали українською мовою роботу Е. Бернштейна «Розвиток форм господарського життя».⁹⁷

94. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии // Современная социал-демократия: теория и практика. – М.: НИИВО-ИНИОН, 1993. – С. 145.

95. Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії... – С. 106.

96. Див.: Гасло. – 1902. – № 1. – С. 10.

97. Див.: ЦДІАХ, ф. 276, оп. 1, спр. 68, арк. 114.

принципу після повалення самодержавства багато в чому позбавляла УСДРП революційності (мається на увазі вирішення пекучих питань революції явочним порядком). Не сприяли революційності й увявлення українських соціал-демократів – під впливом тієї ж західноєвропейської соціал-демократії – про те, що побудова соціалістичного суспільства є тривалим процесом поступових перетворень.

Повертаючись до українських соціалістів-революціонерів, відзначимо, що їх перші самостійні групи й організації, як засвідчують наявні джерела, починають виникати з 1903 року на Полтавщині та Харківщині.⁹⁸ Найбільш відомою в цей період була група українських соціалістів-революціонерів у Золотоноському повіті, яка здійснювала, за словами відомого українського есерівського теоретика М. Шаповала, «переважно аграрно-терористичну боротьбу».⁹⁹

Із початком першої російської революції рух українських соціалістів-революціонерів суттєво активізується. У цей час виникають організації в Симферополі, Одесі, у Мелітопільському повіті, на Херсонщині, Полтавщині, Київщині, Харківщині, у селах Чернігівщини, Волині та Поділля. Важливу роль в розвитку українського соціалістично-революційного руху відіграли освітянські заклади Наддніпрянщини, перш за все університети, які були постачальниками інтелігентських кадрів для українського революційного руху. Крім того, освітні заклади також виступали і як центри революційної роботи. Так, згідно наявних відомостей, з осені 1906 року українські есерівські організації існували при Київському¹⁰⁰ та Новоросійському (Одеському),¹⁰¹ а з 1907 року і при Харківському¹⁰² університетах. У ході першої російської революції проходять серйозну школу революційної боротьби такі відомі есерівські діячі періоду 1917-1920 років, як М. Шаповал (учасник української есерівської групи в Чугуєві), О. Мицюк (організатор «Українських Селянських Спілок» на Полтавщині та Катеринославщині), М. Стасюк, що був організатором «Українських Селянських Спілок» на Катеринославщині та інші.

Проведення першого з'їзду всеросійської Партії Соціалістів-Революціонерів (ПСР) у 1906 році та прийняття програми організації підштовхнуло українських соціалістів-революціонерів до створення власної партії і програми. Причому треба зазначити, що ідеологія ПСР в основному поділялася українськими есерами,¹⁰³ за винятком вирішення національного та земельного питань.

98. Див.: Животко А. 50 років. До історії... – С. 7.

99. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Відень: «Борітеся – Поборете», 1921. – Кн. 1. – С. 42.

100. Див.: Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника // Боротьба. – 1917. – 30 лист. (13 грудня). – № 14.

101. Див.: ЦДІАУ ф. 419, оп. 1, спр. 5399, арк. 12 зв.

102. Див.: Зазубень. Де що з спогадів...

103. Див., наприклад: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 281; Зазубень. Де що з спогадів...

З'їзд (за іншими даними конференція) українських соціалістів-революціонерів був скликаний у Києві в лютому 1907 року багато в чому завдяки зусиллям і за активної участі відомого організатора українського соціалістично-революційного руху М. Залізняка.¹⁰⁴ На з'їзді були присутні представники Таврії, Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Київщини, були також українці, що належали до всеросійської партії соціалістів-революціонерів. Усього ж нараховувалося 30-40 осіб.

З доповіддю про основи програми майбутньої партії українських соціалістів-революціонерів на з'їзді виступив М. Залізняк, який став, таким чином, одним з перших теоретиків українського соціалістично-революційного руху. Дотримуючись думки, що необхідно створити власну, окрему від російської, партію соціалістів-революціонерів, М. Залізняк побудував свою доповідь в основному на розгляді того, чим мусить відрізнятись програма українських соціалістів-революціонерів від російських колег. Наприклад, було заявлено, що програма ПСР у галузі земельного питання «для України не підходить». Крім того, вказувалося, що українські соціалісти-революціонери «повинні домагатися скликання Українських Установчих Зборів». Ці погляди М. Залізняка підтримано більшістю присутніх, за винятком представників ПСР. І хоча програма так і не була вироблена, учасники з'їзду визнали себе «установчими зборами партії Українських соціалістів-революціонерів» та обрали її керівний орган – Головну Раду (свого роду Центральний Комітет), куди, серед інших, увійшли М. Залізняк і Ю. Квасницький.¹⁰⁵

Узявши за мету організацію партії, Головна Рада розіслала по селах, містах, різних школах і семінаріях своїх агітаторів, які заснували цілу низку партійних груп. Так були засновані групи у Родомислі, Коростишеві, Глухові на Київщині, а також у Валках, Золотоноші, Новій Олександрії на Харківщині. Крім того, були засновані організації в Рівному серед солдатів та в Харкові серед студентів університету. Проте партія так і не змогла організаційно оформитись внаслідок наступу реакції.¹⁰⁶ У серпні 1907 року поліцією була розгромлена найбільш активна (з огляду на видавницьку діяльність) Радомисьська організація, яка складалася головним чином з учителів. Зазнали арешту близько 30 осіб. Потім сталися арешти й в інших місцях, невдовзі була розгромлена Головна Рада, а М. Залізняк і Ю. Квасницький – заарештовані.¹⁰⁷ Але, незважаючи на атмосферу поліцейських переслідувань, спроби українських есерів налагодити революційну роботу не припинялися. 1908 року почала свою діяльність група під керівництвом В. Чехівського на Чернігівщині. У відповідь на заклик Головної Ради УПСР (у серпні 1911 року) «до поновлення старих організацій і до заснування нових»¹⁰⁸ з початку 1912 року поверну-

104. Див.: Де що з спогадів...; Боротьба. – 1918. – 13 березня. – № 15; ЦДІАХ. ф. 274, оп. 5, спр. 42, арк. 66; Ф. 274, оп. 4, спр. 463, арк. 149.

105. Див.: Зазубень. Де що з спогадів...

106. Див.: Висоцький О. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років // Грані. – 1998. – Листопад. – С. 112.

107. Див.: Зазубень. Де що з спогадів...

108. ЦДАВОВУ. ф. 3805, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв.; Українська суспільно-політична думка... – Т. 1. – С. 166.

лися до активної діяльності Київська та Харківська організації; Г. Одинцем (один із заповзятих діячів періоду УЦР) засновуються в Полтавській губернії Бориспільська та в Чернігівській губернії Ново-Басанська українські есерівські групи. До 1914 року з'являються гуртки українських есерів і за межами України – у Москві, Петербурзі, Дерпті.¹⁰⁹

У лютому 1915 року Київська організація розпочала видання першого друкованого органу УПСР – часопису «Боротьба» (за редакцією М. Ковалевського та за участю С. Єфремова, Л. Коваліва, Л. Полянського),¹¹⁰ у якому був опублікований «Проект програми УС.-Р», ухвалений Київською організацією українських соціалістів-революціонерів. Одним з першочергових завдань, як видно з документа, вважалося скликання загальноросійських Установчих Зборів, які повинні були ввести політичні свободи та затвердити основи демократизації Росії. Процес політичного визволення та демократизації, у свою чергу, мав призвести, на думку українських есерів, до децентралізації і «драгоманівської»* федералізації всього суспільства. Згідно цього, основним ідеалом у сфері політичного переустрою суспільства був названий «союз вільних національних і краєвих федерацій», управління яким здійснює єдиний парламент, «які і будуть найбільш повно і найбільш гарно виражати вимоги і прагнення народу, відбивати суспільні настрої, диктувати його волю».¹¹¹ Національні проблеми в Росії плянувалося розв'язати через «розвиток національно-краєвих автономій». Щодо України, зокрема, було запропоновано скликання українського установчого сейму, який мав би розробити основні засади національно-територіальної автономії та втілити її в життя.¹¹² Як бачимо, Київська організація українських есерів віддавала перевагу впровадженню автономії в Україні (як, зрештою, і встановленню федеративного устрою на території Російської імперії) «знизу», шляхом розвитку внутрішньорегіональних революційних сил та народної ініціативи на місцях після демократизації Росії, а не «зверху», рішенням загальноросійського законодавчого органу. Треба також відзначити, що, як видно з тексту вищезгаданого документа, українські есери справедливе вирішення соціальних питань пов'язували з національним визволенням.

109. Див.: Животко А. 50 років. До історії... – С. 9.

110. Див.: Животко А. Історія української преси. – Мюнхен: Ukrainisches Technisch-Wirtschaftliches Institut, 1989-1990. – С. 209.

* Незаперечним фактом є те, що проект Київської організації українських есерів був складений під великим впливом ідейної спадщини М. Драгоманова та, перш за все, ідеї громадського соціалізму. Засадами такого соціалізму повинні були стати громади з колективною власністю на землю та знаряддя праці.¹¹⁶ Наприклад, у проекті, серед іншого, знаходимо: «Партія соціалістів-революціонерів буде вимагати перебудови суспільного життя на основі примусового відчуження всяких знарядь виробництва, передачу їх децентралізованим національним трудовим органам».¹¹⁷

111. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль: РВВ Управління по пресі, 1991. – С. 79.

112. Див.: Там само. – С. 80.

Після повалення самодержавства під впливом нових реалій революційного руху вищенаведені ідейні настанови українських есерів зазнали деяких змін. У більшій мірі ці настанови стали надбанням «правобережців» – правої течії в УПСР, і в меншій – «лівобережців», та й то, оскільки останні були об'єднані з «правобережцями» у межах однієї партії.

Загальнопартійна позиція з приводу питань федерації та автономії вперше була висловлена у квітні 1917 року на Установчому з'їзді УПСР. Проте, треба відзначити, вона не була сталою і постійно змінювалася залежно від суспільно-політичної ситуації. Згідно матеріалів установчого з'їзду УПСР, «негайне переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України» визнавалося українськими есерами «найбільшою потребою українського народу». Розробка її засад і форм, а також практичне втілення покладалося на територіальну Українську Установчу Раду, але при цьому загальноросійські Установчі Збори повинні були дати «свою санкцію».¹¹³ Крім того, за Загальноросійськими Установчими Зборами визнавалося право створення федерації на території Російської імперії.¹¹⁴ Таким чином, позиція партії українських есерів щодо встановлення автономії та федерації у квітні 1917 року була ідентична позиції УСДРП, з тією лише різницею, що територіальна Українська Установча Рада в концепції українських соціал-демократів отримала назву Всеукраїнських Територіальних Зборів. Що стосується змісту поняття «автономія», то воно також збігалось в ідеологіях обох партій. Згідно документів ЦК УПСР, українським есерам автономія уявлялася як право українського народу «самоуправлятися та порядкувати своїм краєм через свою Народну Раду (Сейм)» – найвищий всеукраїнський виборний орган, який мав відати широким колом культурних та соціально-економічних питань¹¹⁵ та який реалізовував би свою владу за посередництва окружних та сільських громадських рад. У компетенції центрального народного парламенту федерації повинно було залишатися тільки забезпечення громадських свобод, зовнішніх відносин та управління фінансами. Таким чином, вирішення соціально-економічних питань есери, подібно до українських соціал-демократів, ставили в залежність від встановлення автономного управління. Тут треба відзначити, що автономне управління аж до другої половини 1917 року в цілому ні в ідеології УПСР, ні в ідеології УСДРП не ототожнювалося зі створенням української республіки як суверенного державного утворення. Інакше кажучи, як українські есери, так і соціал-демократи, за окремими винятками, у перші місяці революційних подій 1917 року були далекими від ідеї створення власної української держави як складової федерації народів та країв Росії. Це обумовлювалося, насамперед, впливом ідей-

113. Програмна заява ЦК УПСР «Чого домагається українська партія соціалістів-революціонерів» // Боротьба. – 1917. – 18 квітня (1 травня).

114. Див.: Там само.

115. Див.: Там само.

116. Див.: Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії... – С. 97.

117. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій... – С. 78.

ної спадщини М. Драгоманова, що заперечував необхідність створення української держави. Відмова від республіканського статусу України в майбутній федерації в перші місяці революції, з одного боку, була наперед визначена орієнтацією українських есерів та соціал-демократів на загальноросійський революційний рух, а з іншого, не дала можливості своєчасно приступити до налагодження системи республіканського управління. Отже, замість того, щоб прийняти Конституцію, проголосити Українську республіку та сформувати її інфраструктуру, а потім делегувати частину її повноважень федеральному центру, українські соціалісти віддали перевагу виборюванню в центральних російських органах визнання права України на автономію та визначення її компетенції. Це виборювання для українських соціалістів означало своєрідний «тиск знизу» шляхом створення представницьких національних організацій на кшталт УЦР або Всеукраїнських рад селянських, військових та робітничих депутатів і виступ їх як суб'єктів політичного тиску. Безумовно, така позиція була вельми слабкою, оскільки передбачала в першу чергу досягнення згоди (компромісу) з центральною владою, а потім уже врахування інтересів наддніпрянського населення.

Істотною різницею між УСДРП та УПСР було те, що перша головну роль в революційних перетвореннях суспільства відводила пролетаріату, в той час як друга – трудовому селянству.

Згідно програми УСДРП, «громадський переворот», що «означає увільнення не тільки пролетаріату, але і цілого людського роду, який страждає при сучасних умовах», «може бути справою тільки робітничої класи, через те, що всі інші класи, незважаючи на існування між ними протилежних інтересів, стоять на ґрунті приватної власності на засоби продукції [виробництва – О. В.]».¹¹⁸ Сам «громадянський переворот» уявлявся українським соціал-демократам як перетворення приватної власності на засоби виробництва і продукти праці на громадську, соціалістичну власність та знищення всілякої експлуатації. Такий переворот, як вказувалося вище, мислився як тривалий процес, а його першим кроком і неодмінною умовою повинно було стати встановлення демократичного, парламентського ладу. Причому, якщо повалення самодержавства та встановлення демократичного ладу в концепції української соціал-демократії передбачалося шляхом революційного перевороту,¹¹⁹ то побудова соціалістичного суспільства повинна була здійснюватись виключно парламентським, еволюційним шляхом.¹²⁰ Тому не випадково, що в 1917 році, вже після повалення самодержавства, один із лідерів УСДРП В. Винниченко вказував «на величезне значіння свідомого

118. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. – С. 96.

119. Див.: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы... – С. 337; Феденко П. Исаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон: «Наше слово», 1954. – С. 19; ЦДІАУ, ф. 274, оп. 5, спр. 42, арк. 215; Ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 148; Висоцький О., Голуб А. Збагачуючись теоретично, зміцнюючись організаційно... (Маловідомі сторінки історії української соціал-демократії на Катеринославщині) // Бористен. – 1997. – № 4. – С. 13.

120. Див.: Порш М. Автономія України... – С. 17.

революційного пролетаріату, яко проводиря демократичних ідеалів в товщу суспільства».¹²¹ Зрозуміло, що подібною позицією щодо ролі пролетаріату в соціальних перетвореннях та способів їх реалізації українська соціал-демократія була зобов'язана західноєвропейській, зокрема німецькій, соціал-демократії і перш за все таким її ідеологам, популярним серед українських соціал-демократів, як Е. Бернштейн та К. Каутський.* Останній, наприклад, як способи соціального перевороту виділяв «стратегію засмучення» й «стратегію виснаження». «Стратегія засмучення», згідно з К. Каутським, «полягає в тому, щоб, швидко стягнувши бойові сили, уразити ворога і завдати йому рішучого удару, в результаті якого він буде розбитий та втратить боездатність». Така стратегія, за словами німецького соціал-демократа, є «єдино можливою» «в умовах абсолютистської поліцейської держави», у якій виключається будь-яка змога «законодавчого впливу народних мас на уряд». «Стратегія виснаження», згідно з К. Каутським, полягає у вимотуванні противника «шляхом різних маневрів», уникаючи «всілякої вирішальної битви», щоб «поступово і все більш» ослабити його боездатність. Для такої стратегії необхідні, на його думку, «такі попередні умови, як загальне виборче право, право зборів, свобода союзів».¹²²

Що стосується українських соціалістів-революціонерів, то вони рушійними силами революції вважали всі верстви «працюючого люду», ототожнюючи їх інтереси. Наприклад, у програмі УПСР її практичним завданням було проголошено «об'єднання всіх шарів працюючого, визискуваного люду для того, щоб вони визнали себе єдиною трудівничою клясою, побачили в цьому єднанні запоруку свого клясового визволення** і шляхом планомирної організованої боротьби дійшли до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил та поведе людоство на вищі щаблі поступу».¹²³ Проте, хоча українські есери і вважали своєю опорою весь «працюючий люд», все ж особливий акцент вони робили на організації трудового селянства (сільської бідноти та середняків), вбачаючи в ньому головну силу революції. Це пояснювалося тим, що, поперше, трудове селянство було, за рядом програми УПСР, «основним населенням країни»;¹²⁴ по-друге, як найбільш українське за своїм складом, над-

121. Робітнича газета. – 1917. – 13 липня.

* Про популярність Е. Бернштейна вже йшла мова, що ж стосується К. Каутського, то в підтвердження його авторитетності серед українських соціал-демократів може свідчити видання ними українською мовою у вигляді окремих брошур таких робіт, як «Соціальна революція», «Передмова до Ерфуртської програми СДПН», «Американський робітник» і «Пролетаріят та суспільний лад».¹³¹

122. Каутский К. Что же теперь? // Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. – С. 53-54.

** Ця теза, безумовно, була запозичена з програми ПСР, на що вказує схожість формулювань.¹³³ Це, у свою чергу, свідчило про певний вплив ідеології російських соціалістів-революціонерів на діячів УПСР.

123. Багатопартійна українська держава... – С. 15-16.

124. Там само. – С. 16.

дніпрянське селянство більш за все надавалось до того, щоб бути головною рушійною силою в боротьбі за вирішення національних завдань українського руху; по-третє, українські есери були ідейними послідовниками М. Драгоманова, зокрема в тому переконанні, що селянство в Україні є «основною суспільною трудовою клясою»;¹²⁵ по-четверте, діячі УПСР зазнали впливу російських соціалістів-революціонерів¹²⁶ з їх традиційною орієнтацією на репрезентування та захист інтересів селянства.¹²⁷

На відміну від соціал-демократів, українські есери не були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму демократичним та реформаторським шляхом. Проте вони також усвідомлювали, що «повна соціальна революція можлива тільки тоді, коли працюючі маси дозріють до прийняття соціалізму, до експропріації підприємств, до реорганізації продукції [виробництва – О. В.] і поділу, а також до упорядкування всім господарством на соціалістичних основах».¹²⁸ Тому в умовах постсамодержавного капіталістичного суспільства українські соціалісти-революціонери, на відміну від українських соціал-демократів, здійснення соціального перевороту бачили «як шляхом революційним, так і шляхом державно-соціальних реформ», щоправда віддаючи помітну перевагу революційному шляху. Наприклад, у програмі УПСР зазначалося, що «партія вживатиме всіх заходів, щоб частинні соціальні реформи не затемнювали працюючим масам їх коначного ідеалу, поборюватиме всякий соціал-реформізм і оборонятиме чистоту революційного принципу».¹²⁹

Демократичному, парламентському способу правління, що відстоювався українськими соціал-демократами¹³⁰ як основа проведення соціального перевороту, українські есери у своїй програмі протиставляли «диктатуру революційної демократії»,¹³¹ або, як уточнював один з головних ідеологів УПСР М. Шаповал, «диктатуру трудової демократії». «Це означало, – писав він, – що ми хотіли, щоб владу виконували лише трудові маси, організовані на засадах демократії».¹³² Таким чином, УПСР була більш лівою, радикальнішою, ніж УСДРП. Хоча пізніше, у жовтні 1917 року, УСДРП і прийняла принципи «трудої демократії»,¹³³ у цілому вона залишалася на більш поміркованих позиціях, ніж УПСР.

125. Див.: Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Кн. 1. – С. 19, 37.

126. Див., напр.: Білозор Я. На партійні теми. Єдність партії // Боротьба. – 1918. – 20 березня.

127. Див.: Гусев К. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк). – М.: «Мысль», 1975. – С. 22, 24, 39; Спирин Л. Классы и партии в гражданской войне в России (1917-1920 гг.). – М.: «Мысль», 1967. – С. 45.

128. Багатопартійна українська держава... – С. 17.

129. Там само. – С. 17.

130. Див.: Робітничка газета. – 1917. – 24 червня. – С. 3.

131. Див.: ЦДІАХ, ф. 274, оп. 1, спр. 3477, арк. 8; Ф. 276, оп. 1, спр. 68, арк. 114.

132. Див.: Программы политических партий и организаций России конца XIX – XX века. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. – С. 61.

133. Багатопартійна українська держава... – С. 17.

134. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. (Виклади в Америці). – Прага: Вільна Спілка, 1927. – С. 89.

135. Див.: IV Конгрес УСДРП. – Б. м., 1917. – С. 9.

Таким чином, поява на початку ХХ століття в Наддніпрянщині українських соціал-демократів та есерів – явище цілком закономірне. Це ж повною мірою стосується і формування ідейно-ціннісних засад їх діяльності.

Поява національної соціал-демократії та есерівщини стала, з одного боку, продовженням та подальшим розвитком українського національного руху на його політичному етапі, а з іншого боку, результатом проникнення в Наддніпрянщину соціально-визвольних ідей з Росії та Західної Європи. Відмінне, специфічно вибіркове ставлення українських революційно настановлених діячів до «західних впливів» обумовило їх розподіл на соціал-демократів та есерів, і навпаки, успадкування традицій українського відродження визначило «разючу» схожість їх національної програми.

У свою чергу, виховування української революційної інтелігенції на традиціях українського національно-визвольного руху детермінувало висунення ідеї національної справедливості на перше місце її ієрархії цінностей. Разом з тим, оскільки для українського руху було характерним надавати національному питанню «соціального звучання», свідомість радикальної наддніпрянської молоді являла собою «сприятливий ґрунт» для переймання соціалістичних ідей із Заходу. По суті, під впливом російських та західноєвропейських ідейних концепцій стихійно соціалістична свідомість, до якої наддніпрянська інтелігенція прийшла в умовах політичного безправ'я через захоплення своєю національною культурою, отримала системне оформлення та більш-менш завершений вигляд. В результаті, під впливом переважно німецької соціал-демократії, її реформаторського крила, і в процесі поступового відходу цілої низки наддніпрянських революціонерів від народницьких позицій, успадкованих від попередніх поколінь українського національного руху, склалася українська соціал-демократія. Майже одночасно з цим вірні народницьким переконанням наддніпрянські революційні діячі під впливом російської соціалістично-революційної політичної концепції започаткували українську есерівщину. Таким чином, розбіжності в позиціях українських соціал-демократів та есерів багато в чому обумовлювались вибором ідейних джерел. Це стосувалося насамперед позиції щодо рушійних сил соціального перевороту й тактики соціально-визвольного руху. Якщо соціал-демократи робили ставку на український пролетаріат як найбільш революційну класу внаслідок відсутності в нього, на відміну від інших класів, приватновласницьких інстинктів і в силу його більшої придатності на роль творця соціалістичного суспільства, то українські есери, подібно до російського неонародництва, схильні були ототожнювати інтереси всіх працюючих класів, хоча головну роль в революційних перетвореннях відводили наддніпрянському трудовому селянству як найбільш українській й найчисленнішій трудовій класі. У питанні тактики українські соціал-демократи були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму, в той час як українські есери, у своїй більшості, виступали за негайне перетворення суспільства на соціалістичних засадах. □

Володимир Рожко

Найбільш шановані відпустові місця Волині і Полісся

З приходом на нашу землю перших християнських місіонерів, хрещення України рівноапостольним князем Володимиром Великим поклато початок українського християнства, яке стало світлом для наших північних сусідів і саме з Києва прийшла до них віра Христова, православна церква, яку пізніше Москва підмінила своєю так званою «канонічною», знівільювавши тим самим нашу духовність і нашу віру.

Більше тисячі років тому на Волині й Поліссі йшло вже бурхливе будівництво Божих храмів, монастирів, які ставали головними духовними осередками українського православ'я, важливими фортецями духу і віри нашого народу.

Храми Божі прикрашали волинські будівничі неповторними, по своїх містецьких цінностях, образами, а оскільки, здавен Божа Мати була покровителькою України, то в кожній церкві її ікона стала незамінною і по особливому прикрашеною. Малювались і прикрашались образи й інших святих, зокрема Святителя і Чудотворця Миколая, Преподобного Онуфрія, Мучениці Параскеви.

У часі вірні, в окремих храмах, відчули благодать Божу від святих образів, біля яких відбувалися завдяки чудотворній їх силі зцілення немічних і калік, прозріння сліпих, оздоровлення недужих.

Такі ікони почали називати благодатними і чудотворними, а церкви, в яких вони знаходилися, стали місцями широковідомих відпустів, коли то в дні прощ до святих чудотворних образів прибували з найвіддаленіших місць землі нашої тисячі прочан.

Найважливішим відпустовим місцем завжди вважався Почаїв – найбільша святиня землі нашої з чудотворною Іконою Божої Матері, Стопою Богородиці, мощами преподобного Йова (Залізо). Про Божу благодать Почаївської святині сказали вже багато, інші відпустові місця волинської землі залишаються й по наш час недослідженими, але їх роля в утвердженні Віри Христової – святого українського православ'я є дуже значною, тому наші читачі повинні знати й інші важливі відпустові місця рідної землі з чудотворними образами, що збереглися завдяки глибокій вірі і любові наших предків.

Першою широковідомою чудотворною іконою Божої Матері на історичній Волині й Поліссі був образ Богородиці Біловізьської. Село Біловіж отримало свою назву від слів «біла вежа», яка була тут побудована ще в XII ст. київськими князями для спостереження і оборони. Село розташоване на межі Волинського і Київського князівства, біля так званого Чортового лісу. Через Біловіж проходив давній важливий торговий шлях з Овруча на Давид-Городок.

З незапам'ятних часів тут був храм Воскресіння Господнього з чудотворним образом Богородиці. За переказами, що й дотепер живуть в селі, цей образ належав комусь з дружинників княгині Ольги, який подарував його місцевій святині.

В усі часи до святого образу приходили тисячі прочан з вірою, і надією і Господь давав їм за Євангельським: «Вам – по Вірі Вашій!».

Образ Божої Матері Біловіжської має неперевершену мистецьку і духовну цінність і належить до великих святинь нашого народу. І в наш час кожного року 15 липня в свято Положення Чесної ризи Божої Матері є відпустовим днем для вірних всього Північно-Східного Волинського Полісся, які поспішають тоді до Біловіжа і щоб доторкнутися душою і оздоровитися тілом від святого чудотворного образу, який впродовж віків зцілював і оздоровляв тих, хто з вірою і любов'ю прикладався до нього.

Давньою святинею Волині і Луччини, зокрема, був образ Святителя і Чудотворця Миколая в монастирському храмі його імені, в с. Жидичин 7 км північно-західніше Луцька. Жидичинський монастир і сам Чудотворний образ виводять свою історію з XII ст.

У «Літописі Руському» під датою 1227 рік знаходимо такий «запис літописця»: «Коли ж сидів Ярослав Інгверевич у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитись і помолитись Святому Миколаю. І здав його Ярослав до Луцька, сказали йому бояри його: „Візьми Луцьк, схопи тут князя їх“. Але він, Данило, відповів: „Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколаю і не могу сього вдіяти“».

З літопису дізнаємося про високу моральну й духовну чистоту князя Данила Романовича, який 19 грудня (на зимового Миколая) прибув до відпустового місця в Жидичинський монастир і молився перед чудотворним образом за любов і злагоду в Україні-Русі. Князь біля чудотворного образу в час молитов отримав багато Божої благодаті, ще глибше перейнявся вірою і любов'ю, відкинув будь-яку гріховність, що на неї підбивали його бояри. Ця чудотворна ікона Спасителя Миколая, безперечно, є дарунком волинських князів, які з великої любови до обителі передали монастиреві.

Тисячі людей кожного року 22 травня і 19 грудня приходили поклонитися чудотворному образу, залишали біля нього свої духовні й фізичні недуги, набиралися вірою й любов'ю до Вседержителя, вчилися любити ближнього як самого себе.

Важливим відпустовим місцем ще з княжих часів був Цегів, що поруч міста Горохова. Притягала сюди прочан чудотворна ікона Божої Матері по назві Цегівська, Базарська, Погановська.

Цегівською називають ікону тому, що знаходиться в сільському храмі Введення Божої Матері, Базарська, з слів старожилів – перенесена із Базарського монастиря, що знаходився в урочищі під такою ж назвою поруч села. Руїни цієї обителі, справді, було видно ще 1865 року, а по тому вони були розібрані горохівськими міщанами під будівництво.

Свою третю назву – Погановська, отримала через те, що в середньовіччя вірні шукали і знаходили в Богородиці Цегівської захист від Турків-поган.

Образ дуже, дуже давній, намальований на дереві. Опріч Богоматері з Божественним дитятком на лівій руці, зображені тут різні зцілення хворих, сліпих, подароване життя вбитому. Образ прикрашає срібна визолочена шата мистецького карбування.

До чудотворного образу Цегівської Божої Матері щороку приходили вірні, несли свою любов і шану, набиралися віри і терпіння. Нині чудотворний образ в парафіяльному храмі Введення Богородиці, що належить до московської церкви. І лише незначна частина волинян приходять у відпустові дні до святині. Автор цих рядків, який побував у всіх тут описаних відпустових місцях, мав можливість спостерігати за участю прочан та перебігом урочистостей в дні прощ.

Найбільшою святинею північного Волинського Полісся з незапам'ятних часів вважається чудотворна ікона Божої Матері Куп'ятицької. Свою назву отримала від села Куп'ятичі, що за 7 км на схід від міста Пинська. Розташоване село на березі річки Ясельди, лівої притоки Прип'яті і протягом семи століть своєю чудотворною іконою притягує до себе тисячі прочан.

Образ Богородиці Куп'ятицької з'явився 1180 року в яскравому світлі в лісі на дереві молодій пастушці Ганні. Дівчина робила кількаразові спроби віднести святиню додому, але Хрест з Образом повертався на місце з'явлення. На тому місці було побудовано дерев'яну церкву в ім'я Пресвятої Богородиці. Храм знищили татари, а хрест з іконою загубилися. Вдруге з'явився образ подорожньому Якимі. Він побачив яскраве світло, що виходило з землі і там знайшов втрачену святиню.

На місці спаленого храму 1629 року було побудовано новий храм, а при ньому засновано Введенський чоловічий монастир, фундатором якого був Каштелян Новогрудський Василь Копець. При монастирському храмі був престіл Св. Миколая, в пам'ять про спасення жителів села від морової язви, і кожного року 22 травня на свято Святителя Миколая відбувається хресний хід, під час якого згадують цю важливу подію.

Український шляхтич Василь Копець із роду Войнів відписав монастирю дві волоки землі з селянами в Куп'ятичах та дві за річкою Ясельдою в селі Волька.

1659 року княгиня Марія Радзивіл, дочка Молдавського господаря заповіла тисячу злотих на негаснучу лампаду перед чудотворною іконою Богоматері.

1722 року бенедиктини з Городищенського римо-католицького монастиря захопили Куп'ятицьку обитель і деякий час володіли православною святинею. Незабаром їх було вигнано з обителі, але 1743 року вони оволоділи Куп'ятицьким монастирем, який перебував в їх руках до 1795 року.

По захопленню обителі римо-католиками православні ченці з чудотворним образом відійшли до Києва, помістили ікону в соборі Св. Софії. Нині в парафіяльному храмі Св. Миколая зберігається копія чудотворного образу Куп'ятицької Божої Матері.

Впродовж віків тисячі прочан ішли до Куп'ятицької святині, щоб поклонитись і помолитись чудотворному образу, відчутти на собі його благодатну силу, оздоровитись духовно і фізично.

Усі чудеса від образу описані у віршах, що їх писали прочани на стіні біля святині, зібрав і записав 1644 року ієромонах Іларіон Денисович (Кально-фойський).

Під час своєї чергової наукової подорожі до Пинська в серпні 1998 року, відвідав я Куп'ятичі, щоб оглянути все те, що ширилося від колишньої святині.

На місці, де пастушці Ганні з'явилася чудотворна ікона, вибилось і джерело з цілющою водою. «Кожного року, – розповідала мені 73-ох річна жителька села Віра Гук, –

в день Введення Богородиці приходили тисячі людей до цього святого місця. Безбожна влада на місці джерела викопала широку яму, для смітника, зрізала хреста, понищила всі ознаки святощів Куп'ятицької святині. Здавалося джерело перестало витікати на віки. проте попри всі старання атеїстів-комуністів щороку в ніч перед 28 листопада вся яма заповнюється кришталево-чистою водою...

Цю воду беруть з собою прочани, які в той день масово прибувають з усіх сторін Пинщини.

Про ще одну велику святиню нашої землі чудотворний образ «Воремельський хрест». Відомий дослідник Волині другої половини ХІХ століття отець Аполоній Сендульський у «Волинських єпархіальних відомостях», 1878, ч. 13, с. 513-533, писав так:

На тому місці в Боремлі, де тепер стоїть палац Чацького, колись було житло попередніх православних власників містечка, а біля нього знаходилась православна церква і в цій церкві з давніх часів славилась благодатними діями ікона Спасителя, на якій він зображений несучим хреста і знеможений під його вагою у високому значенні того. Окрім головного хреста, якого несе Спаситель на плечах, на всій цій іконі безліч ще хрестів (33), зображені як би його тіні...

Образ цей був в числі намісних ікон тої церкви. Нові власники Боремля Чацькі на початку ХVІІІ ст. наказали розломити храм, а все майно перенести в другий, який знаходився на передмісті містечка. Туди ж перенесено й ікону Спасителя.

Чудотворний образ знову з'явився на місці розламаной церкви, тому граф Чацький 1773 року поставив тут кам'яний пам'ятник, а вверсі його статую сюжету чудотворного образу. Сам образ знаходився в костелі, який було пізніше, з упадком Польщі 1795 року, пересвячено в православний храм Св. Троїці.

У час будівництва комуністами «земного раю» місцеві атеїсти розламали храм Св. Троїці, розбили статую Спасителя під хрестом, яку поставив граф Чацький, сама ж чудотворна ікона була врятована парафіяльним священиком Лонгвином Божовським, приміщена в храмі Св. Юрія, на давньому кладовищі в західній частині Боремля. З дозволу теперішнього настоятеля храму отця Володимира Парфенюка мав я змогу оглянути чудотворний образ «Христос під Хрестом» та його копію, виготовлену в 1930 роках в Почаївській Лаврі. Оригінал перебуває в спеціальному кіюті і знаходиться праворуч перед вівтарем. Ікона дуже давня і за моїми висновками належить до ХІІІ-ХVІ ст.

Впродовж багатьох століть до Боремля приходять прочани з Волині, Галичини, Забужжя, щоб помолитися Господу перед «Боремельським Хрестом», напитися з його невичерпаного джерела Божої благодаті.

Село Гільча, що по дорозі Здолбунів–Остріг здавна відоме своїм відпустовим місцем-гротом з джерельною цілющою водою з чудотворним образом Святителя Миколая. Грот має вигляд арки, складений з тесаного каменю, вхід до нього зачиняється металевими ґратами.

Всередині образ Св. Миколая дуже давнього походження. Ікона вирізана на дереві. Святитель з піднятою рукою для благословення. З одної сторони напис «Святитель Миколай», з другої «Отець Наш». Сам образ з XV ст. був власністю князів Острозьких. Після його оновлення ця відома княжа родина побудувала капличку, пізніше у другій половині XVIII ст. чудотворний образ перенесли до гроту, де святиня перебуває й дотепер.

Це відпустове місце в Гільчі завжди славалося масовими прощами, особливо 22 травня, коли на свято літнього Миколая до гроту, щоб помолитися перед чудотворним образом, напитися цілющої води приходили десятки тисяч людей. Про одну з таких прощ знаходимо запис в журналі «Церква і нарід», Крем'янець, 1938, ч. II, с. 477.

У день Св. Миколая 22 травня, який цього року припав на неділю, традиційний відпуст у гроті Св. Миколая біля с. Гільча на Здолбунівщині відбувся особливо величаво. Тисячні маси народу зібралися на свято, до Св. образів у гроті, відомих і святошанованих в народі з XVII віку.

Після закінчення церковних урочистостей до народу промовляв присутній на відпусті посол Степан Скрипник. Тисячні маси у скупченні та повазі слухали його промову, в якій кликав нарід держатися релігійного світогляду предків та народних релігійних звичаїв і традицій, необхідних для морального здоров'я народу.

Біля чудотворного образу Св. Миколая в Гільчі відомо багато зцілень немічних і хворих, прочани тут завжди набиралися віри й дюбови до Бога і ближнього, знаходили – хліб життя.

Ще одне відпустове місце пов'язано впродовж чотирьох віків з чудотворною іконою Святителя Миколая. Це – село Вербка за 4 км північніше міста Ковель. Тут на одному з острівців серед заплавів річки Турії князі Сангушки в XVI ст. заснували монастир Св. Троїці, який пізніше став власністю московського втікача князя Андрія Курбського. Цей князь дарував обителі не тільки фундуші з землею і грошми, а й святі образи, які привіз з собою. Монастир був йому особливо дорогий і по смерті князь, згідно заповіту, знайшов під підлогою монастирського храму вічний спочинок.

У монастирському і пізніше помонастирському храмі знаходився чудотворний образ Святителя Миколая, який притягав до себе у відпустові дні 22 травня та свято Св. Троїці тисячі прочан з Ковельського Полісся і вважався найбільшою святиною північно-західного Полісся.

Уже у візитації Вербського парафіяльного храму Св. Троїці 20 лютого 1760 року записано: «... Образ Св. Миколая давнього живопису... Достові-

рені люди розповідають, що цей образ існує тут біля 200 років і славиться чудесами, які, між іншим, ніде не записані».

З візитації видно, що ікону Св. Миколая поставлено у Вербській церкві біля 1560 року. На думку багатьох вчених і, найперше, Миколи Іванишева, автора монументальної праці «Життя князя Андрія Курбського в Литві і на Волині», цей образ візантійського походження «принесли московські пришельці...».

За переказами, записаними отцем Ананієм Теодоровичом і опублікованими в «Літописі Волині», Вінніпег, 1958, ч. 4, с. 30-34, ця чудотворна ікона має таке походження: «... образ привіз з Московщини князь Андрій Курбський і подарував його монастиреві...».

Ікона написана на дощці в суто візантійському стилі, на поч. XX ст. вбрана в масивну ковану срібну ризу, знаходилась у церкві в долішньому ряді іконостасу з правого боку. Без сумніву, що святині торкався пензель нашого пророка поета, художника Тараса Шевченка восени 1846 року, коли він разом з Миколою Іванишевим перебував у Вербці: «Оглядаючи і замальовуючи місця, пов'язані з князем Андрієм Курбським на монастирському острові – знаходимо в науковій розвідці Володимира Рожка «Волинські ікони Тараса Шевченка», журнал «Віра», США, 1996, ч. 2, с. 14-15, –

Тарас Шевченко не міг не звернути уваги на давній образ Св. Миколая в парафіяльному храмі. Від кількасотрічного зберігання ікони в храмі серед постійної сироти, яка, між іншим, панує і нині на монастирському острові, в святого Угодника, зображеного на ній, з часом зітерлася фарба на руках...

і Тарас Шевченко домалював руку Св. Угоднику Миколаю на давньому чудотворному образі.

1900 року на місці помонастирського храму було побудовано новий, величавий дерев'яний, один з найбільших на Ковельщині. До парафії, oprіч Вербки, тоді належали ще й села: Дубова, Бахів, Колодниця, а поруч храму знаходились довгі дерев'яні бараки для прочан (Держархів Волинської області, ф. 35, оп. 5, спр. 248, арк. 51).

У роки Першої світової війни всі церковні речі вивезено москалями до Курська, звідки вони вже ніколи не повернулися до Вербського храму, саму чудотворну ікону врятував отець-настоятель Олександр Балицький. Вона знаходилась в селі деще не далеко Житомира. 1924 року чудотворний образ по ремонту храму Св. Троїці помістили на попереднє місце в святині.

У вищезгаданих спогах отця Ананія Теодоровича про це шановане серед прочан відпустове місце на Ковельському Поліссі знаходимо такі рядки: «Вже зрання напередодні свята валки людей напливали до села і розташувались по хатах і стодолах та в двох величезних бараках на острові біля церкви, спеціально збудованих для богомольців».

Під час боїв за Ковель 1944 року храм згорів. На разі, про долю Чудотворного образу нічого не відомо, проте в автора цієї розвідки, після кількох зустрічей з старожилами села Вербка, склалося тверде переконання, що святиня вціліла разом з іншими церковними речами, які перебувають в приватному збереженні. І зовсім я не буду здивований, коли одного дня чудотворний

образ Св. Миколая, до якого впродовж віків ішли за допомогою тисячі вірних і якого торкався пензель Тараса Шевченка, з'явиться в новозбудованому храмі на островку, де нині лише дерев'яний хрест, нещодавно поставлений вірними, нагадує про монастир і його велику святиню.

У кінці 1920-30 років, коли західна Волинь перебувала під окупацією Поверсальської Польщі, за 12 км південніше містечка Клевань сталося чудо на Білівських хуторах. У місцевої селянки Степаниди 10 квітня 1927 року обновились Ікона Божої Матері. Історія того образу особлива. Степаниді подарував святиню її батько Йосип, який знайшов ікону під час московсько-турецької війни наприкінці XIX століття в одному з болгарських міст. Образ валявся на вулиці серед руїн і Йосип його забрав та приніс в рідне село Білівські Хутори. Ікону назвали «Відшукання загинувших».

З оновленням святого образу до хати Степаниди приходили сотні, тисячі прочан, які йшли помолитись перед святинею. Біля ікони відбувалися зцілення немічних, прозріння сліпих на очі і душі.

На місці хати Степаниди було побудовано храм, а 1932 року засновано монастир. Його ігуменом був архімандрит Мілітон, який розбудував обитель, насадив сад, розвів пасіку. Обитель процвітала аж до смерті отця Мілітона 1942 року. Його могила поруч монастирського храму в час червоної атеїстичної вандей була осквернена комуністами, монастирські приміщення передані школі, а храм зачинений.

Автор багато працював з документами Волинської духовної консисторії в м. Крем'янци 1920-1939 років, які зберігаються в Тернопільському обласному архіві» (ф. 148, оп. 1-5).

Серед тих документів багато присвячених оновлень іконі на Білівських Хуторах. зберігаються маршрути хресних ходів до Почаєва і з Лаври і майже всі вони проходили через Білівські Хутори. У приповідних записках до маршрутів Волинське духовенство рекомендувало керівникам хресних ходів обов'язково відвідати Білівські Хутори – це важливе відпустове місце, яке в 1920-30 роках відвідали з молитвою і пошаною десятки тисяч волинян, холмщаків, поліщуків.

Наша свята Волинська земля в усі віки славилася своїми відпустовими місцями з чудотворними іконами Божими, біля яких тисячі прочан знаходили глибоку віру, духовні й фізичні зцілення, зачерпали в свої спрагли душі цілющі скарби Божої благодаті і любові. □

Григорій Дем'ян

Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА. Нарис історії та фолклористики (Частина 5)

Світлій пам'яті
Головного Командира УПА
генерал-хорунжого Тараса
Чупринки присвячується.

3. Участь дітей та юнацтва

Однією з найхарактерніших рис усього національно-визвольного руху ОУН, УПА та СКВ була надзвичайно велика участь у ньому українського юнацтва і часто навіть дітей. Не стала винятком і Гуцульщина. Швидше навпаки. Таких прикладів тут багато, на жаль, вони, як і багато іншого фактажу, ще лише чекають своїх збирачів і дослідників. Неодноразово згадуваний і цитований вище історик Лев Шанковський, який мав під руками велику кількість звітів та інших документальних матеріалів українського націоналістичного підпілля, мав повну підставу говорити: «Збройна боротьба ОУН-УПА була ділом молоді і молодь від 17-24 року життя, головним чином, виповнювала відділи УПА й клітини підпілля. Людей старших було мало: коли вони були, це були головні старі члени Організації. Про молодь Станиславівщини можна сказати, що в роки Другої світової війни вона в 80% мобілізувала себе до УПА, до збройного підпілля ОУН».²³⁹

До сказаного треба додати, що українські юнаки та дівчата на Гуцульщині вступали до лав УПА та збройного підпілля ОУН не лише в початковий період розгортання масового повстанського руху. Багато таких прикладів є і з останніх років цієї боротьби. Часто молодші брати та сестри приходили на зміну старшим, які гинули на Полях Слави. Раннє усвідомлення потреби кожного брати участь у найвеличнішій національній справі здобуття волі України було настільки могутнім, що до руху цілком за власним бажанням та ініціативою приєднувалися навіть підлітки і діти. Провідникам ОУН і командирам УПА та СКВ необхідно було виявляти неабияку винахідливість і педагогічний такт, щоб переконати такого неповнолітнього добровольця ще якийсь час пожити вдома та набратися сил.

У загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах учні й студенти часто самочинно створювали підпільні організації. Хоча за рішенням Проводу ОУН, продиктованим турботою про максимальне збереження молодих патріотичних сил від арештів та ув'язнень, Юнацька сітка з кінця 1944

року вважалася розпущеною, у різних місцевостях Гуцульщини, як і інших регіонів, з ініціативи особливо активних послідовників Степана Бандери виникали групи й невеликі організації, які в усьому діяли тими ж випробуваними методами, що й їхні попередники. Молодь добувала зброю, вчилася досконало володіти нею, захоплено читала, сприймаючи розумом і серцем підпільні видання ОУН і УПА, сама прагнула збагачувати таку літературу своїми невеликими працями, насамперед летючками, спрямованими проти російсько-більшевицьких окупантів та їхніх коляборантів.

Осередок такого типу виник 1949 року й у Нижньому Березові, тепер Косівського району на Івано-Франківщині. Щасливий випадок допоміг національно свідомим країнам молодих патріотів зберегти до нашого часу, і то в доброму стані, світліну названої групи Юнацтва ОУН. На ній бачимо Петра Арсенича-«Зарубу», Ярослава Геника, Михайла Геника, Івана Ільницького, Степана Геника, Івана Геника та Василя Арсенича. Своє головне завдання юнаки бачили в тому, щоб не дати московсько-більшевицькій тоталітарній системі пропаганди й одурманюючої та спотвореної освіти сіяти в душі українців ганебну отруту зневіри, безбатченківства й колябораціонізму. Саме в такому напрямку працював і Нижньоберезівський осередок Юнацтва ОУН. Поряд з індивідуальними розмовами, добре налагодженою системою передавання та читання підпільної літератури ОУН та УПА юнаки друкували й поширювали націоналістичні летючки, вивчали самі й передавали іншим незнищенню духову зброю українців – повстанські пісні тощо.²⁴⁰

Цілком очевидно, що наведений приклад не був самотнім на Гуцульщині, у тому числі й у її буковинській та закарпатській частинах.

І подібна діяльність не припинялася практично до відновлення національної незалежності України. У березні 1949 року між середньошкільниками Коломиї поширювалася летючка такого змісту:

Український Народе!

До Вас звертаються укр[аїнські] повстанці з попередженням.

Настав час розплати московській комуні. Скоро будемо платити ворогам за їхнє знущання над нашим народом. Вбивайте катів московської комуні. Скоро настане третя світова війна, яка щент знищить московську жebroту. Кайтесь, кати-людоді!

Український Народе, для Тебе настане весела хвилина. Почне сіяти сонце щастя і свободи, но свободи святої правди і віри.

Бийте сталінських агентів, жидівських підлабузників! Настає хвиля щастя. Ми терпім, но скоро терпінню буде кінець. Війна незадовго!

Готуйтеся. Смерть комуні!

Слава Україні!

На примірнику рукописної летючки, який потрапив до збройного підпілля ОУН, були дві відбитки круглої печатки з тризубом, над ним – абрєвіатура «ПОУС».²⁴¹

Ще в серпні 1945 року газета «Шлях Перемоги», що активно й систематично поширювалася повстанцями та підпільниками ОУН на Гуцульщині та навколишніх землях, опублікувала звернення:

Українські Діти!

Ви свідки запеклої боротьби Українського Народу за волю. Історія нашої боротьби записала славні приклади дитячого героїства і посвяти. Навіть українські діти допомагали і допомагають українським повстанцям, не зраджують ворогам тасмниць. Виростаєте на чесних і вартісних громадян. Цього жадає від Вас Україна.²⁴²

Були також численні летючки-заклики до дітей та молоді. І вони не пропадали марно. Близькі й зрозумілі цьому поколінню ідеї не лише на весь вік залишалися в його свідомості, а викликали непереможне прагнення до таких же активних дій, які вони бачили практично майже кожного дня в житті старших братів і сестер, батьків і матерів, сусідів і сусідок. І прикладів на підтвердження цього залишилося безліч. Їх неважко знайти в кожному гуцульському селі.

У Нижньому Березові, що тепер належить до Косівського району, 30 липня 1947 року за розповсюдження летючок був схоплений Михайло Драгомирецький. Юнак, а мав він тоді 17 років, витримав важкі допити з побоями та катуванням, до яких систематично вдавався московсько-большевицький найманець і вислужник – слідчий МГБ лейтенант Андрущенко. Через півтора місяця хлопчину було засуджено на 10 років таборів і 5 років позбавлення прав. Згадуваний вище дослідник Михайло Томашук уточнює, що перед тим, 7 серпня 1945 року, в селі Лючі загинув його старший брат Антін – кулеметник сотні «Мороза». За незалежність і соборність України боровся й поліг також на один рік молодший від Антона середущий брат Йосип Драгомирецький. Він упав на Полі Слави в легендарному Чорному Лісі 1948 року.²⁴³

Чотирнадцятирічним юнаком перейшов до збройного підпілля ОУН Юрій Паєвський-«Жук», син Дениса й Олександри Паєвських (про О. Паєвську-«Орисю», дівоче прізвище – Томич, див. у матеріялі за 8 квітня 1953 року в другому розділі цієї праці). Фактично цей юнак походив із східноукраїнських земель. Народився 19 січня 1936 року в місті Володимирі-Волинському. Виховувався на рідній Волині, а відтак – на Гуцульщині. Його батька – Миколу Паєвського – який був вихідцем з українських земель, що на схід від Збруча, московські окупанти арештували. У підпіллі Юрій Паєвський оволодів не лише стрілецькою зброєю, але й роботою на друкарській машинці. Працював у Косівському районному осередку пропаганди ОУН. Участь у збройному підпіллі ОУН брав до 23 червня 1952 року, коли був підступно схоплений провокаторами, які видавали себе за працівників СБ ОУН. Засуджений більшовиками на 25 років ув'язнення.²⁴⁴

На бойківсько-гуцульському порубіжжі брав участь у повстанському русі такий самий підліток Степан Гах. Його талановита розповідь настільки вдало відтворює настрої українського юнацтва того часу, що без неї цей нарис дуже багато втратив би, тому наводжу її значну частину дослівно.

«Найбільший» повстанець

Народився я в селі Хриплині біля Івано-Франківська. Із малих літ я був добре освідомлений з нашими прагненнями до незалежності, тому що вся моя родина з тим була пов'язана.

І коли почала «Просвіта» давати вистави, я грав дитячі ролі. І в зв'язку із тим я був добре ознайомлений із боротьбою наших друзів на Східній Україні. Знав ду-

же добре Петлюрівщину. Знав я про ці голодомори. Це все було пов'язано із цими виставами.

І від мене не таїлися ці хлопці, які грали вистави, члени аматорського гуртка, члени «Просвіти». Я знав, що готувиться відхід у Карпати. Я просився також, щоб і мене взяли з собою.

Ну, спочатку мені там доручали виконувати деякі роботи. Переганяти телята в Чорний Ліс, де проходив військовий вишкіл. А потім ми збирали зброю, патрони збирали, що лишилися від німецьких вояків.

Але коли прийшла пора йти вже в Чорний Ліс, то тоді мені сказали: «Завтра наші хлопці відходять, але ти з ними не підеш. Поїдеш на підводі з чоловіком, який буде везти продукти і матеріали для наших санітарів».

Я сів з господарем ранком, так в годині шостій, на підводу і так ніби ми їдемо із млина, мішки з мукою, а під ними багато чого іншого було. Харчі, навіть зброя була. Так ми добралися до Чорного Лісу.

Нас зустрів сотенний «Шрам» зі своїми друзями, з чотовими. І особливо він зацікавився мною, бо йому сказали, що прибув «найбільший» повстанець. І коли я прийшов, він так на мене подивився й говорить: «Ну, як же ти прийшов сюди? Тебе мама відпустила, чи ти втік?». Ну, я йому почав пояснювати, що трохи мама не хотіла відпускати мене, але потім погодилася з тим. Я їй поцілував руку і тата поцілував, і пішов».

Він так подивився на мене та й говорить: «Трошки ти ще замалий. Але сьогодні ти переночуй ніч тут у нас, у таборі. Ранком з підводою вернешся додому, а через деякий час, як підростеш, ти знову вернешся до нас, бо боротьба тільки починається».

Ну, мені соромно було повертатися додому, бо я декому похвалився, що я йду в Українську Повстанську Армію. І щоб його якось упросити, я почав писати вірш... Ось текст його:

Прийміть мене, друже,
прийміть мене, батьку!
У відділ повстанський прийміть!
Я в бій піду сміло
катам ненависним
за Нашу Батьківщину мстить.

Прийміть! Не вагайтесь:
я вже не маленький,
п'ятнадцять вже років минає.
Кріс тяжкий удержу
у руках я кріпко,
хоть кріса у мене немає.

Зате взяв я страшнішу зброю –
ненависть до орди чужої.
Прийміть мене, друже!
Прийміть мене, батьку,
у відділ повстанський з собою!

Ранком я цього вірша переписав чистіше трошки, бо то було вечером. У лісі темно. Я попри палець більше писав.

І ось мої друзі взяли того вірша й пішли до «Шрама». А я так з ним був у трошки ближчих стосунках, тому що він з мого села. Його правдиве ім'я і прізвище Степан Бурдин.

Коли йому показали того вірша, він прочитав і сказав мене привести. Коли я прийшов, став перед ним, витягнувся на струнко, підняв плечі так догори, щоб показатися вищим. Він перше мене поспитав: «Ти сам писав цього вірша?». Кажу: «Так, сам писав». «Ну,— говорить,— добре». Поплескав мене по плечу і каже: «Опусти плечі, я й так бачу, що ти великий».

Хлопці засміялися кругом, а він говорить: «Чого смієтесь? Оцей вірш якраз показав його велич. Так що прийдеться мені, мабуть, тебе оставити». Подарував мені авторучку і говорить: «Пиши, що зможеш, що тобі серце підкаже. Воно колись пригодиться. Пиши як зможеш. Будуть люди, які опрацюють, оброблять це».

І я почав писати. Ну, про все я багато вам не буду розказувати. Але ще один епізод маю охоту вам розказати.

Значить, він мене прийняв у свою сотню. Псевдо в мене було «Чорнота», так само, як у нашого іншого повстанця, він помер. І часом жартували. Він був «Великий Чорнота», а я — «Малий Чорнота».

І ось ми готовимося виходити з Чорного Лісу в Карпати. Я описав нашу подорож у вірші приблизно так, як воно виглядало. Ось ці слова:

Ми лишали Чорний Ліс,
шлях в Карпати простелився.
Щоби легше нести кріс,
я на возі примостився.

— Ти що, з мамою прийшов? —
їздовий мене питає.
— Чому з мамою? Я сам.
— Може мами ти не маєш?

Це розсердило мене,
Я зліз з воза, машерую.
— Ну, сідай, сідай уже,
я лиш так сказав, жартую.

Та на воза я не сів,
йшов як інші, утомився.
Біля мене сотник «Шрам»
на хвилину зупинився.

— А куда ж ти, хлопче, йдеш?
Вдома маму як покинув?
— Друже сотнику,
я йду битись за Україну.

— Ну й сміливий! Ну й грізний! —
мене сотник вихваляє, —
вороги тебе побачуть
та й без бою повтікають.

Розсміялися стрільці,
аж луна пішла над лісом.
Я йшов мовчки, але гордо –
на плечах із справжнім крісом.

Так ми дійшли до села Бугрівки Богородчанського району. Проминули село Бугрівку. Між селами Яблінка і Бугрівка ми вийшли на передову ворожу лінію. По нас відкрили страшний, шалений, ураганний кулеметний вогонь. Большевики. Крім того, відкрили вогонь із мінометів.

Ми спочатку думали, що це угорці, що це мадяри. Ми не мали від угорців ніякого страху, бо ми в різних боях їх завсіди перемагали. І я побіг наперед, як розвідник. Я був зачислений до розвідки. Мав узнати, що і хто там, з ким бій іде. Але коли від мінометних стрілен почало підкидати догори підводи, колеса й коні, почувши большевицьке «уря», а там далі гул танків, то зрозуміли...²⁴⁵

Так почалося повстанське життя юнака-патріота. І таких на Гуцульщині було багато.

Підлітком вступив до збройного підпілля ОУН Іван Бойчук-«Бонтель», с. Михайла, із Жайого, народився 1931 року. Відзначився в боях та сутичках з ворогом. Загинув 1949 року під Говерлою. Те саме треба сказати й про його одноплітча Федора Боднарука, с. Юрія, з села Криворівні, тепер Верховинського району, який по-геройськи поліг на Полі Слави 8 листопада 1948 року. Ще молодшим приєднався до українських повстанців Юрій Будзинович-«Юрчик», с. Федора, народився 1932 року в селі Бистриця. Став досвідченим і відважним підпільником, не один раз виконував відповідальні доручення як розвідник і боївар. Загинув у боротьбі з московськими емгебістами 1952 року на терені тодішнього Ворохтянського району Станіславівської області. А Олекса Морощук, с. Дмитра, практично ще дитиною опинився в збройному підпіллі ОУН. Народився він 1934 року в селі Голови, тепер Верховинського району Івано-Франківської області. Сміливо й відважно діяв як зв'язковий і розвідник, дуже кмітливо обминав ворожі пастки, встиг взяти участь і в збройних сутичках. Поліг у рідному селі 27 серпня 1947 року.²⁴⁶

Далеко не всім тим, хто бажав вступити до відділів УПА та СКВ це вдавалося. Зате українське юнацтво, яке залишалося на легальному становищі, масово й переважно з власної ініціативи всіма доступними йому методами вело боротьбу проти окупантів, без найменших вагань допомагало повстанцям і підпільникам.

Надрайонний Провідник ОУН Надвірнянщини Вацаба-«Варнак» у своєму звіті за четвертий квартал 1948 року не випадково відзначав: «Сільська молодь до революційного руху ставиться прихильно, а в деяких місцевостях навіть віддано. Молоді хлопці допомагають підпільникам в організуванні харчів, вірно, не раз з бараженням, подають розвідку про рухи оперативних боївків, а часто й чинно беруть участь у боротьбі з окупантом. Розповсюдження листівок, то майже тільки і проводиться легальною молоддю».²⁴⁷

У всіх загальноосвітніх середніх школах, педагогічному училищі, технікумі та деяких семирічках міста Коломиї учнівська молодь протягом 25-30 жовтня 1946 року понищила большевицькі стінні газети, портрети кремлівських червоних можновладців, лозунги та інші атрибути.²⁴⁸

Українське юнацтво міст і сіл Гуцульщини жагуче переймало від своїх батьків та старших братів і сестер, від інших крайн-патріотів безсмертні ідеали боротьби за волю і протягом наступних років намагалося робити свій посильний внесок у їх реалізацію.

4. Масова жертвовність і героїзм гуцулів

На час написання цього нарису кількість зібраних матеріалів про участь гуцулів у національно-визвольному русі ОУН, УПА та СКВ була недостатньою, а про повноту інформації ще довго не можна буде говорити, отже й застосовувати статистичні методи порівняння неможливо. Та все-таки на основі того, що досі зібрав від місцевих осередків Всеукраїнського Братства ОУН-УПА Карпатського Краю його секретар Степан Гах з Івано-Франківська, можна деякі числа назвати. Вони допоможуть краще усвідомити як саму велич національного подвигу, так і небувалу жертвовність патріотів кожного села й містечка краю, звичайно, ще далеко не в усій повноті. Та й то лише із сучасних адміністративних районів Івано-Франківщини, а буковинська та закарпатська частини Гуцульщини, на жаль, не мають і того. Райони, містечка й села, що до них тепер належать, подаються в алфавітному порядку, а навпроти кожного з них вказується кількість мешканців, які в 1940-1950 роках полягли в боях, чи були вбиті за іншої ситуації окупантами або ж закатовані ними в тюрмах і таборах. На жаль, відомості про останніх зібрано і враховано тут лише з частини сіл і містечок.

Верховинський (Жаб'ївський) район

Бережниця – 2, Берестечко – 13, Бистрець – 30, Білоберезка – 2, Буковець – 1, Верхній Ясенів – 63, Верховина (Жаб'є) – 43, Голови – 4, Грабовець – 1, Гринява – 6, Довге Поле – 5, Замагорів – 6, Зелена – 5, Ільці – 37, Красник – 39, Краснолів – 11, Кривець – 1, Криворівня – 12, Кривопілля – 21, Перехресне – 4, Підкострича – 4, Пушкари – 2, Стебний – 12, Устеріки – 13, Ходак – 1, Яблуниця – 1, Ясенів – 37 полеглих.²⁴⁹

Коломийський район

Акрешори – 6, Баб'янка – 10, Бортники – 12, Великий Ключів – 10, Виноград – 36, Воскресінці – 35, Ганів – 5, Гвіздець – 6, Гостів – 49, Грушів – 9, Дебеславці – 4, Добротів – 9, Жукотин – 6, Іванівці – 11, Іспас – 70, Іспас Долішній – 35, Кайданці – 11, Княздвір – 4, Ковалівка – 14, Корнич – 20, Королівка – 9, Коршів – 8, Красна – 5, Кривоброди – 9, Ланчин – 30, Лісна Слобідка – 15, Марківка – 11, Мишин – 27, Молодятин – 13, Нижня Велесниця – 9, Ніжне – 6, Ново-Марківка – 12, Отинія – 12, Перерів – 7, Печеніжин – 41, Пилипи – 19, Раківчик – 5, Рунгури – 14, Семаківці – 3, Слобідка – 14, Спас – 95, Спас Горішний – 3, Спас Долішний – 1, Струпків – 34, Томашівці – 13, Торговиця – 6, Тростянка – 11, Турка – 3, Хлібичин – 68, Черемхів – 19, Чорний Потік – 2, Шепарівці – 7 полеглих.²⁵⁰

Косівський район

Бабин – 24, Баня Березів – 15, Білоберізка – 17, Брустури-Шепіт – 58, Великий Рожин – 25, Вербовець і Старий Косів – 21, Верхній Вербіж – 5, Вижний Березів – 21, Город – 7, Калуш – 11, Кобаки – 5, Косів-Москалівка – 61, Косів (місто) – 47, Космач – 46, Кути (містечко) – 16, Лючки – 13, Малий Рожин – 6, Микитинці – 5, Нижній Березів – 51, Пістинь – 11, Річка – 14, Рожнів – 11, Розтоки – 22, Середній Березів – 57, Смодне – 18, Снідавки – 17, Соколівка – 40, Спас – 20, Старі Кути – 87, Стопчатів – 62, Текуча – 40, Тюдів – 30, Уторопи – 2, Химчин – 44, Черганівка – 3, Чорний Потік – 13, Шешори – 26, Яблунів – 14, Яворів – 62 полеглі.²⁵¹

Надвірнянський район

Бистриця – 6, Білі Ослави – 42, Волосів – 21, Ворохта – 19, Гаврилівка – 3, Гвізд – 54, Делятин – 19, Дора – 27, Заріччя – 40, Зелена – 23, Іванівці (колишнього Ланчинського району) – 8, Іванівці Надвірнянського району – 23, Камінна – 68, Красна – 84, Лісна Тарновиця – 83, Лоева – 6, Луг – 3, Микуличин – 22, Надвірна – 17, Парище – 3, Пасічна – 14, Перерісль – 64, Пнів – 17, Саджавка – 66, Середній Майдан – 5, Тарновиця – 4, Татарів – 3, Тисменичани – 62, Федьків – 9, Цуцилів – 53, Чорний Потік – 31, Ямна – 5, Яремча – 8 полеглих.²⁵²

Снятинський район

Балинці – 5, Белелуя – 5, Будилів – 4, Видинів – 4, Ганьківці – 6, Джурів – 32, Дрогасимів – 7, Живачів – 3, Жуків – 5, Заболотів – 3, Задубрівці – 4, Залуччя – 6, Іллінці – 5, Княже – 1, Красноставці – 18, Любківці – 7, Новоселиця – 4, Олешків – 4, Орелець – 7, Петрів – 11, Підвисока – 7, Попельники – 22, Прутівка – 12, Рудники – 2, Семенівка – 2, Стецева – 9, Тростянець – 15, Тужилів – 19, Тулуків – 40, Тучапи – 13 і Хотимир – 6 полеглих.²⁵³

Як уже застерігалось, це далеко не всі села й не повна кількість тих українських патріотів, які загинули в боротьбі. Ніхто досі на терені Гуцульщини не збирав відомостей про те, скільки людей тут померло від спеціально організованих російськими та німецькими окупантами голодоморів у 1942 і 1946-1947 роках. А їх же було в кожному селі й містечку далеко не одиниці. В багатьох навіть десятки й десятки. Ще більше пішло з життя внаслідок викликаної російсько-большевицькими колонізаторами в 1945-1947 роках страхітливої епідемії тифу. Її за велінням кремлівських україножерів на теренах, охоплених масовою національно-визвольною боротьбою, послідовно поширювано типовими методами бактеріологічної війни, незважаючи на те, що вона була заборонена міжнародною конвенцією. З цією метою державні підприємства СРСР випустили велику кількість застриків, що не послаблювали, а навпаки, ускладнювали перебіг хвороби і робили її практично невиліковною. Масою таких препаратів було наповнено не лише чорний ринок. Не так уже й рідко агенти репресивного колоніального апарату, що працювали в державних аптеках, також займалися їх розповсюд-

женням. Потрапляли, звичайно, такі медикаменти й до повстанців. До того ж, не лише протитифозні. Мабуть нема такого села чи містечка й міста на Гуцульщині, які б від цього не втратили ще більше людей, ніж від голоду, а може й емгебістських куль та катувань.

На доповнення до цього не можна не сказати ще про те, що між полеглими й закатованими, замореними голодом і отруєними спеціальними «мед-препаратами» є значний відсоток дівчат та жінок. І не назвати хоча б якусь частину з них було б великим упущенням. До того ж, сьогодні вже не є таємницею, що часто дівчата й жінки в екстремальних умовах, у збройній боротьбі та надзвичайно важких умовах підпілля, особливо ж на допитах і в тюрмах, у таборах і на засланні виявляли не меншу мужність і жертвовність як чоловіки. Між російсько-большевицькими слідчими та емгебістами-оперативниками було безліч таких садистів, які практикували настільки гидотні методи тортування українського жіноцтва, що їх навіть назвати тут не можна. Не кажучи вже, що емгебістами масово застосовувався шантаж матерів. Їх намагалися зламати погрозами мученицької смерті їхніх малолітніх дітей, навіть немовлят. Та й підлітків і старших часто вбивали на очах матерів. Отже, із багатьох тисяч таких гуцулок-героїнь, які гідно перенесли страждання й полягли в боротьбі, згадаймо хоча б деяких. Тим більше, що кожна з них заслуговує на окремий документальний нарис, але ще й точних відомостей навіть про час народження, не кажучи вже про багато прикладів самовідданої патріотичної праці, не зібрано.

Абрам'юк Ольга, д. Василя, друкарка Окружного Проводу ОУН Станиславівщини. Народилася 1925 року в Делятині. Загинула 10 лютого 1951 року.

Андрійчук Василина-«Ластівка», д. Андрія, із села Лоева Надвірнянського району. Харчова. Загинула 10 січня 1948 року.

Андрусак Марія-«Черемха», д. Петра, із села Воскресінці Коломийського району, станиця. Загинула 21 червня 1946 року в селі Іспас.

Вінтонишин Настя, д. Івана, розвідниця куреня «Хмари». Народилася 1896 року в селі Камінна Надвірнянського району. Закатована в нелюдський спосіб емгебістами в Станиславівській тюрмі.

Голіней Марія, д. Пантелеймона, зв'язкова. Народилася 1922 року в селі Ланчин Надвірнянського району на Станиславівщині. Загинула 29 вересня 1944 року.

Григорчук Марія-«Вишня», д. Михайла, підпільниця, зв'язкова й розвідниця. Загинула в Соколівці Косівського району, де й народилася.

Лукань Калина-«Калина», «Ч. 11», д. Дмитра, підпільниця. Народилася 1927 року в селі Кобаки Косівського району. Загинула 30 вересня 1951 року.

Микитюк Василина, д. Миколи, розвідниця УПА. Народилася в селі Заріччя Надвірнянського району. Загинула в боротьбі проти окупантів.

Мушка Ангелина, д. Василя. За працю в ОУН заарештована гестапівцями і закатована в рідному місті Надвірній у ніч із 24 на 25 листопада 1943 року.

Наливайко Василина, д. Василя, стрілець УПА. Народилася 1922 року в селі Лоева Надвірнянського району. Загинула 3 квітня 1948 року.

Нестерук Ганна-«Ростислава», д. Василя, референт пропаганди Повітового Проводу ОУН. Закатована російськими україножерами-емгебістами.

Погарюк Калина-«Калина», д. Івана, друкарка районного Проводу ОУН. Народилася 1926 року в селі Бистрець. Загинула 13 лютого 1950 року в Жаб'ївському районі на Станиславщині.

Семчук Параска-«Дарина», д. Федора, підпільниця. Народилася 1911 року в селі Кривопілля Жаб'ївського району. Загинула 20 грудня 1947 року в селі Великий Ходак того ж району на Станиславщині.

Столашук Марія-«Ягода», д. Олекси, підпільниця, санітарка УЧХ і розвідниця. Народилася 1929 року в селі Яворів Косівського району. Загинула в грудні 1949 року.

Филипчук Олена, д. Івана, зв'язкова УПА. Народилася 1905 року в селі Жаб'є (тепер Верховина). Загинула 16 грудня 1946 року там само.

Храпчук Параска-«Голубка», д. Олекси, підпільниця. Народилася 1922 року в селі Кривопілля. Загинула 1952 року в селі Бистрець Жаб'ївського району на Станиславщині.

Шкрібляк Марія, д. Івана, підпільниця, зв'язкова. Народилася 1925 року в селі Річка Косівського району. Загинула там же 11 грудня 1947 року.

Яцьків Катерина, д. Дмитра, підпільниця, станична. Народилася 1925 року в селі Устеріки Жаб'ївського району. Загинула в березні 1947 року.²⁵⁴

Лише неодноразово згадуваний подвижник повстанського краєзнавства на Івано-Франківщині Степан Гах зібрав за цей час короткі відомості про 586 таких патріоток цієї області, які погинули в боротьбі за державну самостійність і соборність України. Із них дуже великий відсоток припадає власне на Гуцульщину.

Пояснення

239. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 186.

240. Дем'ян Г. Подвижник краєзнавства: До 65-річчя Петра Арсенича // Шлях Перемоги. – 1999. – 17 березня.

241. Примірник відпису тексту цієї летючки з копією печатки зберігається в Музеї Визвольної боротьби Прикарпатського Краю. Папка № 1 (без назви та наскрізної нумерації аркушів) з матеріалами архівної колекції ОУН і УПА, знайденої в селі Воронів Рогатинського району Івано-Франківської області.

242. Літопис Української Повстанської Армії. – Том 18. – С. 76.

243. Томашук М. Березови в історії Гуцульщини. – С. 162.

244. Там само. – С. 198-202; Паєвський Ю. Названа праця.

245. Записав Г. Дем'ян 16 листопада 1999 року в м. Івано-Франківську (вул. Б. Лепкого, 46) від Степана Гаха.

246. Там само.

247. «Варнак». Звіт за IV квартал 1948 р. [Підпільний машинопис] // В. р. ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 262, папка «Гуцульщина в повстанському русі ОУН і УПА». – Арк. 16.

248. Літопис Української Повстанської Армії.– Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1982. – Том 9. – С. 457.

249. Особистий архів секретаря Всеукраїнського Братства ОУН-УПА Карпатського Краю Степана Гаха в місті Івано-Франківську (вулиця Богдана Лепкого, 46), папка «Верховинський район»).

250. Там само, папка «Коломийський район».

251. Там само, папка «Косівський район».

252. Особистий архів секретаря Всеукраїнського Братства ОУН-УПА Карпатського Краю Степана Гаха, папка «Надвірнянський район».

253. Там само, папка «Снятинський район».

254. Особистий архів секретаря Всеукраїнського Братства ОУН-УПА Карпатського Краю Степана Гаха, папки «Верховинський район», «Косівський район», «Надвірнянський район».

(Далі буде)

Поетові сходні

Микола Василенко – з молодшої генерації поетів 40-х років, які з політичних мотивів по війні були репресовані і відбували ув'язнення в сумнозвісних сталінських таборах посиленого режиму і які найбільше усвідомлювали ерозію духовних устоїв народу, культ сили й соціальну несправедливість. За колючим дротом формувався їхній неординарний світогляд, естетичний смак і погляд на поезію як на засіб самовираження і самопожертви. Їхня поетична творчість, збережена ціною ризику, співзвучна патосу наших днів, вона працює на перебудову наших душ, утверджує оптимізм і віру в незнищенність народного духу...

Так висловився про свого союзника, згодом щирого побратима Григорій Кочур, відомий перекладач, літературознавець, поліглот, лауреат літературних премій – Державної Шевченківської, імени Максима Рильського – дійсний член НТШ, відзначений за плідну працю на літературній ниві медаллю ім. Михайла Грушевського.

До свого 75-річчя від дня народження Микола Василенко підійшов гідно пошанований у рідному краї, бо вже давно став «найпомітнішою постаттю на сучасному поетичному обрії Херсонщини» (Іван Немченко). У 1996 році видано окремою книжкою бібліографічний довідник «Микола Василенко. Літературні розвідки, бібліографічні нариси» (із серії «Літературно-краєзнавчі студії», м. Херсон). Творчий доробок вагомий. Багато опубліковано, а ще більше чекає свого часу для оприлюднення.

Кажемо «давно», маючи на увазі часи нашого самостійницького державного становлення. Бо в тодішній «страні советов» прокласти стежину на Парнас людині, наділеній Богом мистецьким хистом, було нелегко. Потрібні сходні – поміст для переходу на судно, що пливе рікою, наповненою священною водою з джерела Гіппокрени, повз високий Парнас, де біля чистих вод Кастальського плеса Апполон водить танки з дев'ятьма музами: Калліпою, Естерпою, Ерато, Мельпоменою, Талією, Терпсіхорою, Кліо, Уранією, Пілігримією...

Багатий вибір муз для творчої натури! Та хто подасть оті сходні? Сумнозвісна партія большевиків? «Партайгеноссе» із повсюдних парткомів? Урядники із різних «творчих спілок»?

Чи зміг би покористуватися отим поет-початківець у зросійщеному Херсоні? Можливо хтось із учителів радив юнакові-школяреві Миколі Василенку, коли той уперше в місцевій газеті «завіршував»? Та війна, Друга світова, підставила юнакові інші сходні... «Остарбайтерство», служба в армії «прапороносців – визволителів Європи», тривале перебування за межами України й принагідне знайомство із творами письменників, імена яких замовчувались або таврувались «зрадниками народу», а насправді були мистцями-патріотами, накінець Європа зблизка... привели Миколу Василенка до «усвідомлення ерозії духовних устоїв народу», звідси – до протистояння, до пошуків правди, справедливості.

Де, за якими сибірами схована
Правда ясна?
Може, на лобному місці скатована
Катом вона?

Ні, я не вірю. Правда незборена,
Смерти не зна.
Прийде ще, прийде струнка і розкована,
Прийде вона!

(«Де правда?»)

Звичайно, на формування світогляду вплив мали передусім твори його земляків, зокрема Володимира Винниченка, Євгена Маланюка, Миколи Куліша, Яра Славутича... Нарешті, культ сили та соціальна несправедливість, віч-на-віч із якою довелося стикнутися після демобілізації, фільтраційний млинок різних «СМЕРШів» для чистки від «неугодних ворожеских елементів» і... доля «зека таборів посиленого режиму» в «заповіднику імені Лаврентія Берії»...

Отакі «сходні» поетові.

Микола Василенко про свої будні в ув'язненні розповів у спогаді під заголовком «Парнас у Заполяр'ї» («Літопис Голготи України», т. 1, 1993 рік; альманах «Зона», ч. 2, 1992 рік). Коротко (але щиро) переповідає про свої «поетичні» університети в колі друзів-союзників. «Хрещеним батьком» він називає нині покійного Григорія Кочура, поета-перекладача, літературознавця, з яким доля звела його за Північним бігуном (Полярним колом) у роках 1949-1954.

Для нормального спілкування умов не було. Вічні «досвітні етапи», вимарші на «робочі об'єкти», посилений режим у зоні ОЛПу («отдельного лагерного пункта»), нелюдське поводження наглядачів (табірних «вертухаїв»), важка фізична праця, недоїдання, звідси – фізичне виснаження...

А хто там, хто в тюремному лахмітті
Досвітніми етапами іде?..
У нього ноги ранами покриті
І стомлене обличчя молоде.

(«Досвітні етапи», 1949 р.)

Оті «хто» були Григорій Кочур, Дмитро Паламарчук, Микола Сарма-Соколовський, Іван Савич, Андрій Хоменко (Химко), Іван Микульський, Іван Гришин-Гришук, Юрій Лісняк, Михайло Хорунжий, три «Богдани Петровичі» – Бартків, Олесюк, Феник – земляки, побратими-союзники, «табірні літератори»... А ще Григорій Полянкер – жидівський письменник, поет Василь Супрун – білорус, Рауль Кобідзе – грузин, Гасан Ахвердієв – з Азербайджану...

Отакі «сузір'я» шанувальників муз Евтерпи, Калліопи, Клію, не кажу вже про досить талановитого драматичного актора-«березільця» Петра Борисовського, що на цьому ж другому ОЛПі МІНЛАГу зібрав чималу трупу майстрів сцени, поклонників Мельпомени і Талії. Жили мистецтвом, марили надією таки колись вибратись із того задріття на волю, на рідну землю.

Важко було? Звичайно! Не те слово тут вжито. Потрібне більш визначальне. Бо все робилось-творилось на межі людських можливостей. Адже:

Всі двері й вікна зачинили.
І жити залишилось мить. –
Боротися немає сили.
«Не здамся. ні!» – душа кричить.
(«Протистояння», 1949 р.)

А тут іще на заваді слабкі знання законів віршування, зовсім куций словниковий запас, на перешкоді русизми, табірний зеківський жаргон.

Згадується, як Микола Василенко авторові цих рядків, союзникові, запропонував стежити за його мовою, а за вжиті оті «суржики» карати (як штраф – віддавав «пайку» хліба – половину раціону із зеківського «котла»).

Часто стукала в серце безнадія, навіть розпач.
Не захистять в тюрмі нас Бруги, –
У них життя цілком своє...
Кривавий дикий птах нам груди.
Як Прометею, розклює.

(«Безнадія», 1952 р.)

Однак були побратими-союзники, в минулому активісти ОУН, бійці УПА. Їх почин, їхня жертвовність, їхній життєвий приклад, а звідси – ще «... існує потаємна ойкумена» в душі «тихого зека», «сумління в'язневі стояло на сторожі», – і вже рішуче:

Розіп'яли йому душу,
вирвали горло і серце єдине.
а він гукає:
– Хай живе Україна!

Скрутили йому руки,
голодом очі виїли,
а він про єдине:
– Хай живе Україна!
(«Стоїк», 1949 р.)

Отак стоїчно ішов Микола Василенко до вершин поетичної майстерності.

Майже щодня вкладав свої вірші в «захалляв'я», пробував перекладати з російської, білоруської, польської, чеської, болгарської мов, опановував німецьку, англійську мови для майбутньої праці над перекладами, працював над технікою віршування, пробував писати сонети, ренделі, тріолети, мадригали, олександрійські вірші... А вичитавши в позиченому енциклопедичному довіднику (ще дореволюційного видання) коротку хроніку про «війну Лаодіки» з часу 274 року до нашої ери, але таку «співзвучну» нашій добі, узявся, здавалося, за неймовірне – написання повісті «Лаодіка».

Звичайно, кожний аркушик написаного передавався потаємно на редагування самому метрові Григорію Кочурові, а згодом переписувався для «зберігання» й по можливості «розповсюдження».

Автор цих рядків і був першим переписувачем історичної повісті. А потай переданий рукопис на 4-й ОЛП (жіноча зона) був «дівчатами» – колишніми оунівськими підпільниками – переписаний у декількох примірниках (один з таких примірників зберігається тепер у Херсонському краєзнавчому музеї, недавно пере-

даний Олею Мороз-Турик, колишньою зв'язковою підпільного УЧХ «Мавкою»-«Милушею», що проживає нині в місті Моршині).

З публікацією довелося почекати. Тільки в 1993 році, коли Миколу Василенка «стали друкувати», а згодом прийняли в члени СПУ (1992 рік), повість «Лаодіка» була опублікована в журналі «Степ» (ч. 1 за 1993 рік, м. Херсон).

Така ж доля його віршів. Їх потай переписували в'язні, зачували напам'ять, по можливості надсилали в Україну. Суворі цензура, два листи на рік, були на перешкоді. Але готували «пакет» в обгортці з «амоналу» (вибухівки, яка використовувалась у вугільних копальнях комбінату «Інтауголь» – місцем праці ув'язнених) і прив'язували до борту вагона, доверху засипаного вугіллям – отаким шляхом кореспонденція, хоч і не завжди, досягала мети – вірші потрапляли на Батьківщину.

Уже після звільнення з ув'язнення (1956 рік) і повернення з далекої приполярної Інти в рідну домівку в Херсоні Микола Василенко робить спроби щось опублікувати із збережених у пам'яті вдячних побратимів-спів'язнів поезії. Де там! Большевицька дійсність викинула за борт не один талант. І якщо не знищила фізично, то закрила назавжди дорогу у творче майбуття, спровадивши на виживання в ролі кочегарів, слюсарів-ремонтників, сторожів, двірників...

Та «дух живе»:
Хоч за бортом я нині корабля,
Але прихильні люди і земля.
Живе мій дух – єдина віть зелена –
І не міліє річка Гіппокрена.
(«За бортом»)

«Прихильні люди» й надалі зачитуються новими віршами Миколи Василенка, схвально відгукуються про них у листах чи при зустрічах... Але все це в рукописах, звичайно. До друку не доходило.

І ось щасливий випадок. Сам академік у поезії – незабутній Максим Рильський – подає чи не перше «благословення»: коротка анотація – і з'являється вперше підбірка поезій Миколи Василенка в літературно-мистецькому журналі «Україна». Серед інших – вартий уваги верлібр із посвятою Кочурові Григорію під назвою «DIXI»:

Якби я серце міг у слово перекласти,
якби я піснею злетіти в небо міг,
тоді сказав би своїм поривам-уболюванням:
– Досить!
Досить мене, любі, катувати,
бо слово відшукав,
що породило мене.
бо пісню написав,
що не давала жити супокійно.
Отак сказав би своїм поривам-уболюванням,
якби серце міг у слово перекласти.
А так... А нині що сказати?
Мучте.
Мучте знов мене, пориви-вболювання,
малюйте дивовижні сни,

душі спочити не давайте!..
Але наснагу в кров мою вливайте,
щоб міг невтомно і неситно
з народом рівно йти.

(«DIXI», 1953 р.)

Техніка верлібра все більше домінує в його нових віршах. Навіть для перекладів з інших мов добирає здебільшого «вільні вірші»... А перекладає з англійської – Байрона, Шеллі, Теннісона, Кітса, Лонгфелло, Рамзея, Блейка, з німецької – Гете, з болгарської – Данчеву, Спиридонова, Боянову, Краєву, Йосифову, Николова та інших, з польської – Стаффа, Слоніньського, з чеської – Нехватала, з білоруської, російської та інших мов.

Його переклади з'являються все частіше в колективних збірниках, журналах, часописах. Але це згодом. А покищо потрібно – не без ризику – долати негласне «табу», бо автор – колишній політв'язень, а значить «контрик» і т. п.

Не сплять під сонцем нелюди-пілати,
Їх на землі уже велика рать.
Кого б іще на горло покарати.
Допоки будди та ісуси сплять?

(«Заснув Ісус»)

Правда, у часи «хрущовської відлиги» поезії Миколи Василенка друкуються таки на сторінках журналів «Вітчизна», «Донбас», «Жовтень» (нині «Дзвін»), «Горизонт», квартальника «Поезія», різних часописів... Переклади його з'явилися в колективних збірках: «Антологія чеської поезії», «Теплі скарби», «Відлуння гір і степів», «Линемо до моря-океану».

До окремих видань творів Миколи Василенка не доходило. З пересердя мовив:

Не друкують книг моїх – не треба.
Перетерплю і таку біду.
Все одно, як літом сніг із неба.
Я колись на голови впаду.

(«Оптимізм», 1974 р.)

Жартома автор цих рядків, що мав з Миколою Василенком усі роки «епістолярні стосунки», а також особисті зустрічі, казав:

– Бо нема в поезії «художніх деталей» – отії «соцатрибутики»: «молотів із серпами», «п'ятикутних зірок», «високовольтних ліній передач», «урожайних колгоспних ланів» і тому подібне. То і не друкують.

Авжеж! Чого не було – того не було! Не міг «тихий зек» кривити душею. Працював у рідному Херсоні на заводах слюсарем-електриком, згодом інженером, збудував невеличкий будинок, вирощував садок. Привітно зустрічав у своїй садибці друзів – колишніх спів'язнів.

Найдорожчими гістьми в нього були Григорій Кочур, Дмитро Паламарчук та інші. Подорожував. Навіть побував на Соловках, аби віднайти сліди убієнних мистців з України, вклонитися праху Петра Калнишевського, останнього кошового отамана Запорізької Січі (враження висловив у «Соловецькому циклі» віршів).

І лише в 1990 році побачила світ його перша книжка – збірка поезій під назвою «Небовий ключ» (Сімферополь, «Таврія»). Цього ж року друга збірка під назвою «Очна ставка», з передмовою Григорія Кочура «Штрихи до портрета» (там само).

А ще Микола Василенко охоче пише для дітей. Його вірші часто друкуються в часописах.

Поема-казка «Жариста шабля» спершу друкувалась у журналі «Дзвіночок» (м. Рогатин, 1995 р., ч. 5-6), згодом вийшла окремою книжкою (м. Херсон, 1996 р.). А Видавничий центр «Пілотні школи» (м. Херсон) видав двома мовами (англійською та українською в перекладі Миколи Василенка) англійську народну творчість під назвою «Ключ від королівства».

Не мовимо вже про його активну громадську діяльність (член суспільно-громадських організацій «Меморіал», «Спілка політичних в'язнів України», «Провста», «Рада старійшин Херсонського козацького коша» та інших).

Його твори чекають іще свого видавця. Тим часом Василенко глибоко над великим прозовим твором – історичним романом «Імперія Лаодіки». Твердить: «Усяка війна – зло. Найчастіше війна виникає через моральний розклад панівної еліти, параноїчну жадою до необмеженої влади й розбещеність, які сплутують волю людини і потьмарюють мозок» (Микола Василенко. «Лаодіка». Повість. Від автора. В журналі «Степ», ч. 1, 1993 р.).

Ще далеко до ідеального суспільства. Ми ніяк не відійдемо від житейського парадоксу:

Хто захищає іншого життя,
Тому тюремний строк і каюття.
А хто вбиває сотні без вини –
Одержує медалі і чини.
(«Парадокс»)

Та все ж таки бере верх людський глузд, а звідси аксіоматичне поетове твердження:

Не гріх титанів скуштувати каші,
Відкрити в космосі нові світи...
Але найбільшим було б щастям нашим
Уже відкритий Всесвіт зберегти.
(«Терпкий вітер»)

Необхідністю утвердження добротворчого в поведінці сучасника, запереченням новітнього яничарства, бездуховності проінняті нові поезії Миколи Василенка, що гідно зустрів своє Високоліття й вірить щиро в торжество Правди і Справедливості на Землі.

Побажаємо Миколі Василенку його ж власними словами:

... Нехай наповниться по вінця
Твоїм вогнем душа вкраїнця.
Щоб скрізь вона була прекрасна,
Жила, горіла й не погасла.
(«Автограф»)

о. Зиновій Карась

Життя, покладене за інших

Любов пізнали ми в тому,
що Христос поклав життя за нас.
І ми повинні класти життя за інших.
(1 Ін. 3, 16)

Весна настала прегарна. Таких погідних і лагідних днів після весняних теплих злив у цей час не пам'ятали навіть старі люди. Десять далеко на Заході, на німецькій землі, на голову вже подоланого Третього райху сипалися останні бомби, горіла земля, в руїни перетворювалися міста й містечка, а в нас щебетали пташки, буйна зелена повинь заливала землю, обіцяючи щедрий урожай. Та хто і для кого буде його збирати? В кожній родині когось бракувало. Де батька, де сина, дочки, а де і по кілька осіб вирвала війна. Край спливав кров'ю!.. Вже потягнулися перші ешелйони вивожуваних на Сибір... Чорною поволокою дійсність, принесена на багнетах нових окупантів, покрила буйну зелену весну, увійшла в кожную хату і в кожне серце. Непевність без вигляду на завтрашній день спонукала людей до думки: лиш би вижити, лиш би врятуватися. Нескінченні облави червонопогонників тримали в напруженні старих і малих. Під страхом смерти були і тварини, і навіть птахи. Скільки красенів-бузків забави ради розстріляли «доблесні» солдати з півночі та сходу! Скільки поранили псів з тих, що вціліли, зализували свої рани! Цього 1945 року Великдень випав в день найпізніший з можливих – 5 травня. Пізніше, за календарем, здається, Великодні свята не бувають. Люди готувалися до сумного Великодня. Не в кожному селі задзвонять дзвони, бо зняли їх ще в сорок першому, тікаючи настрімголов, в інших селах дзвони зняли німці, бо не стало металу на засоби вбивства.

Великдень для сестер василіянок у Підмихайлівському монастирі на Рогатинщині був тривожним ще й тому, що кілька тижнів тому в монастир привезли чотирьох тяжкопораних повстанців. Потрібна була негайна операція, а її міг зробити і зробив лікар – російський дворянин. Відбившись від своєї валки втікачів, він чомусь не встиг втекти з німцями. Притулок дали йому в монастирі. Він радо лікував людей з навколишніх сіл, надавав кваліфіковану допомогу пораним у боях партизанам нашого підпілля, готував ліки, примітивними інструментами робив операції. Слава про доброго лікаря, що не брав жодної плати за свою працю, рознеслася широко. Сягнула вона і ворожих вух.

Ще у Велику П'ятницю станичний запропонував матері ігумені вивезти поранилих у безпечне місце, щоб не наражати монастир на можливу небезпеку, але лікар просив ще хоч кілька днів не рухати його пацієнтів, які втра-

тили так багато крові. Перечити цій добрій людині ігуменя не могла. «Нехай діється воля Божа, – сказала. – Христос вмирав за нас у тяжких муках, якщо треба вмерти за братів своїх – вмеремо і ми».

Вранці на Великдень, після відчитаного Воскресного канону самими сестрами в монастирській каплиці, який вислухали і тяжкопоранені, бо лежали за дощаною стіною, старенька сестра Михайлина при допомозі молоді сестри Вероніки обійшла хворих, вмила їм обличчя свяченою водою, поправила пов'язки, напоїла ліками із зілля, коли надворі почувся якийсь непевний гомін. По викриках і московській лайці не важко було здогадатися, що монастир заповнений облавниками, які ще на світанку оточили його. Тепер вони нищпорили по всіх закутках, били сестер, щоб ті признавалися, де заховали повстанців. Коли молоденька сестра Вероніка спустилася по гвинтових сходах, вона побачила страшну картину: бліда, в розірваному габіті, мати ігуменя заступила дорогу офіцерові з револьвером в руці в коридорчику, що вів до сходів і далі до сховку поза капличкою. Лікар із закривавленим обличчям залишками вже немолодих сил намагався не впасти, щоб щось пояснити знавциснілим ворогам. Найбільше репетувала медсестра-енкаведист й обіцяла, що пораненим нічого не загрожує, якщо їх віддадуть під їх опіку.

Спроба врятувати поранених була марною, опір був зламаний. Офіцер з автоматниками і медсестрою полізли нагору. Затріщала автоматна черга. Як виявилось пізніше, кулі були призначені для ікон у каплиці. Коротке шалотання, вигуки, прокльони – і чисте запашне повітря травневого Великоднього ранку прорізали старшні крики, що довго лунали і добре були чутні в селі, яке принишкло в смертельному жаху. Зв'язаних ігуменю, сестру Михайлину і лікаря кинули на воза, а тоді монастир розграбували. З села нагнали возів, навантажили награбоване і рушили з села в напрямку до районного центру Букачівці.

Як вияснилося пізніше, коли большевики покинули монастир, поранених було виволочено на середину каплиці. Медсестра, допомагаючи собі ножицями, позривала пов'язки з присохлих ран, розірвала рани, що вже гоїлися, і нещасні спливли кров'ю. Кров'ю були забризкані стіни, залита підлога. Коли люди з села зайшли в каплицю, їх очам відкрилася ця жахлива картина – кров і розтерзані безмовні тіла.

Цей диявольський акт не міг не заволати до неба про помсту. Вістка про напад на Підмихайлівський монастир швидко була передана по зв'язку, і поки большевики поралися в монастирі, відділи самооборони з близьких сіл Григорова, Журова, Явча, Загір'я, Вільхови, Бахманки швидким маршем були стягнені в село Колоколин. Нічого не передбачаючи, большевицькі кати виїхали на Дубину – громадське пасовище – всім своїм обозом. Останні кулемети самооборони закрили відхід за віковими дубами Карасевого лісу. Червона ракета дала сигнал до початку бою. Почався бій. Большевики були як на долоні, але доводилося рахуватися з тим, що погоничами на возах з награбованим посадили стареньких колоколинських

людей, а ще за всяку ціну треба було врятувати полонених черниць і лікаря. Бій тривав годину. На підмогу більшовикам зі Станіславова були вислані літаки-кукурудзяники, прибула допомога з Букачевець. Від стрілянини в селі загорілися хати. Кожної хвилини могла прибути підмога з найближчих районів. Відділи самооборони залишилися без головного командира – загинув сотенний «Зелений», родом із Загір'я. До ночі було ще далеко. Тому вирішено було відступити. Злетіла зелена ракета. По становищах передана команда: «Відходимо!». Про погоню можна було не турбуватися. Більшовики втратили 56 вбитими і багато пораненими – їм було не до погоні. Загинуло кілька коней. Недовго пережила свої жертви і медсестра – в числі 56 була і вона. По нашій стороні було шість убитих і один поранений підмихайлівський селянин. Та найважливіша наша втрата полягала в тому, що, розуміючи можливість визволення своїх бранців, більшевицький офіцер застрелив черниць і лікаря.

На самий Великдень, коли люди святкували перемогу над злом, на українській землі в сонячне пополудня здійснилося Христове: «І ми повинні класти життя своє за інших».

Василь Соломко

Крик в тумані (Баляда)

Пам'яті Івана Виргана

Туман... Туман над чорним полем.
Дзвенить мій сум у білій млі.
О Господи! якими рідними до болю
Кричать в тумані журавлі.

То жалібний,
 то гнівний дуже!
То рветься вгору,
 то падає вниз!
І не пробившись в наші душі,
Крик журавлів!
 над Україною повис...

Над Берестечком, над ланами
В тумані важко хор лунає:
«Нас тут триста, як скло,
 товариства лягло!
І земля не приймає».

То крутяться
І крутяться
над Крутами,
Самотні, неприкаяні до щему.
І на Аскольдову могилу м'яту-руту –
Тихими і світлими дощами.
Сумна, сумна і пізня тризна...
Горять в тумані тихі свічі.
Немов зібралися всі триста
Порадитись на своє віче.

«Йшли з Москви більшовики
багнетами сталевими.
А нас триста... Юнаки!
За Україну стали ми!
Не даремно загинули ми!
А може й...
даремно!
Бо над нами вирости
вже чужі дерева...».

Летить той крик до Соловків!
До Колими! До Білomorу!
.....
Ридали українські солов'ї
В безлюдних селах
советського
го-ло-до-мору.
Ой над хатой місяць світе,
зорі як намисто.
Лежать мої...
мертві діти,
дивляться на місяць.
Білий місяць,
Чорний гаю,
а я діточкам співаю:
«Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.
Дітки мої милі,
журавлики білі!
Відлітайте у тумани
І ждіть свою маму...».

Голод – Галич!
Голод – Галич!!
Голод – Галич!!!
Галас!!!
Галас!!!
Галас!!!

.....

А ви!...

За них!

Роман Андріяшик

Диво орхідеї

Календар долі

(Частина I)

Життя – це многосутність розуму, а ми є лиш хвилиною його віку. Одначе в долі багато відтінків й *nunguam retrosum*, дороги назад нема. Є сумнів, що *omnia mecum porto* (усе моє в мені). На ці нотатки було немало грубих посягань, і я не маю певности щодо справедливости до них після мене. Це спонукує мене віддати їх до друку. Згадуються тут і живі і мертві, а правда не завжди приємна. Можна б і не воскрешати смутки днів, але й на це Божа воля. *Sif venia vervo*, хай простять на слові. Добра година!

Автор

I.

Si nullus erit, tamen excuse nullum
(Якщо нема сльози, витри сухе місце).
Овідій, «Наука кохання».

1960-1966

У сільській крамничці за брилою халви, стосиком господарського мила і бідоном з оселедцями я несподівано побачив зелений том Гая Світонія Транквілла «Життя дванадцяти Цезарів», «Закони Паркінсона», ще там щось і Нострадамуса румунською мовою. Звичайно, мені довелося заборгувати крамарці: просто вона запихнула кудись під прилавок моє редакційне посвідчення. З пакунком книжок я, мов щось передчуваючи, навідався до редакції, застав тільки Яцишина й друкарку, які й розповіли новини.

Отже, у редакції газетки приміського району в Чернівцях, яка грімко зветься «Новим селом» досить суттєві зміни. Хаїм Меламуд (видається українською та російською, але переходить виключно на російську, аби мати «великого» читача) прийнятий до Співки письменників й переходить на вільну творчу працю. Керівник філії Микола Бурбак не «пускає» євреїв до СПУ, але Меламуд видав з ним книжку в співавторстві, бо Бурбак уже нездужає писати, то й ... «пускав». Меламуд рекомендував мене на посаду відповідального секретаря замість себе, а на посаду завідувача сільськогосподарським відділом взяти Івана Середюка, якого «за екстремізм» вигнали з обласного Будинку народної творчости.

Поки я був у відрядженні, служби затвердили на засіданні редколегії, Середюк ще сидів у кабінеті за моїм столом. Яцишин пішов, Іван заволів мене «до себе», висипав з портфеля фотокопії Гарасових вишивок, які презентувалися в Канаді й там безслідно зникли (Гарас безнадійно хворий).

– Невже, Романе, вони там думають, що ми геть дурні, не вміємо шанувати своїх, чи бояться, що все тут пропаде пропадом?

– Ти хоч ці копії збережи.

– Я того і забрав з Будинку нартворчости. Буду тримати вдома.
 – А в автора що-небудь лишилося?
 – Тільки плівки. Але дружина його теж хвора, а рідня вважає Гараса ди-
 ваком.

– Тим не менше усе розгребуть, якщо, не дай Боже...
 – Там такі рушники, скатерті, сорочки, блюзи!.. Це все заберуть, а плівки
 викинуть. Я їх теж заберу.

– Забери, дружина віддасть?
 – Та він ще живий! Він мені віддасть. Може, його й «спіткало», що там
 пропали вишивки. Це ж контейнер взірців!

– Може, вони в якихось музеях експонують?
 – То сповістили б. Навіщо вбивати Гараса?!
 – Не розумію...
 – Знаєш... Я тобі про цих телят нічого не напишу... Я з села, але навіть
 Зоомінімуму не читав.

– Береш бльокноти, набираєш фактів... Тут якось викрутимось.
 – Та я і допитувати не вмію.
 – Допитувати!?!.. Ти журналіст. Розмовляєш з людьми...
 – Про людей я буду писати.
 – А мені більш нічого не треба.
 – Поклади портфель до своєї шафи і виписуй відрядження.
 – Поїдь до Великого Кучурова до Бергера. Візьми в нього доповідь на звіт-
 но-виборних зборах. Дещо поправимо і матимеш першу подачу.
 – Бергера я знаю. Чудовий жид!
 – Франко якось сказав: українець вміє зробити, а продати нехай попро-
 сить жида...

Бергер полюбляє бачити своє прізвище на газетних сторінках, чекає, коли
 йому dadуть героя – зрештою, колгосп він розбудував на горицях краще, ніж
 де-небудь на Заставнівщині, на чорноземах; ті села вже по суті – передмістя за
 благоустроєм. Гонорар твій, він тебе нагодує і дасть назад машину.

– Гм... Як ти ладиш з жидами? Мене ось викурили з БНТ... Як зжився з
 Меламудом?

– По-перше, я здаю в номер полосу – не менше. По-друге, якось я показав
 йому кілька своїх пастелей, як відомому письменнику. Він сказав: «Звідкіль
 у вас ці біблійні стилістичні інтонації і густота слова?». Кажу, я виховувався
 у єврейському оточенні. Батько працював у млинах, які належали євреям,
 орендував у них хату поруч з їхніми будиночками, я товаришував з їхніми
 дітьми, вони й Біблію мені читали. правда, польською мовою. З того дня
 Меламуд мені протегує, як може.

– Чернівці геть заждивлені. Ти вважаєш, що з ними треба ладити?
 – З ними треба працювати і віддавати належне належному. Шануєш себе,
 шануй інших.

– Не знаю... Не певен, що я тут приживуся: в редакції, крім тебе, всі жидки.
 – Ти роби своє діло і...
 – Не будь ліцетатором?
 – Так, робота – не аукціон, молоточком не треба стукати.

Ми розсміялися, але в мене після того, як Іван пішов на автобусну станцію, вселилося щось середнє між провинною чи свідомим гріхом і безпричинним невдоволенням самим собою.

* * *

Забираючи свої речі, Меламуд сказав, щоб я приходив «до них», до письменницького клубу на вул. Українській – там бувають цікаві люди (який, наприклад, талант і колорит Володимир Бабляк!), хлопці читають поезії і прозу, обстановка доброзичлива, творча та й... філія сприяє в публікації зрілих книжок.

Тиснувши на прощання мою руку, він пильно поглянув на мене і з якимось переконанням мовив: «Не прийдете!». І швидко вийшов з кабінету, ніби зіткнувся з дивним непорозумінням.

* * *

Уже пізня ніч. Я все-таки навідався до їхнього клубу. Добиратися до цього позамістя, де винаймаю півхати, не було чим, довелося «топати» пішачка неосвітленими вуличками й під дощем. Та голова і все тіло палали від непогамовної огиди, я не помічав, що промок до нитки. Patronne садиби замкнула хвіртку на защіпку, мусів дертися через паркан з кількома нитками колючого дроту уздовж дашка, бо Марія під шемрання дощу заснула непробудним сном. Коли увійшов, накричала на мене (де був? з ким був? чи не напився?!). Повернулася до стіни і я раптом почув тихе, мирне посапування, можна дещо записати на кухенці.

Можна як... *comme chez vous*. Як удома.

Колись із восьмого до десятого нам викладала французьку російська баронесса, яка, вернувшись з Парижу з еміграції в СРСР, не наважилась їхати з донькою далі за Збруч й лишилася в нашому Борщеві, хоч в нас ще терени контролювалися боївками УПА, часто за містечком чулася стрілянина, навіть побухкували сорокап'ятки, а в околиці тютюнової фабрики і вокзалу рвалися міни (тепер, після армії, згадуючи ті ночі, я можу визначити калібри й те, кому яка зброя належала). Нашу стареньку «француженку» ніщо те не лякало, крім одного: в нас австрійсько-польська генетична пам'ять, ми успішно навчалися німецької, а французьку просто ігнорували, як щось неповноцінне. І жаль. Принаймні буду шкодувати до самої смерті, що, маючи таку нагоду, теж не вчився французької. Так... Дещо запам'яталося. Граматику, правда, ми всі «зубрячили», і наша бідна вчителька вже й цим була рада.

Казала правду «француженка» (розмовляючи з клясою, вона чогось зверталася лише до мене): «Андріяшику, ледащо, ти гадаєш, що коли можеш «дер-ді-дас», то французька тобі не придасться? Мови, діти, треба вивчати, тоді пізнаєте світ». Синок першого секретаря райкому партії запитав її, чи вона не забула російську. Стара вчителька заплакала і, схлипуючи, покинула клясу. Більше тижня не виходила на роботу...

Хочеться поринути в найприкріші спогади, щоб не згадувати сьогоднішнього вечора, але це треба записати.

Мойсей Альтман – така ж величина у єврейській новітній літературі в наших околицях, як Шолом-Алейхем. Пише єврейською, видається за океаном. Автор романів «Десять заповідей», «Дочка Ефти», «Маніш», «Метелики» й ін. – це я встиг записати з газети, де надруковано некролог про нього з портретиком у чорних рамцях. Ця газетка якимсь дивом потрапила до рук секретаря обкому партії по ідеології В. Курила, той спустив на філію інструкції. Альтмана викликали на засідання буковинських письменників і членів обласного літературного об'єднання. Доповів про казус стосовно Альтманової «смерти» Георгій Синельников, особисто обурювався з того приводу, що в некролозі написали: «помер у злиднях, в підвальній неопаленій конурі, всіма покинутий і забутий». Живий напівглухий Альтман намагався вислухати доповідача, приклавши до обох вух долоні. Відтак почали виступати й обурюватися члени СПУ Микола Бурбак, Володимир Бабляк, Хаїм Меламуд, Борис Гончаренко, Маргарита Андрієвич. Університетські професори Михайло Івасюк і Василь Лесин подивувались, чому це якась зарубіжна газетка так цікавиться нашими справами, а не пропонує, наприклад, створити в Чернівцях свій корпункт, щоб не помилятися. Молдаванин Василь Левицький сказав: «Слава Богу, товариші, ми бачимо Мойсея Єльовича живого-здорового, це якась несерйозна газета». Альтман несподівано заплескав у долоні і запала довга тиша. Бурбак сказав:

– Треба, товариші, дати відсіч, і це повинен зробити в пресі наш шановний Мойсей Єльович персонально.

– Чому ж я? – несподівано все розчув Альтман. Ета же не політическое абвіненіє. Меня, кажетца, реабілітіровали навсєгда?

– Але ж наш колектив не має права втручатися в справи вашого особистого життя і смерті, – наполягав Бурбак. – Некролог – про Альтмана.

– Мені написати, що я ще живу? – перейшов на українську Альтман, щоб його краще зрозуміли. – А якщо я завтра помру, хто буде спростовувати?

– Там пишуть, що ви покинутий і забутий, – наголосив Синельников. – Не спростовуйте самі себе. Ми такого досить вже начувалися.

– Я справді мешкаю в підвалі, без води і опалювання...

– Це ми розв'яжемо без повідомлень про вашу смерть, – сказав Бурбак.

– Виходить, я своїм існуванням досі ввів газету в оману? – запитав Альтман. Він більше не прикладав долоню до вуха. – Мабуть, мені треба було померти? Тоді газета ваша була б права.

– Треба жити, але потрібно дати відповідь, – втрутився Бабляк. – На вашому місці я би це зробив без вагання. Розходиться в фразу.

– І навіть попросив би гонорару, – всміхнувся Альтман, який, мабуть, недолюблює «першого епіка Буковини». – Чому я ще не вмер?!

– Відсіч необхідна, – погодився з шефом філії Меламуд.

– Што такое ат-сєч? Какая сєч? Прі чьом тут сєч, товариші запорожци?

– Альтман вирішив познущатися з брата-єврея, правда, російською мовою.

– Ви захателі в ашібке іноастранный газети найти в маєй біаграфіі lapis philosophorum для нашева пісательскава каллектіва?

Цей алогізм штовхнув усіх у задуму. Нарешті Бурбак похопився:

– А що скажуть члени обласного літературного об'єднання? Це стосується всієї нашої Буковини, товариші. – Некролог же «їхній».

– Театр, – відказав, здається, Віталій Колодій.

– Те саме, що збирати сліди на дорозі, – докинув Віталій Демченко.

Молдаванин Йон Кілару голосно розсміявся.

– Мойсей Єльович мусить написати спростування від власного імені? – перепитав Василь Левицький, щоб відвернути увагу від собрата-молдаванина Кілару, бо той не міг погамувати внутрішнього реготу.

– Само собою, – сказав Хаїм Меламуд.

– Ти любиш каятися. Покайся за мене, – голосно прошепотів Альтман.

(Я не раз чув звинувачення на адресу Хаїма Гершковича в тому, що після війни «заклав» Чернівецький Єврейський театр. Правда, адміністрацію звинуватили в тому, що вчинила «грошові махінації». Артистів і керівництво пересадили, приміщення театру віддали під Актовий корпус університету).

– Поділимось нашими втратами, – злостиво одрубав Меламуд, не визнаючи за собою ніяких злочинів.

– В кого щастя, в того й півень несеться, – похитав головою Альтман.

Раптом всі повернули голови до юнака, який скрипнув кріслом у кутку біля грубки.

– А це хто, – запитав Бабляк, який, видно, любить все завбачати і прислужити випереджати реакції шефів.

– Кореспондент «Молоді України» Володимир Дрозд.

– Автор повісті «Люблю сині зорі», – докинув хтось з молодих, які, очевидно, запросили кореспондента і «автора» на це засідання.

– Я не заважаю? – запитав столичний гість.

Бурбак махнув рукою, мовляв, сиди вже, а сам, почервонівши разом з вухами (у нього одна легеня) зробив висновок:

– Товариші, Мойсей Єльович не буде заперечувати, якщо ми... Хаїм Гершкович, я, Георгій Власович Синельников..., отакою святою трійцею, – по-смішка, – підготуємо спростування і всі три, плюс підпис товариша Альтмана, все погодивши, надішлемо відповідь газеті до обласного комітету партії, а там знають, що робити далі. Гаразд, Мойсею Єльовичу? Гаразд... Засідання вважаю закінченим.

– Я ещѐ віноват, што всегда атстаю ат собственной смерті, – почув я слово Альтмана, адресовані комусь з «єврейського крила» філії.

Хтось відповів:

– Не беріть до серця. В них занепад пам'яті.

– Або не відають, що більше: минуле чи майбутнє, – відказав українською Альтман.

Від себе додам: еволюції нема; закон вдосконалення або діє, або він відсутній, тоді і минуле, і сучасне, і майбутнє – абсурд, вічна мерзлота. Вбивство невинної людини – завжди деформація суспільства, дефект душ людських в мільярдних зчисленнях, ще одна трагедія планети. Я абсолютно впевнений, що Альтман не давав дозволу на публікацію «некролога» заради то-

го, щоб «ці» наділили його нормальною квартирою, якимись іншими матеріальними благами. Де ж тут мораль?

Зв'язувати мені своє життя з цим кодлом?

* * *

Дивина та й годі!

Ідучи на роботу, стрів нашу «французенку». Вона вже зігнулася літерою «г», лиш голову ще тримає гордо, незалежно, обличчя сповнене виразу гідності і якогось благородства. Я забув уже, як її кликати. Знаю, що баронеса з українським прізвиськом, звідкілясь із Слобожанщини родом, та вийшла за москвича. А вона мене назвала й мило, напівіронічно, але якось поматеринському посміхнулася, аж помолоділа:

– Що, ледащо-Андріяшику?! Роман... А як тебе по-батькові? Ти вже чоловік... Справжній чоловік. Французької не довчився... Не забудь би тобі хоч своєї *lange* в цьому хаосі. Париж менш світове місто, ніж Чернівці... В газеті працюєш?.. Оженився з Тарнавською? З Марійкою? Тою довгою і головоастою?.. А чого ж, вона здібна. В аспірантурі?.. Фізика! Ну що ж!.. А ти проміняв фізику на перо журналіста?.. Брати трохи вище? Я завжди знала, що підеш в письменники. Та ми всі це відчували, коли часом, перед вашим випуском, перебирали, що кого чекає... Журавський став лейтенантом! Ха-ха, ми й це передбачали... Я з донькою тут, в університетському корпусі, навпроти резиденції; часто сиджу на лавочці перед газонами з внучкою, прихось коли-небудь, порозмовляємо (ми вже зовсім дорослі) про сторіччя авантюристів і таке інше... Прихось. А тепер мені на базар... Просто за хазяйським молочком іду, казенного не сприймаю... Прихось як-небудь. В «моїх» якісь чужі інтереси. Я сама. Мовчу, мовчу... Кажуть, що мовчанка – як дві молитви, але з тобою я хотіла би поговорити. Чогось ти мені не чужий. Прийдеш? В неділю? Я буду виглядати. Посидимо перед газонами, щоб не *erater la famille*..., ну, не турбувати, а не шокувати. Я була ідеалістка і нею лишаюся. Переді мною всі оченята всіх моїх ледачих учнів... Але в тутешньому університеті досі тримаються гарні греко-латинські традиції. Я не чекала – Василяшко попросив мене вести семінарські з латини.

Погрозила мені вказівним скрюченим пальцем й подибала до воріт базару. Вона мовби призналася, що кохає мене, і моє серце тут же відгукнулось й чогось затужило. А ми, ідіоти, вслід за синочком Терещенка, секретаря райкому, Володькою, прозивали її «Жабою» за подвійне підборіддя і великі вибалушені очі хворої на зоб людини.

Вечері я захоплено розповів Марії, що стрівся із Жабою-Баронессою. Моя Марія з холодною незворушністю відказала, що бачить її мало не щодня, що Баронесса дуже постаріла (та й хто зна, скільки їй літ!), і доньку не раз зустрічала, а зятя бачить щодня – він розробляє якусь лінгвістично-математичну програму в «нашому» корпусі (фізико-математичному). Мене ж образило те, як вона байдужо про це розповідає, анітрохи не жаліє стару Баронессу, яка «так бідно зодягнена» й, очевидно, «в них» нестатки, бо «Жаба» високої пенсії не могла заробити, донька в аспірантурі, а в нього «неприкладна» тема.

Іван Середюк привіз із Кучурова від Бергера купу фотографій з «передовиків» і величезний звіт про «успіхи» колгоспу, змальовані тим же Бергером у звітній доповіді. Ми вирішили готувати «розворот». Та насамкінець цих наших порань Середюк бичкувато скосив на мене очі, подав кілька аркушів, густо списаних дрібненьким почерком, рядки на яких викруглялися ніби веселка, й заявив:

– Це пейзажі, а далі я пересідаю з коня на корову.

– Що таке?

– Редактор ще не заявляв про мене туди? – показав на райком, розміщений на третьому поверсі особняка. – Лутаєву, першому?

– Ні.

– На кафедрі філософії в університеті потрібен асистент. Я вже домовився з жидом. Можете мені не платити за ці кілька днів, він мене зараховує заднім числом – сказав-бо, що не маю на партвнески. – Показав пачку червінців. – Підем, вип'ємо?

– Іди ти... Зробив тут сто обертів за секунду і... Редакторів я сказав, що Середюк – мій товариш зі студентських років, надійний хлопець... Вважай, що я тебе більше не знаю. Ти б мене хоч на їхніх зборах захищав. Я – галушка, мене навіть не запрошують на свої засідання, хоч я – відповідальний. Сам чорт знає, як вони мене там судять.

– Пробач, Романе, ця робота не на мій смак. Я справді люблю вертітися. – Помовчавши: – Слухай, ти не знайомий з Харацом? Мейєр Львович Харац – відомий «за межами» могутній єврейський поет. Відсидів «за театральну справу», реабілітували. В нього дивовижні зав'язки, а мені потрібно дістати для тестя дефіцитні ліки. Тесть мій націлився вмирати, а для мене – добрий чоловік. Якби не він, я давно би покинув «свою милу» і їхню мансарду, що простяглася на півкварталу. Не знаєш такого! Жаль. То хоч підемо разом! Чернівці гудуть, що ти відіслав до Києва роман, мені буде легше розмовляти в твоїй присутності.

Я зібрав для друкарні макети з матеріалами в номер, попросив машиністку:

– Лілю, ти вільна – з дорученням, – подав їй конверт.

Дівця розпливлася в усмішці, чмокнула мене кудись мимо вуха й вискочила за двері, перш ніж я встиг запалити цигарку. Ця теж з якоїсь російської дворянської родини, яка з «невідомої причини» перекочувала до Буковини (звідси порівняно легше виїхати «за межі» – досить якого-небудь фіктивного виклику). Друкує українською без помилок, висока, з тонесеньким станом, досить вродлива, тільки завжди оприщене лице, ну й... щиро блудлива, вулиця – її стихія.

Меламуд сам вичитував всі матеріали, і я це роблю, а Малиновська у нас – пишущий літературний працівник. Начитана, вона ж мені підсунула в шухляду томик Олеса, якого я ніколи в очі не бачив, тоді – Зерова, відтак... За ці видання запроторювали в табори, вона ж мене чогось не боялася, хоч коли в мене вихоплюється який-небудь двозначний анекдот щодо «чести, розуму і совісті нашої епохи», Малиновська починає щось жорстоко розшукувати між паперами або ритися в книжковій шафі.

Малиновська:

– Романе Васильовичу, а мені можна?..

-- Іди, Марійко. Ключ залишиш у дверях, я ще повернусь.

На вулиці Середюк навчав мене, як повестися з Харацом, поки знайде мова про ліки.

– Попроси в нього на переклад українською добірку білих віршів в російському підряднику. Я колись бачив, що він до когось напрошувався зі своїми «талмудами». Скажи, що порекомендуєш до друку в Києві. А це правда, що тебе будуть видавати в столиці?

– Це вже Марія моя похвалилася!.. Вилами по воді писано, невідомо, жодної відповіді ні з журналу, ні з видавництва. Вивчають. Треба поїхати.

...Харац – повноситий, сивопатлий чоловік з нічим не видатним стандартно єврейським обличчям, розмовляв тільки російською. Очі, правда, проникливі, ніби дивиться крізь стереотрубу звідкілься ізсередини – якогось бункера, льоху, печери. Це вже, мабуть, придбане. У таборах чи під час допитів. Кожна фраза – іронія.

«Чому я не був „на розборі“ Альтмана? Хіба я не надивився, як людей роздягають?! Знаєте, мене роздягав негідник на прізвище Епохін. Це – як аплодисменти на полицях або футбол на паркеті дружби народів. Наші удільні вожді вирішили „підмобілізувати“ так званих творчих людей. На місці Альтмана я сказав би: „Я цієї газети не передплачую, не читав, мабуть, її підсунули нам шпигуни з-за океану, щоб пересварити євреїв з українцями, українців з молдаванами, а всіх разом з представниками великого російського брата. Але ми зцементовані нетлінними ленінськими ідеалами, долой шпигунів!“ А як ще розмовляти з дурнями? Бурбакові я не дивуюся, Бурбак їхній фасонник. Кажуть, перший донос на вашого драматурга Куліша зробив саме Бурбак з його рідної Чаплинки на Херсонщині, де наш Микола Іванович нібито працював трактористом чи був уже вчителем, чи власкором якоїсь районки. Він досі, як без вінця покрита дівка, що не знає з ким злягалась, не відає, в чому полягає справедливість. Партійна шкура. Компартійна матня. Так, їхня сексуальна оздоба. А з Володимира Самійловича Бабляка – такого чутливого пластика, такого успішного „викривача бандерівщини“ – я дивуюся. Навіщо тобі здався цей богоневинний миршавенький Альтман? Не думайте, що коли він – жид і я – жид, то я його захищаю. Нас обох примусили зробити аборти, ось що мені болить. Ми обидва на вдовиному ложі, нащо нам, вибачте, презерватив?.. Ні, я не боюся бути відвертим. Перебоювся. А хто знає, як я живу? Пенсії нема. Роботи не маю. Квартиру дали сестрі. Слава Богу, вона вже відїжджає до Ізраїлю, я трохи потішуся власним кутком і так само виїду. Коли прийде виклик від сестри. А тоді, побачите, я там ще міністром стану.* Ну-ну, кажіть. Медикаменти! Середюче, якби не цей чоловік з вами, я би вам відмовив. Чутки про вас погані ходять... Підрядник поезій... Ви будете на наступних зборах в філії? Там ми зустрінємось...».

* Справді, в Ізраїлі М. Л. Харац був призначений заступником міністра освіти – прим. автора.

Побачився я з ще одним *великим євреєм* за бортом літератури і життя. Це не орденосносець Натан Рибак чи «чорнороб» Михайло Пінчевський; ні Харац, ні Альтман – не з тих, що за гроші й почесні фальсифікують історію народу, з яким ділять хліб і сіль. Навпаки, це щирі українофіли, яких я не зустрічав до армії, навчаючись в Чернівецькому університеті, ні з 1958 року, відколи я знову на Буковині.

Харац поремствував, що на захист старого Альтмана не стали молоді: Анатолій Добрянський, Богдан Мельничук, кореспондент з Києва («той, в окулярах, що сидів у закутку за грубою, ну-ну, той, „з комсомольською будкою“...»), мовляв, якщо взявся писати, то чому доля іншого письменника йому байдужа, як торішній сніг? «Хіба то зрада честі – вступитися за людину? Принаймні сказати, яка недоречність – примушувати людину спростовувати свою смерть. Мене це шокує. Народжується якась невідомо контреліта, яка визнаватиме тільки себе. Ви на це зверніть увагу, хлопці, бо вже негарним пахне. Лжемудрство шкідливе для всіх націй. Мутанти в цій системі процвітають...».

Ми кілька разів обійшли Театральну площу, поки Харац не виговорився. Нарешті він зайшов до телефонної ніші, вернувся, потираючи руки. «Зараз винесуть». Він був радісний, наче врятував *своє життя*. Коли передав Середюкові ліки, розпрощався, не нагадуючи про нашу зустріч, наче культура вчинку, діла – щось давно з'ясоване і вирішене поміж нас.

* * *

Марія завагітніла. Нам виділили кімнату в університетському гуртожитку на четвертому поверсі по вул. Леніна (центральної, дні і ночі гуркотливій, запилюженій і брудній од сміття). Вранці треба вистояти чергу в підвалі за дровами і вугіллям для опалювання груби... Наше «родове» майно вмістилося у двох валізах, поки видадуть залізне ліжко, спимо на долівці. Полежавши, я відчуваю, як зі стін на мене «дихає» шизофренія з енергетичної мішанини «душ» колишніх мешканців, яких тут було не десятками й не сотнями до нашого вселення. У присілку в флігелі *patronne* стіни тривалий час розряжалися від полів колишніх винаймачів, і мені порівняно легко було дати їм своє «насичення» енергетикою. Там мені працювалося вільно і споро, якось неочікувано я натрапляв на потрібні матеріали, просто наче Бог сприяв. Тут я відчув свою пустельну самоту, не можу вибудувати навіть примітивної мистаки незалежності й позбутися «підвішеності» чи певного кінця, бо не настає початок. Кінець завжди трагічний, навіть найневинніший, бо в цьому ціла сутність прощання з певною еволюцією, відкриттями і творчовиявами, словом, з усім тим, що навіть крапельками дано нашої життєвій стихії від Бога, як мислення та існування. Але тут я чомусь не можу відчути початку – ось у чому заковика. І живіт Маріїн росте, мов на дріжджах, і двадцять вісім квадратних метрів довколишнього простору між масивними стінами висотою до чотирьох метрів, і широчезні вікна щось видзеленькують, коли минаються трамваї внизу – усе нове для мене, та все чуже-чужісіньке, аж чужію сам для себе, сам перед собою. Починаю боятися тіней

життя – бо це смерть. Безперервно жахає мене лакейство мислі, хоч сам ще молодий і думка молода, не здатна блазнювати.

Мабуть, впливає на мене те, що це не житловий будинок, а перенаселений ґрутожиток.

* * *

Сьогодні доживався Марії біля резиденції, коли навпроти митрополичого корпусу «на газонах» бачу Баронессу з коляскою. Вчителька французької пригорнула мене, як сина. Сіли на лавочці, трохи поговорили про се, про те, тоді я розповів їй про своє переселення і жахи, які мене переслідують в тій «домні». Старенька попросила мене побути з дитям, мовляв, я зараз щось винесу, щось важливе для тебе. Вони мешкають на першому, вмиль вернулась з якоюсь брошурою. «Це послідовник Юнга, але ти не звертай уваги, тут є абзац, який тебе зіллить, а якщо треба, я перекладу для тебе з французької усе... Адже ти не впораєшся, га, ледащо-Андріяшику? Приходь на мої семінарські з латини. Приходь. Я розмовляю зі студентами виключно афоризмами».

Я вислухав ці кілька фраз в перекладі російською, тоді з її слів точ-у-точ записав до блокнота українською.

«Коли ви не спите й роздратовані гулом автомобілів на площі Мобер, коли ви до пізньої ночі через це проклинаєте свою долю, знайдіть заспокоєння у метаморфозах океану. Адже місто – це бурхливе море, і в нічному Парижі ви почувєте нескінченний рокіт хвиль, гул припливів і відпливів. Я виступаю для себе саме такий, власний образ міста під час безсоння, тоді виступаю творцем того, що мене досі мучило або непокоїло, і починаю думати як творець усього, що чую, що бачу, що мене оточує...».

Баронесса побажала мені «почуття дому» і пообіцяла перекласти всю брошурку. «Шож, – подумав я, – хіба, змальовуючи життя, ми не вигадуємо нове життя? Світ у нашій трансформації – це зовсім інший світ, ніж той, що ми бачимо очима, бо він «побачений» душею. І час там інший, долі інші, відлік людської історії інший».

* * *

Обласна газета підсунула «Новому селу» одразу двох викиднів: Василя Торгонського і Аркадія Бараніскіна, недавнього майора в органах безпеки, який, за переказами, «прошешлював» колектив редакції за три дні. Торгонського вигнали за те, що на прийомі німецької делегації в Заставнівському районі, підпивши, сказав німцям тост: «Ми вас били і будемо бити». Це виходило за межі партійної етики. Вася з Житомирщини, а майор – справжній бердичівець. Перший – пишучий журналіст, другий – авантюрист-пліткар. Редактор обом дав завдання й вирядив у колгоспи. Торгонський вернувся з нарисом і сторінкою «ділового» матеріалу, а Бараніскін, нагнувшись над моїм вухом, прошепотів:

– Ви знаєте, з чим я випадково зіткнувся? Наш шеф має в тому місці, де я був, шістнадцятилітню коханочку. То брехня, що він їздить в ролі уповноваженого від райкому.

Я відповів (так само голосним шепотом, щоб чули Ліля і Малиновська) словами з Біблії:

– Якщо справді зблудив я, то мій гріх при мені позостане. – Далі збрехав: – Яцишин – член бюро райкому партії, там це питання профігурувало після скарги його дружини Лутаєву.

– Так? – здивувався Бараніскін. – На первинну парторганізацію вказівок не спускали?

– Хаїм Гершкович мені б сказав.

– Ну, Меламуд... Його цікавлять тепер тільки його романи. До речі, чому ви досі не партизувалися?

– Мені ще в комсомолі є час погуляти.

– У вас відповідальна робота. Яцишин передоручає вам підписувати газету, а це гарантується партквитком.

– Маю надію, що ви в нас будете секретарем парторганізації, тоді зберу рекомендації...

Комуністка Малиновська покивала головою, мовби кажучи, що вона перша напише мені рекомендацію.

Машиністка Ліля Григор'єва кілька разів бридливо повела плечем, поправила на шії бурштинове намисто і потягнула донизу розріз блузочки, майже оголюючи перса в чорному мереживному станику.

– Вас будуть друкувати в Києві? – допитував мене Бараніскін.

– Книжка ось-ось побачить світ.

– Це добре! – якось «многозначно» сказав Бараніскін. Задзвонив телефонний апарат, і він нарешті відступив від мого вуха, нахилився над Лілею, зазираючи за виріз блузочки, де не переставали рухатися, мовби влаштувавши якісь перетяжки, високі повні груди.

«Опріч всього, він ще й ловелас».

Бараніскін просто вселився очима за Лілину блузочку. Бідна Ліля завжди в подертих панчохах і стоптаних перекривлених мештиках, але завжди на ній білосніжна чиста блузочка і бурштинове намисто довкруг лебединої шийки. Замість таких беруть переважно відпускні моряки, одначе Буковина не має морських берегів; я тут ніколи не бачив «служивих» навіть в уніформі матроса, а вона мріє про кортик, мабуть, розуміє, що багатства в цьому світі не виплачеш. Малиновська поза очі називає Лілю Сучандрою, хоч сама сторчдама, сидить заголена за столом, і двометровий Редькін (наш завпартвідділом) не може вийти, поки не запустить їй між ноги горюча лапу.

Я багато навчився в Меламуда. Як і Гершкович, занурююся в їхню писанину, а вони насправді переконані, що я пірнув з головою в роботу і геть поза «реаліями життя», нічого не чую і не бачу. Чи я хотів би вас бачити, якби не ця ганебенька зарплата?! Мушу з вами ділити своє життя, дома (?) тільки ночую. Дружина вертається зі своїх аспірантських занять і семінарських походеньок, коли вже сплю... З чим не змиришся заради шматка хліба! Заздрю пенсіонерам: вони абсолютно вільні люди. От нагода почитати, пописати, поблукати!

Кожен – у своїй зоні. Кожен має свій вольєр в зоопарку. Кожен слухає свій самітницький дзвін. Кожен кожному – далекий брат, і всі стомлені рідною історією, та й ту закинули кудись за сім гребель, сім ставків, сім лісів.

Якщо правда, що кожна родина має свою об'єднуючу душу, то така душа об'єднує і такі невеличкі колективи, як наш. Я відчуваю, що мене ніщо не єднає з моїми співробітниками. Може, тільки те, що треба редагувати їхню писанину, галімацію безграмотну, бо відповідаю за лице газетки. Але це між ними – моя третя коляда.

Володимир Бабляк – вільний чоловік. Ні, він в облозі: завжди п'аний, у нього завжди одне запитання на заслинених устах: чому погасли зорі? І в пам'яті дорога у вічно відспіваний край та чорне море з білої ріки.

«Домна» здригається, коли внизу розминаються трамваї. Треба лягати, Марія, видно, не поспішає до нашого току.

P.S. Торгонський плодовитий, як кролиця. Бараніскін бездарний, як обгорілий пень. Облвидав дозволив нам взяти ще одного літературного працівника, чи, на наш розсуд, редактора. Яцишин знайшов якусь випускницю філфаку, каже – дівчина Анатолія Добрянського. Цей – талановитий, як чорт. І розумний хлопака. Мабуть, з якою-небудь не водиться. Але редагувати наші рекомендації, як роздоювати нетелів і проривати буряки, звичайно, не зуміє. Тай писати про це не зможе. Що має на увазі Яцишин?..

* * *

Олексій Яцишин родом з Проскурівщини, закінчив дворічну «партійку». У редакції – член райкомівського партбюро, в справі газети зовсім не втручається, удосвіта виїжджає на колгоспні ферми, вертається пізно чи й заночовує (в селах для таких людей є вже невеличкі готелі, годують з кухонь дитячих садків або механізаторських їдалень). У колясці його мотоцикла є комплект розмаїтих вудок, мисливська рушниця, спальний мішок, розкладний столик й пара крісенок, столове начиння й казанок з триногою; Яцишин любить посидіти над ставочками, в тих беріжках, де підгодовують рибку, бо він мисливець азартний, не може довго чекати на завжди сонного карася. Чоловік він вищою мірою добрий, не злопам'ятний, здатний стати в пригоді, хоч б'ють його за якісь «недотяжки» в колгоспах, за ним закріплених, на всіх засіданнях і нарадах. Він до цього звик, сідлає мотоцикла, стріпнувши головою і... погурчав. З колгоспу часом подзвонить, щоб я не забув надрукувати в газеті зведення про «вихід яєць на курку-несучку» (так і підкреслює: не-сучку), або про надій молока на корову, або хід «зяблевої оранки», темпи збирання картоплі..., словом, відповідно до сезону. Меламудові він і цього не підказував. Меламуд давав розворот зведень з невеличким коментарем і йшов додому писати свої літературні твори. Але Меламуд умів вимагати, а я «їх» ледве зацікавлюю що-небудь написати. Часто я «їм» усно пишу «нарисок», тоді «во-ни» охочіше покидають кабінети. Вертаються з готовими матеріялами, майже дослівно моїми, крім прізвищ, цифероматії і назви колгоспу.

Яцишин каже: «Потерпи, від району швидше дадуть квартиру, а тоді перейдеш до обласної газети чи... власкором в якусь центральну. Оце діло,

між іншим. – В мові Олексія Мефодійовича паразитує зрощення «між іншим». – Та ти, між іншим, щось пописуєш. Опублікуєш, підуть гонорари; між іншим, Бабляк, Меламуд, Бурбак, Синельников... – за що живуть?».

– Ви справді хочете взяти якусь випускницю з філфаку?

– Це бідова дівчина, навчиш трохи писати... Між іншим, «цих» ти не вчиш? Ну, ось бачиш. Торгонському плати гонораром, Бараніскіна рекомендували на зава... Між іншим, і Лутаєв за нього. А ти тягни, бо тебе ще на бюро затверджувати. Але, може, обійдеться. Ти в армії в якихось секретчиках ходив. Між іншим, Лутаєв щодо тебе навіть не наполягає. Мабуть, Меламуд з ним консультувався, перш ніж передати тобі секретарство. Йому на прощання замовили «Історію району», видно, Гершкович тебе порекомендував. Він звідси з партобліку не знявся, досить йому разок тебе похвалити – і ти в безпеці.

Отже, я в «безпеці», буду, «між іншим», старатися, щоб одержати квартиру.

* * *

Іван Середюк буквально за руку виволік мене із нашої просмаленої «зо-ни» (окрім мене, палить Ліля якісь довгі з чорним мундштуком, американські; коли нема «чужих», подимлює такі ж самі Марія Малиновська).

– Журналістський квиток при тобі? Ото й добре. На Чернівецькому текстильному комбінаті вже рік працює оперна студія і вже протягом року ставлять не що-небудь, а «Бориса Годунова». Веде студію нині реабілітована пані Роднянська (кажуть, що вона не переварює, коли до неї звертаються інакше, ніж на «пані»). Така історія. Романе. Пані Роднянська об'їздила весь світ. Акомпанувала Орестові Руснакові, Соломії Крушельницькій, багатьом знаменитим італійцям, еспанцям, австріякам, але в 41-му її загребли, інструменти і коштовності вщент розграбували – було там добра чимало. Про свою «одісею» вона нам оповість, якщо ти представишся журналістом з якогось впливового часопису – ти подав рукопис до «Дніпра»?.. Скажеш, що маєш спеціальне завдання, наприклад, написати про скульптора Опанаса Шевчукевича, я тебе з ним також познайомлю – дуже цікава людина! – а мене просиш написати для журналу про неї. Я ж на Буковині ніби вже тутешній. Статтю я апробую в «Радянській Буковині», в Демочка, з Комарницьким я вже домовився, а потім надішлю до Києва. Захочеш – сядемо біля друкарки вдвох, разом надиктуємо...

– З тобою не подримаєш.

– Ми її не будемо мучити, бо я багато фактів з її життя знаю. Це ж вона вивела в люди Дмитра Гнатюка. Перед репетицією напився Годунов, без його партії проба не виходить. Роднянська її просто програє на фортепіано і деригує перед виконавцями інших партій головою та вустами... Раптом у дверях з'являється Дмитрик... Клянусь, все правда, я нічого не вигадую, вона сама потвердить, якщо сумніваєшся... Словом, просить Роднянську, щоб його прослухала після репетиції. Вона зміряла очима його могутню статуру, з погляду визначила: баритон. Відпустила співаків подихати. «Що будете виконувати?». Дмитро без супроводу – «З верху на верх, із бору в бір...». Роднянська, розповідають, замахала руками й програла куплет на фор-

тепіяно. «Починаємо за мною! Слухайте струни!». І пішло! Тут же розшикувала довколо інструмента своїх самодіяків, а Дмитро став вести Бориса Годунова. Не все було гладко, та під кінець репетиції Роднянська плакала, як дитина, від радощів, бо Бог дозволив їй відкрити ще один талант.

– Як завжди, трохи авантюри, але треба повірити.

– Романе, ти мене глибоко ображаєш!

– Вірю, вірю... Вірю, бо вірую.

– Ось вона розкаже сама.

– Ну, вірю.

– Я тебе хочу дещо спитати, – раптом перескочив на інше Середюк. – Це в тебе вроджене чи відпрацьоване? Ти завважив, як ходять по вулиці сліпі? Обличчя зосереджене, вони – вся увага, кожен крок ступають обдумано і безперервно думають, ніби вивчають довколишність, щоб вибрати орієнтири і таке інше. Я дуже звужив, правда? І огрубив.

– Правда. Постороннім здається, що я ніби «щось знаю».

– Словом, водиться за тобою таке, ніби ти безнастанно прислухаєшся, намагаєшся все бачити, все обмізковуєш і жодного слова не скажеш, не подумавши... З тобою цікаво, всі до тебе хиляться, як лоза до старої верби. Ну, щось схоже. З тобою безпечно, з тобою я спокійний за себе, бо ти обмислюєш вчинок за двох. Це журналістське, армійське чи?..

– Почалося в дитинстві, коли сьогодні в селі одні, завтра інші, то польські щельци, то луговики, то бандерівці, то есесівці, то бандерівці, то ковпаківці чи винищувачі. В школі, в старших класах, ми були білими воронами серед синочків найжджих начальників, які між собою розмовляли виключно російською мовою і поводитися звища, мов аристократи. В університеті це виросло до можливого максимуму, в армії лиш помітили в мене цю активну, всеготовну зосередженість. Тоді – спецгрупа, спецпідготовка... Я числився «арудейним номерам», а навчали за особливою програмою, навіть були уроки німецької з дуже симпатичною вчителькою-німкенею. Ми були допущені до секретів, за які треба було розписатися. Одного разу отаких утаємничених хлопців, переважно з вищою освітою, зібрали з кількох військових округів на розмову з маршалом; нас було тридцять чоловік, ми довідалися, що ми – загін оперативної (одного разу маршал ніби помилився й сказав «стратегічної») розвідки, підпорядкований генеральному штабові збройних сил СССР. Маршал додав, що ми повинні бути готовими до «праці» за кордоном. Такі обставини накладають якісь специфічні риси на людську поведінку...

– І були спецзавдання?

– Можна сказати, що не було. Так... Одного разу супроводжували того ж маршала на тактичний полігон, іншого разу одвезли до столиці «дружньої держави» тамтешнього лідера, який у нас брав участь в штабних навчаннях.

– Це було в 56-му?

– Здається.

– Можеш більше не пояснювати.

– Хлопців таких, видно, немало, бо мені уполовинили строк служби й відпустили з умовою, що можуть викликати будь-коли й послати будь-куди.

– Да-а... У якому званні тебе демобілізували?
 – У військкоматі – старший лейтенант, а «там» своє числення.
 – Теорія груп! – розсміявся Середюк.
 – І векторна аналіза.
 – Дивно, що тебе... З бандерівського краю...
 – Це нині не має значення. Тобі накинуть двійника, навіть третього пошлють по слідах... Служба... хижачка.
 – А назад себе вмієш стріляти?
 – У тирі вдавалося. З тим же маршалом якось вправлялися, і я його зрозумів.

– А він зрозумів, що ти зрозумів?
 – Не думай, що всі генерали на щедрінський кшталт.
 – А мене з командира 122-міліметрових систем перекваліфікували в запасі на політкомісара. Оце недавно, коли влаштувався на катедрі філософії. На перепідготовку пообіцяли не брати... Ось і палац культури текстильників. Тільки б застати Роднянську.

Вона стояла перед вікном спиною до залі, маленька, в довгій хутрянній ротонді, поцяткованій мідними капсулами. Зачувши кроки, озирнулась, швидко перед маленьким дзеркальцем в долоні витерла очі (плакала!) й поправила на голові парик блідосинього кольору.

«Журналісти? То прошу, прошу... Мене обсіли спогади... Дуже-дуже невеселі. Сьогодні річниця мого арешту і висилки на Колиму. Тридцять років...».

Швидким, знервованим рухом зірвала з голови парик.

«Бачите цей запорозький скальп? Нас везли в санках до зони, але я закоценіла й кілометрів за три чи чотири згубилась; за кілька хвилин мої коси вмерзли в кригу, і я зовсім втратила свідомість. Але мене повинні були здати по акту, а мене нема ні живої, ні мертвої. Вернулися, за ноги вирвали з криги, мої коси зі шкірою лишилися під зав'язями... Здали, дівчата з бараку мене відтерли-одчухали, я вижила, і я до самого звільнення не знімала з голови вушанки; а тут, як бачите, завела собі паричок ломоносівський. Рижі клапті спеціально вифарбувала в небесний колір... Даруйте... Прошу вас, даруйте за цю нестриманість. Пробач мені, Господи, що це зі мною! Ідімте – сядемо. Прошу. І прошу вибачити. Може, почастувати вас чаєм? З трояндовими конфітюрами? Ну, не відмовляйтеся, це дуже смачно. Я зараз...».

У просторій залі, обладнаній невеличкою сценою, в куточку перед завісою стояв розкладний столик з кількома кріселками. Роднянська увімкнула електричний чайник, зі скриньки для реквізиту виїняла горнятка й баночку конфітюр, подумавши, згадала про печиво, ложечки і цукерничку, а ще на хвильку замислившись, з-поза завіси дістала якусь «не вітчизняну» пляшку і три пугарики. Поманила нас помахом руки, коли ми підійшли, три її пальці в правій руці залишалися складеними, мов для хресного знамення; вона осміхалася невинною усмішкою дівчати-підлітка, в голові якої зародилася думка про якісь пустощі.

«Гульнемо на честь арешту? Наливайте, хто з вас більший мастак; нап'ємося, щоб їм очі повилазили».

Середюк справді не збрехав про Дмитра Гнатюка, Руснака і Крушельницьку – акомпанувала їм під час їхніх гастролей у Львові та Чернівцях, залучали її на ювілеї Шевченка, Шашкевича, Франка і Лисенка О. Мишуга та М. Менцинський; за кордоном виступала разом з Тосканіні і Карузо, грала для Шалпіна, з Руснаком виконувала твори Лисенка, Січинського, Нижанківського, Людкевича, Лопатинського. Вона засипала нас десятками прізвищ – од відомих (Брамс, Шуберт, Моцарт, Монтеверді, Римський-Корсаков, Верді) – до менш нам відомих наших, українців, а ще менше – буковинців.

– Ну що? – хитрувато посміхаючись, запитав мене Середюк, коли ми палили цигарки на лавочці проти обласного театру. – Чого мовчиш?

– Ти або геніяльний відкривач, або великий негідник і ледацюга. Прізвище Роднянської треба розгорнути в енциклопедії.

Середюк у відповідь лиш безсило прицмокнув.

* * *

Сьогодні ми вирішили провідати скульптора Опанаса Шевчукевича. Учня Кете Кольвіц,* його називають «потворником», «гримасистом» і «кривістом». Іван Середюк запитав мене, чи був я на похороні працівника редакції обласної газети Шабашкевича. «Не був».

– Їхав у поїзді зі Станіслава до Чернівців, сидів і випивав з якимись євреями, знайшли мертвим, експертиза показала отруєння миш'яком.

– Густо їх стало в Чернівцях?

– Послухай анекдот. У поїзді до Чернівців – два євреї. Один тутешній, другий їде в розвідку. Цей, чужий, вовтузячись на лаві: «А скільки в Чернавцях євреїв?» – «Населення што-та больше трюхсот тисяч». – «А євреїв?» – «Ми же вам сказали!».

З центру ми звернули на Руську й вирішили пройтися пішки. Сьогодні був базарний день, вулицю заповнили мішочники: галичани, молдавани, цигани, євреї, навіть якась пара з оберемками віників за плечима в гаморі перегукувалася польською мовою.

– Jetzt ist mein bester Freund ins feindliche Lager ubergegangen,** – несподівано почув я понад себе щирою німецькою.

– А ти кажеш! – мовив я до Івана і підштовхнув його на тротуар, бо позаду безперервно сигналив тролейбус. – Ясси. Кишинів, Чернівці були такими завжди, анекдот твій не об'єктивний.

– Ти спитай, хто після війни в'їхав в покинуті поляками, німцями і румунами котеджі в районі міського парку. В них було все, від подушок та перин до повних підвалів законсервованих фруктів і м'яса.

– Але ж євреї масово виїжджають звідси до Ізраїлю й теж усе покидають.

– Ці спродують лахи разом з котеджами, хоч це й не дозволяється. Якби кількасот доларів, я би мав будиночок. Може б я зі своєю милою ще пожив.

* Німецька художниця, працювала в галузі графіки і скульптури. Серії та цикли «Війна», «Селянська війна», «Голод», «Демонстрація». Спотворення та гримаси в скульптурі Кольвіц – мовби провісник людських мук, які приніс з собою фашизм.

** А тепер мій найкращий приятель перекинувся на бік противника.

– Так безнадійно стало?

– Авжеж. Йй чоловіка не треба, має керівника дисертації. В її квартирі я – пасинок, приймак, небажана істота. А в тебе як?

Я махнув рукою, мовляв, не хочу про це говорити. Але вже в місті знали, що Товстюкова дружина застала дома не досить пристойне видовище й збожеволіла; Корнеля Товстюка, «розглядали» на обласному партбюро, як си-на священника, що якимось дивом втесався в ряди буковинських вчених й та-ке інше. Як істинного буковинця, його лишили в професурі з суворим попе-редженням, проте Оксана навряд чи вийде з психіатрички нормальна. Я ду-маю, що її прокляття впаде на винуватців.

Середюк потяг мене в смердюче підворіття, ми піднялися дерев'яними сходами в напівтемний, довгий, склепінчастий коридор, звертали то вліво, то вправо, нарешті Іван зупинився перед оббитими бляхою дверима.

– Тут чи не тут? – завагався. – Минулого разу двері були голі.

Погримав, і в глибині помешкання одразу почулися кроки.

– Хто? – запитали охриплим голосом.

– Гості до вас, пане лікарю. Пане маестро.

– А! Це ви, пане Іване?

У коридорі зблиснула жарівка, нас добру хвилину розглядали у щілині видовбані візітерки, нарешті скрипнули двері і перед нами постав невисо-кого зросту чоловічок з одним забільмленим оком і борідкою клином.

– Пан Роман бажає подивитися наші муки, моїх Лаокоонів? – перепитав у першій прохідній кімнаті, захаращений гіпсовими погруддями, мішками з цементом, бочками з глиною, ламаними кріслами, кайлами, лопатами, тов-стими великоформатними книгами. Над усім висіли шнури павутини, крізь неї багатоватна жарівка заледве проливала на стіни і долівку скупе світло. Далі він говорив, ніби давно з нами розпочав розмову, сипав безугаву мовби заздалегідь відредагованими фразами, супроводжуючи кожне слово нерво-вим жестом руки. – На полотнах Романо та Ель Греко – скупа подоба акту смерти Лаокоона та його синів в обіймах зміїв. Більше натяку на те, що лю-дина пішла проти богів у первісних фактах мистецтва – хоча би в скульп-турній групі родоських майстрів. Але в Кете Кольвіц спотворені муками фігури мають інший смисл – це знак двадцятого століття. Табори, катуван-ня, ще живі люди у братських могилах розстріляних відроджень. Мистецтво – на те й мистецтво, щоб передбачати наперед. Кет задовго до приходу Гіт-лера до влади зобразила в своїх серіях безневинне конання людини в нез-численній кількості. У неї німці, а в мене слов'яни, азіяти, мужні кавказці з Чечні та Грузії, словом народи, які опиралися, не дозволяючи затягати під свої оселі лєнінсько-сталінську здерев'янілу ідеологію в образі всесовєт-ської шкапи. Цей троянський кінь затоптав мільйони люду, як і гітлеризм. Тобто фашизм і там і тут. Я знаю, що мене сплять за ці балачки, коли хто-небудь донесе, а хто-небудь посвідчить. Але я не шкодую свого життя, бо, на превеликий жаль, моїх скульптур ніхто не розуміє, і я змушений роз'яс-нювати їхній смисл. Щоправда, пана Івана це не стосується, а перед вами, Романе, я просто відкриваю душу. Останнім часом до мене мало хто захо-

дить. Тут створюють якусь окремішню, далеку від українських справ «буковинську націю», до нас, українців, інтерес відпав, наче дерево спилили, а воно верхом зачепилося, відсахнеться одна гілка – впаде і примне все живе довкола. Буковина ще за Федьковича і Воробкевича страждала дурним сепаратизмом. А тепер твориться щось неймовірне. Унтерпришибеївські сатрапи потурають цьому хаосу, перші знекровлюють українську мову, хоч прислані не звідкіля-небудь, а з Проскурівщини. І вже вони для Кремля вірні лєнінці, а для нас перевірені східняки.

Шевчукевич усміхнувся хитруватою усмішкою маленького Мефістофеля й поманив нас рукою до суміжної кімнати, теж захарашеної гіпсовими погруддями, мішками й усяким реманентом. На полицях стосами були складені барельєфи-профілі Шевченка, скульптурні портрети з Федьковича, Кобилянської, Лесі Українки.

– Гарасові орнаменти забрали? – раптом запитав Шевчукевич Середюка. Той ствердно кивнув, а скульптор поцікавився:

– Як там почуває себе Георгій Олексійович? Гаразд? Та воно й літа вже не ті. Я так само геть хирлявію. Збираюся поїхати з жінкою кудись на верхогір'я подихати озоном. Кажуть, розріджене повітря більш іонізоване, а в мене..., – взявся рукою за груди. – Моя щодня мучить мене – «їдемо, їдемо...». Їй там пишеться. Оце збілочку поезій Ничипоренко з обליдаву повернув, але вона не падає духом, мережає, хоч у дірки зодягнена.

– Знаєте, що мені Андріяшик рекомендував? – втрутився Середюк, скориставши з невеличкої паузи в балаканині говірливого Шевчукевича. – Щоб я занотував для енциклопедії піяністку Роднянську.

– Ой, так-так, це дуже достойна і героїчна жінка. – Засміявся. – То може, й мене колись представите?

У третій кімнаті стелажі займали скульптурні групи. Лаокоони. Справі... Якби не такі знищено-покривлені фігурки.

– Ви маєте якісь відомості про Кете Кольвіц? – запитав я, знаючи від Івана, що Шевчукевич навіть пишається тим, що є послідовником німецької художниці.

– Сумне все, – відказав скульптор. – Оце прислала мені світлинку з групи «Пролетаріят» й кілька фраз на зразок «Хай живе світова революція, комунізм – наше майбутнє!». Не розумію, що з нею скоїлося. Кет кудись скотилася. Совети її завеличали як неперевершену світову майстриню, куди там Агесандрам і Полідорам! Це ж треба додуматися: від голодомору загинуло пів-України, а вона ліпить серію «Ми захищаємо Радянський Союз». От що витворює з людьми їх фальшива пропаганда! Ну, ще Карла Лібкнехта можу їй простити, але те, що не озвалася на штучні сталінські голодомори, не пробачу. – Підняв занавіску на одному з нижніх стелажів. – Ось погляньте.

Середюк зітхнув, в мені щось охнуло. Штабелями накидані вздовж-уперек людські тіла, покручені спазмами, із страшними запалими очима. Голі черепа й кістяки, ці гори намагаються засипати землею якісь ситі потвори з комсомольськими значками на вилогах блюз, навіть дівахи в широких спідницях, які заголює вітер. Ноги у дівах мускулісті, як у футболістів.

– Ось їхня доблесть, і честь, і геройство...

Шевчукевич був задоволений тим прикритим враженням, яке прочитав на наших обличчях.

– Ідемо пити чайок з липи, – запропонував, акуратно затягуючи стелаж лляною тканиною. – Мабуть, там ще лишилися пампушки і є ще дещо... Нalивочка з агрусу. Коли починаю кашляти серед ночі, ковтну – і відлягає.

Ми перейшли до просторої кухні, за якою ще були кімнати: бібліотека, кабінет, спальня. Виявляється, скульптор займає весь другий поверх великої кам'яниці (гарантовані привілеї професії художника). Стіни у фотографіях та естампах власної роботи, різьблені розп'яття, скульптурні портрети, на полицях – гончарного промислу сервізи, жбани, навіть відра. Старовинні меблі – з мореного дуба, міддю окована плита з кахельною грубою. Видно, якусь роллю тут відіграло учнівство у Кете Кольвіц, не спричинивши моральних переступів. Чи удостоїли таких статків піяністку Роднянську?

Після вечері святобливо підпилий скульптор весело мовив:

– А тепер скажіть, що життя не поганий жарт? Якби Кет знала, що я нині про неї думаю, вона б вигнала мене мітлою зі своєї студії. Нині корисніше сповідувати принцип «За лісом не бачу, за морем не чую», та що з собою відієш? Били німці, біла сигуранца, і кілька разів пробували запроторити, а я викручуюся, як халепський принц чи ще якась комсомольська гнида, кажу – я партеець, я москвофіл, мене знають у Кремлі, і ще десь знають, – і що ви думаєте? – відпускають, хоча й сам вже не мав надії. Жінка мене називає «Маленьким Мефістофелем». Так воно і є. Хіба те все, що ви в мене побачили, не диявольське твориво? Я його взяв з природи! Якимось мене викликав до себе наш перший поліцист, лєнінець Олексій Григоренко, каже – що воно таке: Тарас з Щепкіним щось підхопили, Франко позичив в Австрії, а ви ліпите чортівню! Відповідаю, що так, саме чортівню ліплю, я атеїст. Перший лєнінець видивився на мене, як на божевільного, а я додаю: «Я, Боже, вільний». Перший лєнінець стиснув плечима й підписав мені перепустку на вихід з будинку обкому. Видно, мене передали райкомівцям, бо якась сучка вже кілька разів проривалася сюди, в моє помешкання, але, коли я дотямив, то вона тут нічогосько не дотямила; з чим прийшла, з тим пішла. Жінок партейних я чогось боюся. Не пускайте своїх дружин до партії, бо пропадете, як булькає на воді. Моя знає, що я боюся партейних жінок, і весь час, жартуючи, лякає мене: ось зберу рекомендації, тоді ти в мене побачиш! Питаю: хто тобі напише рекомендації? А вона відказує: а що – я вже така стара? Тоді сміюся: «Прайдьот зіма, настанєт лета, спасіба партії за ета». І суперечки між нами наче й не було.

Нарешті ми розпрощалися. На вулиці Іван Середюк залився сміхом:

– Око йому вибили в сигуранці. Мені весь час хотілося сказати: не «маленький» Мефістофель, а одноокий Мефістофель. Але людина дуже порядна. І щось в його образній системі таки є. Щось велике. Мабуть, і родоських мистців не одразу сприйняли. «Лаокоона» в Європі аж Лєсінг виправдав.

(Далі буде)

Невідкладна проблема історії України

Федір Соловій. Повстанський мартиролог Стрийщини.
1930-1950. – Стрий: Щедрик, 1999. – 410 с.

Дедалі більше наших небайдужих особистостей не лише теоретично усвідомлюють, але й безпосередньо беруться за підготовку біографічних довідників енциклопедичного типу про полеглих у боротьбі за незалежність України в період від кінця 1930 до початку 1960 років. А саме на той час припадає найвище піднесення національно-визвольного руху та найбільша кількість жертв, якими оплачено право на власну державність.

Таку практику вшанування й увіковічнення своїх героїв розпочали ще самі українські повстанці в 1940 роках, складаючи короткі життєписи полеглих друзів. Інколи оформляли їх у спеціальні теренові збірники. Тут досить згадати хоча б важливіші з дотичних рукописних і друкованих праць: «Список упавших героїв Української революції в боротьбі з московсько-більшевицьким окупантом за час від 13.3.1944 р. до 31.12.1948 р.» на Тернопільщині¹ та «Повстанські могили: Пропам'ятна книга впадших на Полі Слави вояків Української Повстанської Армії – Захід VI Воєнної Округи „Сян“ Тактичних Відтинків „Лемко“, „Бастіон“, „Данилів“ (1944-1946)».²

Увага нашої патріотичної громадськості до проблеми збирання й оприлюднення таких матеріалів виявилася й у численних публікаціях націоналістичної підпільної преси і в тисячах переважно невеликих і неповних льокальних матеріалів подібного змісту на сторінках міських, районних, обласних і всеукраїнських газет і краших журналів у період відновленої незалежності.³ Правда, в них переважають не життєписи, а списки з переліком імен і прізвищ, які мало що говорять читачам.

Кілька років теоретично й на практиці розроблялися наукові принципи збирання дотичних матеріалів, їх класифікації та систематизації відповідно до сучасних можливостей і потреб. Для широкої популяризації й актуалізації цієї невідкладної наукової справи, починаючи з 2 грудня 1995 року, газета «Шлях Перемоги» тривалий час друкувала «Повстанський мартиро-

1. Тернопільщина: Список упавших героїв Української революції в боротьбі з московсько-більшевицьким окупантом за час від 13.3.1944 р. до 31.12.1948 р. Підпільний збірник життєписів полеглих Тернопільської округи, 1949 // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1985. – Т. 11. – 248 с.

2. Повстанські могили: Пропам'ятна книга впадших на Полі Слави вояків Української Повстанської Армії – Захід VI Воєнної Округи «Сян» Тактичних Відтинків «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944-1946) / Зібрав і до друку підготував Євген Місило. – Варшава-Торонто: Вид-во «Український Архів», «Літопис УПА», 1995. – Т. 1. – 402 с.

3. Докладніше див.: Дем'ян Г. Як підготувати повстанський мартиролог району. – Київ: Видання ОУН (Бандерівців), 1998. – С. 3-4.

лог Сколівщини».⁴ Одначе, через якісь незрозумілі причини 8 травня 1997 року публікацію було перервано. Та головне все-таки було зроблено. Тисячі людей одержали орієнтовний зразок, як доцільно писати й систематизувати біографічні довідники такого типу. Після того робота в різних районах України в цьому напрямку дещо поживилася. Але переважно вона й далі обмежується одним чи кількома сусідніми селами.

Апробований у такий спосіб матеріал остаточно підготовлено й видано в 1996 році як найбільшу за обсягом складову частину монографії «Сколівщина». У цій книзі він побачив світ під тією ж назвою, що й у газеті «Шлях Перемоги» – «Повстанський мартиролог Сколівщини».⁵ Відтак на цій основі опрацьовано й надруковано спеціальний інструктивно-методичний науковий poradник «Як підготувати повстанський мартиролог району».⁶ Метою двох останніх з названих видань, окрім усього іншого, було полегшення роботи аматорів і дослідників-початківців. Використав їх і лікар Федір Соловій, працюючи над своєю книгою «Повстанський мартиролог Стрийщини».⁷ І не лише в композиційній структурі видання.

Про важливість і невідкладну потребу цієї подвижницької патріотичної праці Федора Соловія мені доводилося виступати в пресі⁸ ще тоді, коли його «Повстанський мартиролог Стрийщини» з апробаційною метою друкувався на сторінках районної газети «Рідне поле».

Автор протягом 1994-1999 років провів велику збирацьку роботу, обходячи село за селом Стрийського району, шукав знайомих людей і записував від них те, що вони зберегли у своїй пам'яті про незламних лицарів України, які загинули в героїчній визвольній боротьбі з російськими, німецькими, польськими, угорськими, румунськими і чеськими окупантами та їхніми колаборантами й сателітами. Дуже часто йому передавали свої записи місцеві сільські та міські збирачі таких матеріалів. Переважно це були самі учасники повстанського руху ОУН і УПА або їх родичі та друзі. Шкода тільки, що автор-упорядник не вказав належним чином, хто і що конкретно з таких людей передав йому для використання в книзі, а лише подав перелік їхніх імен та прізвищ,⁹ які практично майже нічого не говорять читачеві. Таким способом Ф. Соловій зробив сам собі кривду, бо невідомо, який матеріал у книзі є власне його, а що зробили інші люди, чи він з ними разом.

Одначе, найголовніше і найважливіше те, що зібрано й опубліковано в одному виданні короткі життєписи 1826 повстанців Стрийщини та 94 з-поза

4. Повстанський мартиролог Сколівщини / Зібрав і впорядкував Григорій Дем'ян // Шлях Перемоги. – 1995. – 2 грудня. – Ч. 47 (2171).

5. Повстанський мартиролог Сколівщини / Зібрав і впорядкував Г. Дем'ян у 1989-1996 рр. // Сколівщина. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – С. 301-725.

6. Дем'ян Г. Як підготувати повстанський мартиролог району. – Київ: Видання ОУН (Бандерівців), 1998. – 48 с.

7. Соловій Ф. Повстанський мартиролог Стрийщини. 1930-1950. – Стрий: Шедрик, 1999. – 410 с.

8. Дем'ян Г. Друкується «Повстанський мартиролог Стрийщини» // Шлях Перемоги. – 1997. – 19 листопада.

9. Соловій Ф. Названа праця. – С. 10-16.

її меж, які загинули в різних населених пунктах району. І хоча матеріяли не всі точні та й далеко не повні, вони є вагомим внеском у національну історичну науку. Їх значення великою мірою збільшується тим, що людей, які ще зараз можуть подавати відносно багату інформацію про рідних і знайомих, з кожним днем стає все менше. Треба враховувати, що наймолодшим з них уже понад 70 років. Тому за виконану працю Федорові Соловію та його кореспондентам український народ назавжди залишиться вдячний.

Такі подвижники потрібні в кожному районі України, де велася повстанська боротьба ОУН і УПА. Подібних книжок необхідно протягом найближчих років підготувати і видати не менше 120. Тільки таким чином можна врятувати від забуття подвиги й жертви сотень тисяч наших національних героїв. Треба усвідомити, що навіть при максимальному використанні всього комплексу збережених документальних джерел і літератури можна встановити лише приблизно одну третину імен і прізвищ українських патріотів. Та й відомості про них переважно скупі й фрагментарні. А в пам'яті людей таких матеріялів принаймні в три-чотири рази більше, якщо враховувати лише персоналії.

Дуже велику справу зробив Федір Соловій і тим, що зібрав і опублікував у своїй праці 338 фотографій українських повстанців, їхніх могил, окремих меморіальних будинків і пам'ятників, сцен різних урочистостей, що влаштовуються на честь полеглих тощо. Це теж неоціненні документи визвольного руху, які збережуть для прийдешніх поколінь образи найкращих синів і дочок Стрийщини. Збільшують наукову вартість праці вдало відібрані та надруковані письмові документальні матеріяли й пам'ятки публіцистичного змісту. Звичайно, їх цінність була б значно більшою, якби автор оформив належним чином посилання на використані джерела.

Для повноцінного мартирологічного видання необхідно виявити, вивчити, систематизувати й скрупульозно опрацювати такі основні групи джерел: 1) записані раніше й спеціально зібрані для підготовлюваного дослідження спогади сучасників і рідних; 2) залишки підпільних націоналістичних документальних рукописних і друкованих матеріялів; 3) інформацію з метрикальних книг про народження і смерть, що зберігаються в РАГС (колишніх ЗАГС); 4) слідчі та інші справи архівів Служби безпеки України та відповідних управлінь Міністерства внутрішніх справ; 5) дотичні комплекси документів, що є в обласних і столичних архівах, а також у приватних колекціях окремих осіб, наукових і освітніх закладів, музеїв тощо; 6) максимальну кількість усього, що тільки друкувалося на цю тематику в періодиці й книжках на території України, у тому числі в районних і міських газетах та в еміграції.

Федір Соловій з того всього практично опрацював тільки першу групу. Друковані матеріяли – хіба принагідно і дуже мало. Не завжди заглядав навіть до тих видань, які мав під руками у своїй хаті. Як приклад можна назвати нарис про курінного командира УПА Михайла Гуштака-«Євгена», що надрукований у книзі «Хвилі Стрия».¹⁰ Порівнюючи цю публікацію з біогра-

10. Хвилі Стрия: Сторінки з історії культури та національно-визвольного руху. Сучасне літературно-мистецьке життя. – Стрий: Вид-во «Щедрик», 1995. – С. 119-122.

фічною довідкою Ф. Соловія,¹¹ відчуваємо прикрість за такий недогляд. Не вказано точної дати його смерті і місця поховання. Навіть першу літеру прізвища повстанського командира подано чомусь як «Г», а не «Г». І цих недоліків легко можна було уникнути, звернувшись до названої публікації.

Дуже шкода також, що, маючи поряд Стрийський міський і районний РАГС, автор не попрацював у них і не уточнив дат народження основної частини старшин і стрільців УНС, УПА, СКВ, членів і провідників ОУН та їх численних симпатиків. У цих же документах є сотні точних записів з кінця 1930-першої половини 1940 років про смерть учасників національно-визвольного руху. На жаль, їх теж не використано, хоча мова про раціональність і необхідність цієї частини роботи з автором велася неодноразово.

Наскільки важливі документальні матеріали про полеглих борців ОУН і УПА зі Стрийщини можна було використати без особливих труднощів, свідчить, зокрема, «Список упавших за час від 1.І до 30.IX.48 р.», який склав 14 травня 1949 року учасник збройного підпілля ОУН «Андрій». Його копії зберігаються у фондах Музею визвольних змагань Прикарпатського краю в Івано-Франківську, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, а також у приватному архіві автора цієї рецензії. Враховуючи виняткову науково-історичну вартість названого документу, нижче наводиться його повний текст.

Район Стрий.

Слава Україні!

Список упавших
за час від 1.І до 30.IX.48 р.

71. – «Сулима», стрілець при районі.¹² Впав у с. Дашава.

71. – «Тарас» (Канюга Іван), стрілець при районі. Впав у с. Дашава.

8.1. – «Вишневий», станичний с. Дуліби. Вбив лейтенанта МВД, знищив всі організаційні документи, годинник, чоботи і вартісні речі. Після цього застрілювався.

14.1. – «Ярко» (Сорока Василь), станичний с. Стрілків. Впав у селі, заскочений більшовиками.

28.2. – «Степ», помічник станичного с. Сихів.

30.3. – «Косар», станичний с. Сихів. Впав на засідці під лісом біля с. Сихів.

30.3. – «Чайка», станичний с. Лани Соколівські. Впав разом з «Косаром».

74. – «Черемош», працівник СБ при районі. Впав на засідці в с. Лісятичі.

12.4. – «Залий», станичний с. Стриганці. Впав під час переправи через ріку Стрий біля с. Кути.

12.4. – «Легун», станичний с. Кути. Впав разом із «Залиєм».

12.4. – «Грицько», пом[ічник] станичного с. Кути. Впав разом із «Залиєм».

12.4. – «Павло», пом[ічник] станичного с. Стриганці. Впав разом із «Залиєм».

1.7. – «Дніпровий», станичний с. Луги (присілок с. Ходовичі). Впав на засідці під лісом біля с. П'ятничани.

1.7. – «Беркут», працівник СБ при районі. Впав, заскочений більшовиками в лісі біля с. Дашави.

1.7. – «Марін», стрілець при районі. Впав разом з «Беркутом».

11. Соловій Ф. Названа праця. – С. 115-116.

12. Тут і далі цей термін автор документу вживає в значенні районного Проводу ОУН.

- 1.7. – «Левко», боївар СБ при окрузі. Впав разом з «Беркутом».
- 9.7. – «Чорний», помічник станичного в с. Великі Дідушичі. Впав у лісі біля с. Задеревці.
- 1.8. – «Яструб», кущовий. Ур[оджений] в с. Угільна. Заскочений більшовиками в родинному селі, тяжко ранений, застрілювався з окликом «Слава Україні!»
- 1.8. – «Андрій», куш[овий] господарник. Упав разом із «Яструбом». Намагаючись рятувати д[руга] «Яструба», сам упав від більшовицької кулі.
- 7.8. – Матлак Дмитро, пом[ічник] станичного с. Задеревач, ур[оджений] 1927 р. В ряди підпілля вступив 25.7.48 р. Впав на засідці біля с. Задеревач.
- 21.8. – «Дятель» (Сеняк Михайло), ур[оджений] 1920 р. в с. Задеревач, станичний с. Задеревач. До Юнацтва вступив 1938 р. Впав у ліску Деревці, заскочений більшовиками.
- 21.8. – Іванюк Микола, ур[оджений] 1928 р. в с. Задеревач. В ряди підпілля вступив 25.7.48 р. Помічник станичного. Впав разом з «Дятелем».
- 24.8. – «Кремін», станичний сс. Пукиничі і Вівня. Заскочений більшовиками в с. Вівня в часі сповнювання організаційних обов'язків і, тяжко ранений, дострілюється з пістолі.
- 27.8. – «Грім», помічник станичного с. Довге. Вийшовши на більшовицьку засідку, застрілює ст. лейтенанта та ранив другого більшовика. Ранений дострілюється з пістолі.
- 4.9. – «Семен», помічник станичного (Гнатів Ярослав). Впав у лісі біля с. Лотатники. В підпілля вступив з кінцем серпня 1948 р.
- 11.9. – «Панас», останньо при районі, родом із Золочівщини. Упав у лісі біля с. Олексичі, заскочений більшовиками.
- 11.9. – «Стріла» (Лялюк Василь), станичний с. Комарів. Упав з «Панасом».
- Героям слава!
- Постій, дня 14. V. 1949 р.
- (Андрій)

Немає потреби багато говорити, наскільки б уточнила і збагатила дотичні життєписи в праці Ф. Соловія така інформація. Зрештою, зацікавлений читач може порівняти наведений текст з відповідними місцями в книзі.

І цей документ далеко не самотній. Візьмемо ще для прикладу довідку Ф. Соловія про Ірину Ліщинську зі Стрия. Авторіві зовсім не вдалося встановити ні дати та навіть приблизного місця її смерті, ні повстанського псевдоніма,¹³ а тим часом відомості можна було знайти в документальних матеріалах націоналістичного підпілля, що зберігаються в тих же архівних колекціях, з яких узято наведений вище список. У «Протоколі» допиту працівником Служби Безпеки ОУН «218» агента МГБ із села Головського Турківського району «Бистрого», що складений 9 травня 1947 року, є детальна інформація про час і обставини героїської смерті цієї славної жінки, її чоловіка «Чорнія» та інших їхніх друзів.

В дні 1 травня 1945 р. зайшли до мого брата на квартиру Провідник [ОУН] Самбірської округи «Чорний» [Іван Тершівський – Г. Д.], окр[ужна Провідниця] У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста] «Оришка» [Ірина Ліщинська – Г. Д.], заст[упник]

окр[ужного] господарника «Ярема» і чотири стрільці, про що він мене повідомив, а я дав знати до гарнізону, який стояв у селянина Волостича в нашому селі [Головському]. Большевики окружили хату і всіх повстанців побили.

Істотну конкретизацію багатьох фактів можна зробити й на основі ворожих документів, що зберігаються в Державному архіві Львівської області й Центральному державному архіві громадських організацій України в Києві та без жодних перешкод видаються дослідникам для використання. Ось тільки один уривок звіту секретаря Дрогобицького обласного комітету КП(б)У Горобця своєму зверхникові, організаторові масових убивств, арештів і депортацій Лазарю Кагановичу про боротьбу проти українських націоналістів у період від 11 до 20 вересня 1947 року.

13 вересня, вдень, оперативною групою УМГБ була проведена операція в м. Стрий для ліквідації спецбоївки «Е[кзекутивного] В[ідділу]» Стрийського надрайонного Проводу ОУН. В будинку мешканця Клебовича були виявлені два бандити, які під час перестрілки, що зав'язалася, були вбиті. В убитих упізнані: керівник спецбоївки «Шелест» – Іваськів Р. М., 1927 р. народження, також уродженець міста Стрия; і терорист «Ворон» – Клебович М., 1925 р. народження, також уродженець м. Стрия. У вбитих забрано два пістолети, 4 гранати, 200 набоїв і понад 2000 анти-советських націоналістичних листівок. «Шелест» і «Ворон» протягом 1945-1946 рр. здійснили декілька терористичних актів на території Стрийського району [Текст подається в перекладі з російської мови].¹⁴

Ні одного, ні другого з названих тут повстанців у праці Федора Соловія не згадано зовсім.

Чимало подібних уточнень і доповнень можна почерпнути також з різних публікацій, про які згадувалося на початку цієї рецензії.

Недостатньо продумане й вступне слово «Від автора», чи не найприкрішою хибойо якого є те, що «Повстанський мартиролог Стрийщини» подається таким чином, ніби до Федора Соловія ніхто ніде й ніколи навіть не догадувався робити чогось подібного. Адже кожен дослідник, навіть початківець, добре знає, що його обов'язком є бодай коротко, але максимально конкретно та з відповідними посиланнями згадати, хто й що зробив уже з розглядуваної теми раніше. Сумно, що до такої практики «першовідкривачів» останніми роками почали вдаватися й деякі титуловані доктори наук та професори. Але про це мова піде колись пізніше.

Очевидно неусвідомлено й через недостатню уважність та малу досвідченість автор повторив у своєму тексті явно запозичений з писанини російсько-большевицьких очорнювачів українства початок фрази, що не прикрашає книгу: «кривава історія Стрийщини часів визвольної боротьби 30-50-х років ХХ століття...».¹⁵

14. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 4969, арк. 65-66.

15. Соловій Ф. Названа праця. – С. 8.

Трапляються недогляди й іншого типу. Зокрема, і в матеріалах із села Гірного,¹⁶ і з міста Стрия¹⁷ подаються два доволі різні варіанти життєпису одного й того ж визначного підпільника – Олександра Андрусейка-«Аркадія». Причому другий є набагато точніший, ніж той, що його зайвий раз вміщено між полеглими уродженцями й мешканцями села Гірного. У ЦДАВОВУ в Києві зберігається низка звітів Олександра Андрусейка-«Аркадія»¹⁸ та інших матеріалів,¹⁹ листи до нього,²⁰ про що також цікаво було б дізнатися читачам книги. Частину з них варто зацитувати чи принаймні прокоментувати в її повторному виданні.

Одним з найбільших недоглядів автора є кількаразове порушення азбучного порядку розміщення в книзі назв населених пунктів, які там природно виступають заголовками відповідних груп життєписних матеріалів. Зокрема, після Дашави Ф. Соловій та його редактор Володимир Павленко вміщують Хутір Дашавський Корчунк, далі – Великі Дідушичі, Малі Дідушичі, Добрівляни, а за Довголукою опинилася Воля Довголуцька. В такій же хаотичній непослідовності подаються Задеревач і Воля Задеревацька, Луги, а за ними Верхня Лукавиця, Нижня Лукавиця, Хромогорб, Миртюки, знову за Олексичами – Хутір Пила, за селом Слобідка – Хутір Смоляни, за Станковим – Верхня Стинава, Нижня Стинава...

Недоцільно приставлено до топоніму загальну категорійну, а не ономастичну назву «хутір», до того ж цілком не притаманну для ділового і побутового мовлення галичан. Тут вживається термін «присілок», але він не є складовою частиною топоніму.

На жаль, у книзі випадки мовно-стилістичної неохайности, свої власні та запозичені фразеологічні штампи, полонізми та інші помилки непоодинокі. Навіть у назвах населених пунктів «Кавсько»²¹ й «Угерсько»²² автор і редактор залишили спотворені польсько-австрійськими окупантами закінчення. Хоча неважко було заглянути до будь-якого українського видання останніх десятиріч, де вони написані правильно – Кавське,²³ Угерське.²⁴

Дуже багато разів підряд повторюються одні й ті самі фрази, які в життєписах бодай частково можна було урізноманітнити. З вини автора книги недогляд укрався і в оформленні обкладинки та її повторення на паратитулі. Голі числа «1930-1950» навіть у досвідченого читача можуть викликати думку, що це крайні хронологічні межі подій, про які йдеться в книзі. А воно ж насправді не так.

16. Там само. – С. 41.

17. Там само. – С. 350.

18. ЦДАВОВУ України. ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 111-115.

19. Там само, арк. 76.

20. Там само, арк. 58-59.

21. Соловій Ф. Названа праця. – С. 176, 179, 412.

22. Там само. – С. 387, 413.

23. Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. – Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР. 1968. – С. 10, 834; Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ. – Київ, 1969. – Т. 1. – С. 281; Т. 2. – С. 63.

24. Історія міст і сіл Української РСР. – С. 834.

Дуже копітку роботу виконали редактор Володимир Павленко та коректор Людмила Ліло. Вони багато зробили для належної підготовки тексту до друку, але, на жаль, далеко не все.

Повстанські мартирологи обов'язково повинні мати принаймні іменний та географічний покажчики. Без них пошуки потрібної інформації забирають дуже багато часу.

Публікація книги є важливою подією не тільки для Стрийщини, яка зустріла її з надзвичайним зацікавленням і вдячністю. Така увага й пошана до «Повстанського мартиролога Стрийщини» цілком заслужена. Сприяє цьому й оформлення книги. Не можна не згадати тут щирим і добрим словом художника Ярему Дубицького, який створив справді мистецьку обкладинку, що вже з першого погляду викликає приємне зацікавлення і відповідними символами вводить людину у зміст цього історичного видання.

Та разом з відзначенням усіх позитивних надбань книги не можна не усвідомлювати, що вона потребує серйозного доповнення та уточнення, і не тільки в тих випадках, які згадуються в цій рецензії. Необхідно дослідити всі невикористані джерела, повторно обійти населені пункти району в пошуках додаткової інформації, поговорити з людьми, свідчення яких першого разу зафіксовано не повністю або ж з різних причин не занотовано взагалі й не використано. На такій основі варто підготувати ґрунтовно доповнене й уточнене видання, бо ж пропущено безліч важливих фактів у надрукованих життєписах, а окрім того, зовсім не згадано сотні людей, які своєю працею, боротьбою та героїською смертю заслужили на добре слово нащадків.

Дуже багато доброго зробив автор книги, набув певного досвіду, вислухав десятки, а може й сотні, схвальних відгуків і побажань читачів, які завжди розуміють, що подібні видання навіть тоді, коли над ними працює велика група досвідчених фахівців, практично ніколи не бувають такими, щоб їх не можна було зробити ще кращими, повнішими та досконалішими. Цілком усвідомлює це й автор рецензії.

Розглянутою подвижницькою, самовідданою і благородною працею Федір Соловій створив свій величний і безсмертний пам'ятник повстанцям Стрийщини. Цим він увіковічнив і їх, і себе як автора. Навіть зі своїми недотягненнями і недоглядами його книга є корисною і повчальною для тих ентузіастів, які тепер готують подібні видання в різних районах Галичини, Волині, Буковини та в інших місцевостях України.

Заслуга автора і пошана до нього будуть ще більшими, якщо він без зайвого зволікання візьметься за систематичну працю над скрупульозним вивченням невикористаного комплексу документальних і літературних матеріалів та підготовку на такій основі нового доповненого видання «Повстанського мартиролога Стрийщини». А початкова фактографічна база для цього закладена дуже добра.

Григорій Дем'ян

Бібліографія одержаних видань

- Альманах «Гомону України» за 1999 рік. У 90-річчя від дня народження і 40-річчя смерті Степана Бандери, у 80-річчя Акту Соборности України, у 70-річчя Організації Українських Націоналістів, у 60-річчя Карпатської України, у 50-річчя Ліги українців Канади. Торонто, «Гомін України», 1999.
- Андрощук Катерина. А я в долонях шепіт трію. Вірші. Харків, «Майдан», 1998.
- Антонів Павло. Роздуми на самоті. Ліричні поезії, проза. Білгород-Дністровський, 1997.
- Антонович Омелян. Спогади. Видання Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН України. Автор був пов'язаний з українським підпіллям під проводом ОУН, УПА, УГВР.
- Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Видання Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН України, 1998.
- Видатні вчені Національної академії наук України. Путівник. Видання Національної академії наук України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів, Інститут архівознавства, 1998.
- Вісник. Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно-політичної думки Головної управи ООЧСУ Числа 2, 4 за 1999.
- Зарубіжне українство. Інформаційний каталог. Упорядник і редактор – І. Винниченко. «Рада», 1999.
- Іванченко Михайло. Полиновий квіт. Поезії. Київ, видання Спілки письменників України, 1998.
- Їх величність Граф Оман. Стрики-Брики. Літературно-художнє видання. Зібрала Ганна Черинь. «Стар софт», Тернопіль, 1999.
- Календар «Благовіста. Ювілейний 2000 рік». Видавництво «Благовіст», 2000.
- Київська старовина. Науковий історично-філологічний журнал. Число 1 за 2000.
- Мартинюк Микола. Спогади з підпілля. Відбитка з журналу «Визвольний Шлях» чч. 2-5 за 1998. УІС, Лондон, 2000.
- Мова і культура. Матеріали VI міжнародної наукової конференції. Том I: «Філософія мови і культури». Інститут міжнародних відносин Київського університету ім. Тараса Шевченка, Інститут української мови НАН України, Фонд гуманітарного розвитку. «Колегіум», 1998.
- Наша дорога. Видання Ліги українських католицьких жінок у Канаді. Числа 1-4 за 2000.
- Наша мета. Суспільно-політичний журнал Ліги вільної України в Австралії. Числа 11-12 за 1999, ч. 1 за 2000.
- Наше життя. Видання Союзу українок Америки (українською та англійською мовами). Числа 12 за 1999, 1-4 за 2000.
- Одарченко Петро. Видатні українські діячі. Статті, нариси. Київ, «Смолоскип», 1999.

- Пришляк Ярослав. За Україну. Записки члена ЗП УГВР. Видання Фондації Я. Пришляка. Миколаїв-Монреаль, 1999.
- Рекіта-Пазуханич Ганна. Освідчення. Поезії, етюди. Ужгород. «Гражда», 1995.
- Семенко Юрій. Наталя Павлушкова. Збірка матеріалів і документів про Спілку Визволення України і Спілку Української молоді, ілюстрації. Видавництво «Червона Калина», 1999.
- Славутич Яр. Шаблі тополь. Поезії. Київ, «Український письменник», 1992.
- Служинська Зиновія. Рід Калинюків. Серія «Український родовід». Видання генеалогічної секції «Просвіти», 1997.
- Сорока Петро. Володимир Жила. Життя і творчість. До 80-річчя літературознавця і критика. Тернопіль, «Лілея», 1999.
- Сорока Петро. Роман Кухар (Р. Володимир). Літературний портрет. Тернопіль, «Вікторія», 1999.
- Століття Української Католицької Церкви Св. Архистратига Михаїла в Йонкерсі – 1899-1999. Англійською та українською мовами. Видавець – Ювілейний комітет 100-ліття УКЦ Св. Архистратига Михаїла в Йонкерсі, Нью-Йорк, США. Головний редактор – мгр Володимир Микула. Редакційна колегія: д-р Марія Кіцюк, Ольга Руденська, Гльорія Анна Смолен. Йонкерс, 1999.
- Український історичний журнал. Видання Національної академії наук України, Інституту історії України та Інституту політичних і етносоціальних досліджень. Числа 1-6 за 1999.
- Філь Ярослава. Микола Філь. Життєпис – статті – дисертація. Мюнхен, 1997.
- Kultura, a magazine in Polish, published by Institute Literacki in Paris. Received all copies from 9/1999 to 5/2000.
- L'est Europeen, a magazine published by Ukrainians in Paris, France. Received copies for 1999.
- The Ukrainian Quarterly magazine, published in the USA by the Ukrainian Congress Committee of America and dedicated to Ukrainian and international affairs. Received volume 2 for Summer of 1999.
- Ukraine – the search for a national identity, edited by Simon L. Wolchik and Volodymyr Zviglanich and published in the USA by Bowman and Littlefield Publishers in 2000. Soft cover, format 23 x 15 cm., 309 pp. □